

ISSN 0350-7769 (Print)
ISSN 2336-9868 (Online)

Б О К А

36

**зборник радова
из науке, културе и умјетности**

Издавачки савјет
(Publishing Council)

Никола Гојковић, проф. др Ђорђе Бубало,
Веселин Песторић, Биљана Ивановић, Невенка Митровић

Редакција
(Editorial Staff)

Проф. др Ђорђе Бубало, проф. др Илија Лалошевић,
мр Зорица Чубровић, др Горан Комар,
др Драгана Радојичић, научни савјетник,
проф. др Иван Стевовић, Невенка Митровић

Главни и одговорни уредник
(Editor in Chief)
Невенка Митровић

Власник и издавач
(Owner and Publisher)
ЈУ Градска библиотека и читаоница Херцег Нови

Адреса Редакције
(Editorial offices)
ЈУ Градска библиотека и читаоница Херцег Нови
Трг Херцег Стјепана 6

Tel. 031/321-900; Fax: 031/324-328; e-mail: biblhn@t-com.me
web: bibliotekahercegnovi.co.me

ISSN 0350-7769 (Print)
ISSN 2336-9868 (Online)

БОКА

36

**ЗБОРНИК РАДОВА
ИЗ НАУКЕ, КУЛТУРЕ И УМЈЕТНОСТИ**

**(A COLLECTION OF WORKS IN SCIENCE,
CULTURE AND ART)**

Херцег Нови, 2016. година

САДРЖАЈ

Зорица ЧУБРОВИЋ

Уговор Ивана Воларића о изради иконостаса у цркви Св. Саве у Морињу 7

Марина ОДАК МИХАИЛОВИЋ

Представа Светог Трифуна на новцу средњовековне комуне Котора
у саставу државе Немањића 23

Љиљана СТОШИЋ

Загонетан лик на икони Крунисање Богородице
из манастира Бања код Рисна 43

Васиљ ЈОВОВИЋ

Немањићи и Бока Которска у периодици на простору
данашње Црне Горе (1835-1941) 55

Драган РОГАНОВИЋ, Весна ЈОВОВИЋ

Валоризација зеленог фонда на подручју Котобила у Херцег Новом 73

Горан Ж. КОМАР

Цркве Пресвете Богородице и Св. архијакона Стефана у старом граду Новом 95

Небојша РАШО

Малтешки витезови у борбама за ослобођење Херцег Новог 1687. према подацима из
дјела Бартоломеа дал Поца (Bartolomeo dal Pozzo) *Historia della Sacra religione
militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta, Venezia 1715.* 105

Зоран РАКИЋ

Бокопоторски зограф Димитрије Даскал 121

Оливера ДОКЛЕСТИЋ, Властимир РАДОЊАНИН, Ђорђе ЛАЋИНОВИЋ, Бојан МАТИЋ, Вања ВУЧИНИЋ, Владимир ЖИВАЉЕВИЋ

Железнички мостови у херцеговској општини: (историјат, локацијско одређење,
конструктивни елементи, оцјена стања) 145

Владо БИЈЕЛИЋ

Ернест Стипанић о Руђеру Бошковићу 179

ПРИЛОЗИ

. 199

Милијан М. ДИМИТРИЈЕВИЋ

Белешка о фортификацији раноантичког насеља у Гошићима 201

Милица КРИЖАНАЦ, Амер СУЛЕЈМАНАГИЋ

Иконијски, мамелучки и османлијски новац из катедрале
Св. Трипуна у Котору 211

Љубо МАЧИЋ

Порески списи за вријеме француске владавине Херцег Нови и Топла 227

Јово МАНДИЋ

Развој и електрификација Херцег Новог и околице 241

Душан МЕДИН, Ванеса БУДИМИЋ ВУКОВИЋ

О запису *Назив табала насађених у Петровцу* Ника Лукина Перезића 261

Чаба МАЂАР

Прилог за биографију Adorjana Magyar 273

ПРИКАЗИ

. 285

Милан Р. МИЛАНОВИЋ

Једно старо завјештање код манастира Савина: крушевичка завјетна вечера 287

Ана М. ЗЕЧЕВИЋ

О зборнику радова о паштровској и будванској музичкој традицији
и култури *Зачух вилу у дубраву ће пјесан поје* 295

Мирјана БЛАГОЈЕВИЋ	
<i>Невјеста у свадбеном кругу Миле Медиговић Стефановић</i>	<i>.299</i>
IN MEMORIAM303
Чедомир МАРКОВИЋ	
Мр Илија Пушић (1922-2015)305
Јовица МАРТИНОВИЋ	
Мр Илија Пушић (1922-2015)309

Zorica ČUBROVIĆ

UGOVOR IVANA VOLARIĆA O IZRADI IKONOSTASA U CRKVI SV. SAVE U MORINJU

Ključne riječi: Morinj, slikar Ivan Volarić, crkva Sv. Save u Morinju, ikonostas, ikone

U Istorijskom arhivu Kotor čuva se ugovor iz 1902. godine koji je sa tutorstvom crkve Sv. Save u Morinju sklopio slikar Ivan Volarić iz Vrbnika na ostrvu Krk. Ugovor se odnosi na izradu ikonostasa i slikanje ikona u toj crkvi. Uz ugovor priložen je i crtež ikonostasa i predračun radova sa opisom pojedinih vrsta poslova.¹

Da je ikonostas u crkvi Sv. Save u Morinju djelo slikara Ivana Volarića nije se do sada znalo. Njegov rad krajem 19. vijeka u Perastu, u crkvi Gospe od Škrpjela, pominje P. Butorac² a portrete uglednih ličnosti iz Perasta, Stoliva i Mula kod Kotora koje je naslikao Volarić prvih godina 20. vijeka obradile su u svojim radovima Marija Mihaliček³ i Radojka Janićijević.⁴ Šesnaest medaljona sa likovima svetitelja naslikao je Volarić u crkvi Gospe od Snijega u Škaljarima.⁵ Marija Saulačić je opisala dvije slike Sv. Tripuna, zaštitnika Kotora, od kojih je jedna u crkvi Gospe od snijega u Škaljarima a druga u crkvi Sv. Eustahija u Dobroti.⁶

I pored više identifikovanih djela ovog slikara u Boki njegov rad do sada nije bio predmet posebnog proučavanja. Stoga su podaci koje pruža Volarićev ugovor o izradi ikonostasa u crkvi Sv. Save u Morinju veoma značajni za

¹ Na ugovor Ivana Volarića i nacrt ikonostasa (signatura SNCCXXXIX, listovi 1-5 i nacrt) autorici priloga pažnju je skrenula prof. Anita Mažibradić, arhivista Istorijskog arhiva Kotor, 1996. godine, na čemu se, ovom prilikom, srdačno zahvaljujem.

² P. Butorac, Kulturna povijest grada Perasta, Perast 1999, 458

³ M. Mihaliček, Zaostavština porodice Visković sa osvrtom na zbirku slika, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XLIII-XLVI, 1995-1998, 109

⁴ R. Janićijević, Portreti iz fonda Pomorskog muzeja Crne Gore, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, L, 2002, 161-162

⁵ http://www.kotorskabiskupija.net/index.php?option=com_content&task=view&id=44&Itemid=60

⁶ M. Saulačić, Sv. Tripun-zaštitnik grada Kotora u djelima umjetnika, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, XLIII-XLVI, 1995-1998, 97- 98

upoznavanje cjelovitijeg opusa ovog umjetnika čiji su sačuvani radovi s kraja 19. i početka 20. vijeka zastupljeni u nekoliko žanrova.

Crkva Sv. Save se nalazi u središnjem dijelu naselja, neposredno uz stari put koji vodi prema Gornjem Morinju i Bunovićima. Podignuta je na zaravnjenom platou padine, na slobodnoj parceli koja se nalazila između starijih kuća sa prostranim ograđenim dvorištima. Zbog svog istaknutog položaja, srazmjerno velikih dimenzija i prepoznatljive arhitekture crkva Sv. Save predstavlja prostorni reper naselja.

Osnova građevine je u obliku krsta, na presjeku čijih krakova je kupola sa osmostranim tamburom na kockastom postolju. Nad centralnim brodom i pjevnicama su polukružni svodovi. U zapadnom dijelu naosa je drvena horska galerija. Ikonostas je postavljen uz ivicu prozora u istočnom traveju, na podu izdignutom za dva stepenika u odnosu na pod u naosu. Prostrana unutrašnjost crkve osvijetljena je sa prozora na tamburu, na podužnim zidovima kao i preko rozete na zapadnoj fasadi.

Pod je izrađen od kamenih ploča iz majdana Đurići. Ploče kvadratnog oblika, u crvenkastoj i sivobijeloj boji, složene su u obliku dijagonalnog šah-poretka.

Krovovi su pokriveni kanalicom izuzev krova kupole koji je pokriven pocinčanim limom.

Dvorište ispred crkve je djelimično popločano (na zapadnoj strani i na prilazu od ulazne kapije) a ostale površine su zatravnjene. Uz zapadni zid crkve i uz ogradni zid prema jugu izgrađene su kamene klupe (»pižuli«).

Zvonik na preslicu sa tri zvona i ulazna kapija na ogradnom zidu svojim arhitektonskim i likovnim rješenjem naglašavaju reprezentativni karakter crkvenog zdanja.

Položaj crkve Sv. Save na starom katastarskom planu Morinja (kat. čest. 300)

Crkva je sagrađena u periodu od 1861. do 1875. godine. U crkvi se nalazio privremeni ikonostas⁷ do postavljanja novog koji je uradio slikar Ivan Volarić početkom 20. vijeka.

Osnovna odlika rješenja koje je zamislio slikar Volarić radeći ikonostas za crkvu Sv. Save u Morinju je postignuti sklad oltarske pregrade i unutrašnjeg prostora crkve.

Oltarska pregrada je zamišljena sa tri polukružno završena otvora (dveri) od kojih je centralni otvor (carske dveri) srazmjerno veći i viši od bočnih. Zonu prestonih ikona sa četiri polukružne ikone slikar je zamislio da budu nešto više u odnosu na dveri i da se zajedno sa njima doživljavaju kao jedinstvena ritmična kompozicija. Gornju zonu ikona odvojenu od prve zone horizontalnom plohom slikar je zamislio da odgovara uobičajenom načinu po

⁷ *Šematizam Pravoslavne eparhije Bokokotorsko-Dubrovačke za godinu 1877*; na str. 32 i 33 donosi značajne podatke o gradnji i osvećenju crkve Sv. Save u okviru kojih je pomenut i „privremeni ikonostas”. U istom godištu Šematizma nalaze se i podaci o novčanim prilozima i zavještanjima datim za gradnju crkve. Slijedi prepis oba teksta:

Црква св. Саве у М о р и њ у. Због тјесноће, трошности, а нешто и удаљености своје старе парох. Цркве св. Јована, осјетише духовну потребу вриједни Христјани морињски, да у средини варошице, на прекрасном положају ову нову цркву саграде. Темелј јој положише г. 1861, а довршише 1875. Крој јој је у виду крста, а сва од тврдога бијелога камена са прекрасним каменим кубетом, на коме су осам прозора. Има у дужину 60, у висину 25, у ширину 24, а са боковима у пјевницама 34 ноге. Унутра такођер је величанствена, освијетљена са десет великих прозора. Поплочана је четвртастим бијелим и црвеним углађеним каменом. Чин освећења овршио је Преосвешт. Г. Еп. Герасим 25. Маја 1876 са многим свештеницима и у присуству многобројнога народа из мјеста и околине, који би причекан и почашћен од Морињана баш најусрдније. Надати се да ће позната ревност њихова замијенути привремени иконостас новим, а и постарати се да поред овако прекрасне цркве и звоник подигну. Судећи пак по величини и укусу грађевине, морао је и трошак око исте огроман бити; што га ипак побожни они Христјани већим дијелом прилозима у новцу издржаше, и бесплатним преносом градива. И милостиви Цесар и висока влада, пак и многа браћа Срби лијепо им у томе припомогуше. Имена њихова убиљежена су назад под насловом „За успомену и захвалност“. Наградио Бог, молитвама просветитеља србскога св. Савве, све потрудивше се и дароватеље, добрим здрављем и душевним спасењем.

Пр. Н.Б.

Приложише или завјешташе црквама г 1876.

Св Саве у Мориње: Њ.В. Цар Франц Ј. И ф. 500, звоно, Евангелије велико, одежду и епитрахил; висока влада ф. 2300; Преосв.Еп. Герасим ф. 50; капетан Мар. Берберовић ф. 100; браћа кап. Ђуро, Симо и Томо Милиновићи напол. 30; кап. Крсто Б. Берберовић ф. 64 у злату; Лазар С. Милиновић ф. 100; послао Драго Катурић сакупљених у Одеси ф. 380; John Johns Inglez libага 5; у Калифорнији скупио кап. Раде Јовановић либ. 10; Шпиро Шортан из Цариграда напол. 6; Антон Фучић скупио у Америци либар 6; Иг. Хр. Николаевић ф. 10; Нико Ђ. Милиновић тал. 20; Благотворно Друштво Одеско св. Чашу са осталим потребитим, једну округу свештеничку и круг црковних књига.

kome je niz ikona apostola podijeljen na dva dijela od po 6 ikona koje stoje bočno u odnosu na centralno pravougaono polje u kome su, jedna iznad druge, smještene ikone Tajna večera i Sv. Trojica. Ove ikone uokvirava trougaoni zabat na kome stoji krst. Profilaciju centralnog timpanona koji čini postolje krsta i profilaciju vijenca kojim je pregrada završena povezuju isti ukrasni motivi, a ovalne ikone (mironosnice) dopunjuju i naglašavaju završnu kompoziciju sa krstom na vrhu.

Podjela horizontalnih zona na pojedinačna polja sa ikonama izvedena je pilastrima sa profilisanim bazama i polukapitelima ukrašenim akantusovim lišćem a ravno polje između gornje zone i zone prestonih ikona zamišljeno je kao površina na kojoj se nalazi niz drvoreznih pozlaćenih aplikacija sa floralnim motivima. Sokl obje zone sa ikonama riješen je u vidu geometrijskih polja koja su samo u nižoj zoni, ispod prestonih ikona, ukrašena drvoreznim pozlaćenim aplikacijama.

Rješenje centralnih dveri je u vidu mreže lozica izrađenih u drvorezu a koje okružuju ovalne medaljone sa naslikanim ikonama iz Blagovijesti. Okvir dveri bojen je u bijelu boju. Bočne dveri su takođe dvokrilne i riješene poput centralnih, u vidu mreže drvoreznih lozica sa cvjetovima, uokvirene u jednostavni ram.

Osnovna boja ikonostasa je bijela u kombinaciji sa svijetlo plavim elementima. U koloritu ikona preovlađuju zlatna, plava, zelena i crvena boja ali je zastupljena i bijela koja se svojim svijetlim površinama vezuje i uklapa u svijetli kolorit osnove ikonostasa.

Konstrukcija ikonostasa je izvedena od drveta a ikone su slikane na platnu. Konstrukcija ikonostasa je vrlo čvrsta. Ikone su zaštićene staklom i drvenim vratima na poledini. U uglovima ikona, na poledini, bijelom bojom napisani su inicijali umjetnika.

Mjestimično se može zapaziti da su puniji djelovi drvoreza izrađivani uz upotrebu dodataka radi postizanja potrebne plasičnosti i da su u međuvremenu otpali. Zbog oštećenja bočne dveri su sklonjene i na njihovo mjesto stavljena je draperija.

Iz teksta ugovora sklopljenog jula 1902. godine u Kotoru, u kancelariji notara dr Jova Stefanovića, čije su odredbe svrstane u 15. tačaka, uočava se da slikar Ivan Volarić potiče iz Vrbnika sa ostrva Krka i da je „sada nastanjen u Morinju“. On se obavezao ugovorom da će u toku 6 mjeseci izraditi ikonostas u crkvi Sv. Save u Morinju za sumu od 5500 kruna koje će mu biti isplaćene u četiri rate. Pored ikonostasa Volarić se obavezuje da izradi i ikonu „Silazak Svetog Duha na apostole“ koja će se nositi u litijama. Pomenut je i njen ram koji treba da bude „divno izrezan i pozlaćen“.

Sve ikone treba da budu izrađene „po strogo rusko-vizantijskom stilu“. Ikonostas će imati 22 ikone, krst i troje vrata. Ikone treba da budu slikane

najfinijim uljanim bojama na platnu („teli“) a sva pozlata predviđena je da bude „od čistog zlata“. Predviđa se upotreba tri vrste drveta i to hrastovine za okvire vrata (dveri), lipovine za rezbarske radove a jelovine za sokl.

Ugovor su potpisali Volarić i dr Jovo Stefanović a sastavio ga je, sudeći po potpisu koji je istovjetan sa rukopisom samog ugovora, „V.Kr. Bilježnik, sjelom u Kotoru“, dr Jovo Stefanović. Međutim, „Proračun za radnju ikonostasa u crkvi Sv. Save u Morinju“ koji ima 15 tačaka, pisao je Volarić i u njemu se pored samog rukopisa može vidjeti njegov jezik i način izražavanja, dijapazon slikarskog i zanatskog obrazovanja kao i ocijeniti zrelost i iskustvo u radu. Njegov „Proračun“ je u cjelini pretočen u tačke ugovora.

A sam proračun proizilazi iz osnovne zamisli i likovnog rješenja ikonostasa sadržanog u crtežu urađenom od strane samog Volarića. Crtež je izveden tušem na debljem papiru. Radi čuvanja, zajedno sa ostalim priložima ugovora, morao je biti presavijen i sklopljen na jednu osminu svog formata.

Nacrt sadrži izgled i vertikalni presjek ikonostasa sa upisanim osnovnim mjerama i razmjernikom. Rađen je precizno, kombinacijom tehničkih i slobodoručnih elemenata. Slobodnom rukom iscrtani su drvorezni elementi a sama osnova sa geometrijskom podjelom izrađena je tehnički, uz upotrebu lenjira i šestara. Zapravo, nacrt slikara Volarića predstavlja projekat po kome je ikonostas u crkvi Sv. Save i izveden.

Slijedi prepis ugovora i proračuna sačinjenog u Kotoru 24. juna 1902. godine:

Za vlade Njegovog Apostolskog Veličanstva

Franja Josifa I

Cara austrijskog i.t.d. td, td.

Učinjeno u gradu Kotoru, Kraljevini Dalmaciji, godine Hiljadu devetstotina i druge (1902) mjeseca Julija dana (nečitko).-

Pređa mnom Dr Jovom Stefanovićem V.Kr. Bilježnikom, sjelom u Kotoru, prikazaše se Gospoda: Prečasni Pop Nikola Vasov Rusović, paroh, kao predsjednik, Bogdan Ljubov Milinović, kao blagajnik i Špiro pk. Mitra Bakočevića kao član Tutorstva pravoslavne crkve Svetoga Save u Morinju, svi iz Morinja, za sebe i svoje nasljednike u rečenom zastupstvu s jedne strane, naručilj radnje, i Ivan Volarić Ivanov, slikar, rodod iz Vrbnika na otoku Krku u Istriji i nastanjen sada u Morinju, za sebe i svoje nasljednike s druge strane, poduzetnik, svi meni lično poznati i uglaviše svojevoljno i slobodno slijedeći

Ugovor najma radnje odsjekom

Čl. 1. – *Prisutni poduzetnik gospodin Ivan Volarić Ivanov pothvaća se da će uraditi svojim materijalom ikonostas u pravoslavnoj crkvi Svetoga Save u Morinju onakav kao što je u nacrtu priložen ovome ugovoru u originalu podnjet, i uz uvjete sadržane u Proračunu preduzetnikovome, d.d. Kotor dvadeseti četvrtoga (24) juna Hiljadu devetstotina i druge (1902), koji se u originalu prilaže pod 5. –*

Na ikonostasu moraju biti ukupno dvadeset i dvije (22) ikone i krst, i troje vrata.

Čl. 2. – *Isti poduzetnik pothvaća se da će naslikati za gore rečenu crkvu još jednu veliku ikonu koja će predstavljati „Silazak Svetog Duha na apostole“ sa okvirom divno izrezanim i pozlaćenim koja se u litijama nosi.*

Čl. 3. – *Sve ikone imaju biti izrađene po strogo rusko-vizantijskom stilu i po dovršenoj radnji strukovnjak će istu pregledati da li je u redu izvedena.*

Čl. 4. – *Svu građu, što je za radnju potrebita, treba da daje poduzetnik, i da je pogođene vrste. Tako sva pozlata treba da bude od čistog zlata (oro zecchino) a pri početku radnje poduzetnik morati će dati mostru istoga, da se Tutorstvo uvjeri kod strukovnjaka, a tako isto pri dovršenju radnje isto Tutorstvo moći će o svom trošku pozvati zlatara da pregleda cijelu pozlatu. –*

Čl. 5. – *Sve ikone treba da budu izrađene najfinijom uljanom bojom i na teli, oko glave svetitelja mora biti pozlaćen okrug i ime svečevo pisano zlatom.*

Čl. 6. – *Na ikonama ikonostasa moraju biti položena cakla sprijeda a straga zastor da se redovito otvarati i zatvarati može radi čišćenja.*

Čl. 7. – *Sve rezbarske radnje da budu od lipovine i to tako da svi stupovi i uresi budu od jednog komada, razumije se od dobrog i osušenog drva bez ikakvog dostavljanja kolom.*

Čl. 8. – *Parapet ikonostasa da bude od jelovine.-*

Čl. 9. – *Okviri na troje vrata na ikonostasu moraju biti od hrastovine, a najfinija rezbarska radnja od lipovine.-*

Čl. 10. – *Radnja ikonostasa započeta je dne prvoga tekućega mjeseca julyja a predati će je preduzetnik dovršenu naručitelju kroz šest (6) mjeseci, tj. najdalje do 1. prvoga januara Hiljadu devetstotina i treće (1903) godine. –*

Čl. 11. – *Pogođena cijena za rečenu radnju jest od kruna četiri hiljade i četiri stotine (4400) isplatiće se u četiri jednaka obroka, svaki od kruna hiljadu i sto (1100) i to prvi odma pri početku radnje, drugi kad ikonostas bude dovršen, treći kad se radnja preda naručitelju i kad se on osvjedoči da je uredno izvršena, a četvrti obrok pak tutorstvo ckve Sv. Save zadržati će, i to u ime kaucije za eventualne popravke nedostataka izrađenog ikonostasa i kvar istoga, a te pet godina brojiti će se od dana predaje ikonostasa. Rečeno Tutorstvo obvezuje se plaćati mu na tu svotu zakonitu dobit.*

Čl. 12.- Po svršenoj radnji i što god bi se našlo da ne odgovara odredbama pogodbe, morati će poduzetnik uraditi na svoje troškove na način da bude potpuno odgovaralo pogodbi. –

Čl. 13. Sve ostalo morati će odgovarati odredbama, ustanovljenim u nacrtu i proračunu, t.j. mjere, vrst boje i. t. d.

Član 14.- Troškovi i biljege oko ove pogodbe stati će po jednu ravnu polovicu na teret od obijuh ugovornika.

Član 15.- Sva prava i dužnosti što ističu iz ove pogodbe u savremenom prisustvu ugovornika, bi od istijeh izrično potvrđena i svojeručno potpisata, dolično znakom krsta obilježena, vazda u mom prisustvu, od mene C.K. Bilejžnika potpisata i mojijem pečatom pečatana i u prisustvu dvajuh opozvanih i dolje potpisatih svjedoka.

Ivan Ivanov Volarić

Dr Jovo Stefanović

Proračun

Za radnju ikonostasa u crkvi Sv. Save u Morinju

Ikonostas rađen po priloženom nacrtu visok do krsta 5 metara i 40 cm a do vrha krsta 6m 40 cm. Širok 6m 86cm.

1. Stolarska radnja templa rađena od tavoluna 5 ½ cm debelih /okostnica/ a svi korniži i kolone dielomice od istih tavoluna a dielomice od dasaka 3 ½ cm debelih.
2. Rezbarska radnja od lipovog drva debelog 2 ½ cm do 6 cm (šesten!) tako. Da ne smije biti nijedan rezbarski komad priljepljen kolom za učiniti potrebitu debljinu.
3. Što se tiče stolarske radnje ona ima biti izrađena čisto tako da za izvesti bojadisersku radnju drvo ne treba i ne smije se preći kredom.
4. Stolarska radnja ima biti jedan put pređena čistim uljem dva puta bielom uljenom bojom i dva puta bielom quickom (smalto:)
5. Sve zlatne crte i dielomice korniži imadu biti pozlačeni matt patina ili matt mordente
6. Rezbarska radnja ima biti sva pozlačena a bolo (bolo armeno!) i to dielomice matt a dielomice svietlo /:imbrunirano/.
7. Sva pozlata ima biti učinjena pravim zlatom.
8. Ikone naslikane u rusko-vizantijskom stilu na platnu imadu biti izvedene najfnijom uljenom bojom.
9. Svi okruzi i natpisi oko glava svetaca fino pozlačeni.
10. Na ikonostasu imaju biti ukupno 22 ikone i krst i to:

<i>4 Prestolne slike</i>	<i>0,67</i>	<i>x</i>	<i>150 cm</i>
<i>12 Apostola</i>	<i>0,35</i>	<i>x</i>	<i>0,77 cm</i>
<i>1 Tajna večera</i>	<i>0,35</i>	<i>x</i>	<i>0,68 cm</i>
<i>1 Sv. Trojica</i>	<i>0,52</i>	<i>x</i>	<i>0,57 cm</i>
<i>2. Navještenje Marijino</i>	<i>0,23</i>	<i>x</i>	<i>0,48 cm</i>
<i>2 Mironosnice</i>	<i>0,32</i>	<i>x</i>	<i>0,53 cm</i>
<i>1. Krst</i>	<i>0,50</i>	<i>x</i>	<i>0,50 cm</i>

- 11. Iza svake ikone imadu biti drvena vratašca od poludaske, koja će se moći otvarati.*
- 12. Ikone spreda imadu biti pokrivena staklom od sve jednog komada na svakoj ikoni.*
- 13. Ikonostas ima biti dobro bojadisan i otraga sa tri ruke boje na ulje i lakiran.*
- 14. Ikonostas dolazi otraga pričvršćen na drvenoj ili željeznoj gredi.*
- 15. Gori navedenu radnju obvezujem se izvesti za svotu od 4400 kruna / četiri hiljade četiristotine kruna:./*

Kotor 24. juna 1902. godine

jerej N. Rusović

Ivan Volarić, slikar

Špiro pok. Mitra Bakočevića

Bogdan Lj. Milinović

Dragutin Wardog, svjedok na krst i

posljednji Špiro Buronić, svjedok na krst podpisa

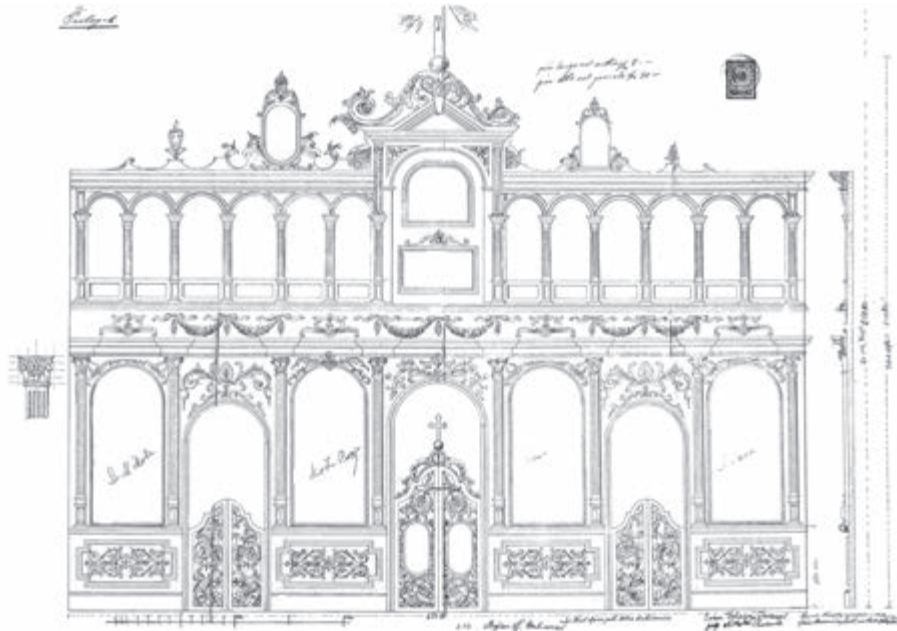
Sačuvana dokumentacija o izradi ikonostasa u crkvi Sv. Save u Morinju omogućila je i da se identifikuje slikar ikone sa bogato ukrašenim ramom „Silazak Svetog Duha na apostole“ koja se nalazi u južnoj pjevnici crkve, a koja svojim likovnim rješenjem, koloritom i obradom veoma podsjeća na ikone u gornjoj zoni na ikonostasu. Dakle u crkvi Sv. Save sačuvana su dva djela slikara Ivana Volarića, oba iz 1902. godine.

Crkva Sv. Save u Morinju; pogled sa jugozapada (snimio A. Milosavljević)

Fotografski snimak originalnog Volarićevog crteža ikonostasa iz Istorijskog arhiva Kotor

Kseroks kopija originalnog Volarićevog crteža ikonostasa

Ikonostas I. Volarića (snimio A. Rafailović)

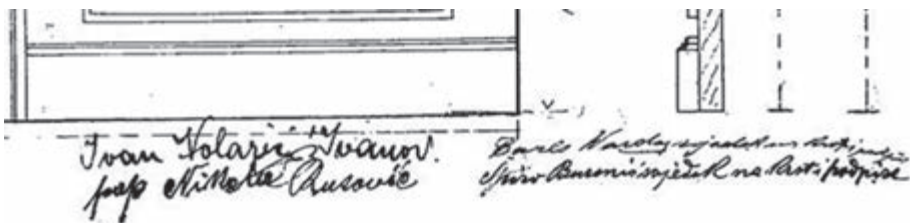
Unutrašnjost crkve Sv. Save sa ikonostasom Ivana Volarića (snimio A. Rafailović)

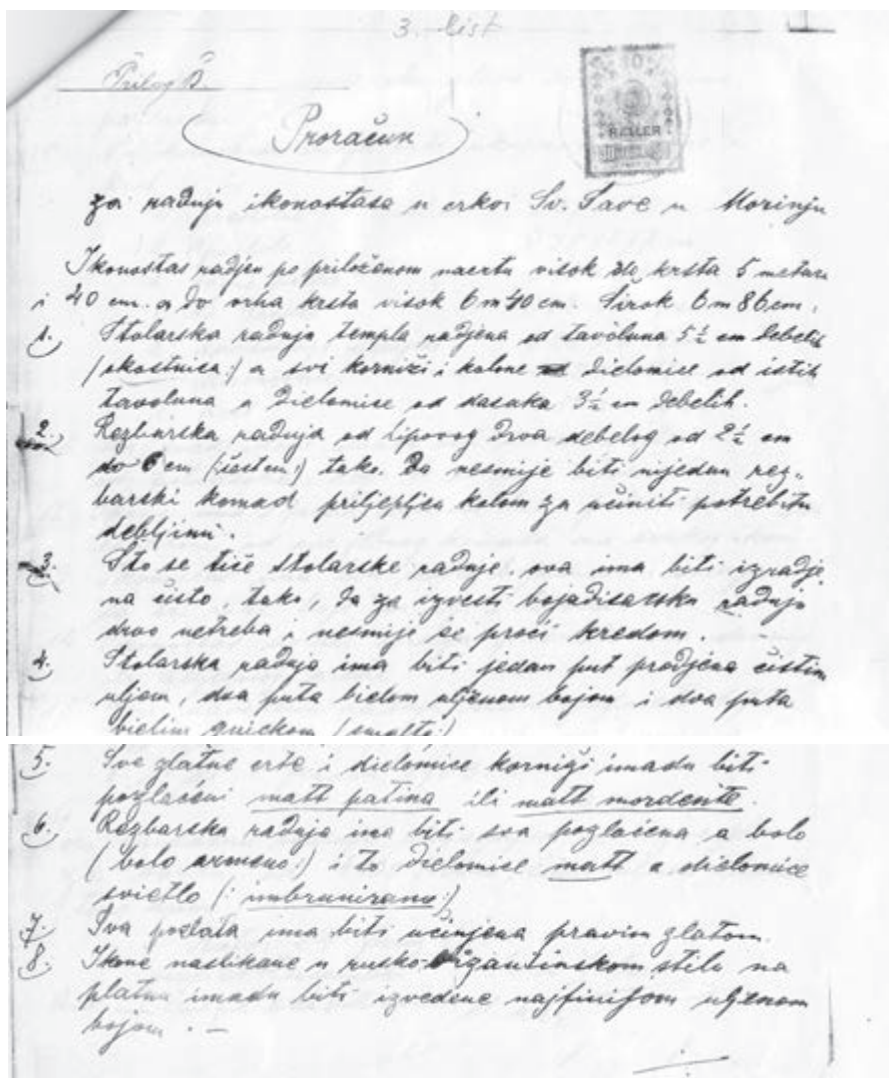
Detalji ikonostasa (snimila Z. Čubrović)

Litijska ikona „Silazak Svetog Duha na apostole“ I. Volarića (snimio A. Rafailović)

Potpis slikara i članova tutorstva crkve Sv. Save ispod Volarićevog crteža ikonostasa

Prva stranica Volarićevog „Proračuna za radnju ikonostasa za crkvu Sv. Save u Morinju“

3/H/izračun za radnju

9. Tri ikone i napis oko glava svedca fino pozlatiti.

10. Na ikonostasu imaju biti ukupno 22 ikone i krest. i to.

4. Prorokne	velike	0.67 X 1.50 cm
12. Apostola	"	0.35 X 0.77 cm
1. Tajna večera	"	0.35 X 0.68 cm
1. Sv. Trojica	"	0.52 X 0.57 cm
2. Navještenje Marijino.	"	0.23 X 0.48 cm
2. Mironosice	"	0.32 X 0.53 cm
1. Krest.	"	0.50 X 0.50 cm

11. Sve lože ikone imaju biti drveća vrataca od poludraske, koja će se moći stvarati.

12. Ikone ima s predn imadu biti potkrivene sa staklom od sve jednog komada na svakoj ikoni.

13. Ikonostas ima biti dobro bojadisan i straga sa tri ruke boje na ulje i lakovan.

14. Ikonostas dolazi straga pričvršćen na drvenoj ili željeznoj gredi.

15. Gori navedenu radnju imam završiti 1. jula tek god i dovršiti je u roku od 6 mjesaca T. j. do 1. Februa 1903. -

Gori navedenu radnju obavio sam se izvestiti za sumu od. 4400. kruna / četiri hiljade četiristo čine kruna / -

Kotor 24. jana 1903.

Stjepan Kularić Ivan Kularić
Ruk. + Opina. pub. M. K. Bekovićica slikar

Druga stranica Volarićevog „Proračuna za radnju ikonostasa za crkvu Sv. Save u Morinju “

Zorica ČUBROVIĆ

**IVAN VOLARIĆ'S CONTRACT ON THE PRODUCTION OF THE
ICONOSTASIS
IN ST. SAVA'S CHURCH IN MORINJ**

Summary

Ivan Volarić's Contract on the Production of the Iconostasis in St. Sava's Church in Morinj was concluded in 1902 by the Painter Ivan Volarić with the trustees of the Church, kept at the Historical Archives of Kotor, reveals the identity of the artist who produced this impressive iconostasis and provides numerous data about the painter, whose works in several different genres are found throughout the Boka Bay, is not sufficiently known.

At the time when the iconostasis was made the painter Ivan Volarić, born in Vrbnik on Island Krk, was staying in Morinj. In addition to the painting Volarić also completed all joinery and carving works needed for the production and decoration of the iconostasis of St. Sava's Church and till the present day almost all of it has been fully preserved, except for the side royal doors. In addition to the iconostasis Volarić made for the same church the procession icon *Descent of the holy Spirit on the Apostles* situated in the southern choir aisle of the temple.

The work of the painter Ivan Volarić on this iconostasis is reflected in his design which consists of precise drawings with descriptions and bill of quantity, performed by the artist's own hand. The design of the iconostasis defines the size of the iconostasis, kind of wood to be used for its production (oak, basswood and fir), canvas, paints and gilding material for icon painting, including the complex structure of the iconostasis.

Until recently unknown Ivan Volarić's Contract on the Production of the Iconostasis in St. Sava's Church in Morinj is a precious document about the work in Morinj created by this outstanding artist. In addition to other things this Contract provides a great number of data which show the range and level of education and craftsmanship of the artists at the beginning of the 20th century in the environment with long tradition of arts and crafts.

Марина ОДАК МИХАИЛОВИЋ

ПРЕДСТАВА СВ. ТРИФУНА НА НОВЦУ СРЕДЊОВЕКОВНЕ КОМУНЕ КОТОРА У САСТАВУ ДРЖАВЕ НЕМАЊИЋА

Кључне речи: средњи век, Св. Трифун, иконографија, Котор, Никејско царство, средњовековни Запад, новац, печати, градски идентитет.

Котор је град са дугом муниципалном традицијом, који је до краја XII века био под влашћу Византије,¹ чија власт је накратко била прекинута владавином дукљанске династије Војисављевића. У састав државе Немањића Котор улази 1185. године,² Немањиним освајањем приморских градова, после чега српски жупан, по писању Стефана Првовенчаног: „...Котор остави, утврди га и пренесе свој двор у њега, који је и до сада“.³ Власт Немањића трајала је у Котору до 1371. године, а већ у време Стефана Немање (1168–1196) граду је потврђена аутономија и дате трговачке повластице, а израз добијених привилегија било је и ковање градског новца изузетог из владарског или државног регала.

У которском Статуту нема података о раду которске ковнице, као ни о которском новцу. Само у једном поглављу, она се посредно помиње, у делу у којем се говори о избору двојице ковача новца. Ту се наводи да је њихова служба трајала шест месеци, да им је месечна плата износила 10

¹ О византијској управи над градовима на источној обали Јадрана: I. Goldstein, *Bizant na Jadrani, (od Justinijana I. do Bazilija I.)*, Zagreb 1992; I. Goldstein, Byzantine cities and slavic villages: the case of the eastern Adriatic in the Early Middle Ages, in: *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, (ed.) L. M. Hoffmann, Wiesbaden, 2005, 203–213, са старијом литературом.=

² Т. Smičklas, *Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* II, Zagreb 1904, 198; К. Јирићек, *Istorija Srba* I, Beograd 1952, 150–153; Ј. Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd, 1957, 148; Ј. Калић-Мијушковић, Српско византијски сукоб 1168. године, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, XI–1, 1970, 193–202; *Istorija Crne Gore*, II/1, Titograd 1970, 410 (Ј. Ковачевић); М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 36–38.

³ Стефан Првовенчани, Житије светог Симеона, *Првовенчани, Сабрана дела*, (предговор, превод и коментари) Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1999, 38–39.

перпера, док је казна за одбијање службе износила 25 перпера.⁴ Сматра се да се градска ковница налазила ван града, северо-западно од главних градских зидина.⁵ У њој је кован бакарни новац за градску употребу, фолари и полуфолари, а касније, за време владавине царева Душана (1331–1355) и Уроша (1355–1371) и сребрни динари те полудинари.

Рана потреба за ситним, градским новцем који се користио за свакодневне трансакције сведочи о развијеној трговини⁶ и занатству⁷ у граду, а ова трговачка и пословна традиција Котора достигла је свој врхунац у држави Немањића у којој Которани, поред Дубровчана, постају главни посредници у трговини и извозу сребра из српских рудника у Венецију. Поред трговине сребром, Которани се у Србији баве закупом рудника и царина и кредитном трговином, било самостално или удружени у трговачка друштва, што је све допринело да се од XIII века град убрзано развија.⁸

Не постоје сачувани подаци о томе када је започела са радом которска ковница новца. Неки аутори, на основу стила и метролошких

⁴ *Statuta et leges civitatis Cathari, Venetis* 1616; I. Strohal, *Statuti primorskih gradova i općina*, Zagreb 1911, 31; S. Mijušković, *Statuta civitatis Cathari, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, III, 1955, 7–24; I. Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od XII do kraja XV stoleća*, Beograd 1951, 75–76; *Istorija Crne Gore*, II/1, 36, (S. Ćirković); M. Malović-Đukić, *Kotor u XIII i XIV vijeku*, Beograd 1987 (daktilografisana doktorska disertacija), 129–130, 233–245.

⁵ A. Milošević, *Stara kovnica novca u Kotoru, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, VIII, 1959, 203–209, 203.

⁶ *Istorija Crne Gore*, II/1, 28–45 (S. Ćirković); B. Krekić, *Venetian Merchants in the Balkan Hinterland in the Fourteenth Century, Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. Festschrift für Hermann Kellenbenz, vol. I, Mittelmeer und Kontinent Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*, 4, Nürnberg, 1978, 413–429; B. Krekić, *Developed Autonomy: The Patricians in Dubrovnik and Dalmatian Cities, Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, (ed.) B. Krekić, Berkeley-Los Angeles-Toronto 1987, 185–215; P. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Beograd 1986, 109–133; M. Malović-Đukić, n. d., 12–13; С. М. Ђирковић, *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа, Работници, војници, духовници: друштва средњовековног Балкана*, (ур.) В. Ђокић, Beograd 1997, 37–46, 39–40; В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору XIV–XV века*, Beograd 2010, 45–60.

⁷ M. Milošević, *Prilozi za istoriju zanata u Kotoru, Историјски записи*, 1–2, 1956, 78–104; R. Kovijanić, *Kotorski zlatari prve polovine XIV vijeka, Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju*, 1, 1961, 23–42; P. Ковијанић, *Которски златар Милко из Новог Брда (савременик Новака ковача), Бока*, 1, 1969, 81–88.

⁸ И. Воје, *Кредитна трговина у средњовековном Дубровнику*, Академија БИХ, Дјела, књ. XLIX, Сарајево 1976, 62. P. Ђук, n. d., 100–109; M. Malović-Đukić, n. d., 100–128; С. Ђирковић, Д. Ковачевић-Којић, P. Ђук, *Старо српско рударство*, Beograd 2002, 23–26; Д. Маликовић, *Дубровчани у Котору током XIII и XIV века, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XXXVII, 2007, 371–404, 372–373, 378–386; M. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, Из српске историје средњег века*, (ур.) С. Ђирковић, С. Ђокић, Beograd 2003, 455–669, 560, 573, 597.

карактеристика новца, почетак ковања которских фолара стављају у XI⁹ или XI-XII век,¹⁰ док је према мишљењу других истраживача ковница почела са радом знатно касније, у XIII веку. Сергије Димитријевић, на основу одлуке дубровачког Статута из 1272. године, у којој се помињу бакарни новци-фолари, које у то време Дубровник није ковао¹¹ и одређује њихов курс у односу на динар, закључује да су фолари који се помињу у Статуту највероватније страни-каторски новац који је био у оптицају и у Дубровнику, кован у другој половини XIII века.¹²

Главно обележје новца који се кује у Котору била је представа Св. Трифуна, патрона града, чији лик краси аверсну страну свих номинала кованих у овом граду. Штовање култа светитеља заштитника и пласман његовог лика на градске печете и градски новац, било је уобичајено за градове на Западу установљене на муниципалним принципима. Прво на градским печатима већ крајем XI века,¹³ а потом и на новцу који на Западу кују градови-комуне и градови-државе,¹⁴ приказује се лик

⁹ F. Schweitzer, Delle monete battute in Cattaro prima del dominio Veneto, *Notizie Peregrine de Numismatica e d' Archeologia, Decada quinta*, Trieste 1860, 56.

¹⁰ Новац се датује у крај XI или почетак XII века и на основу његове стилске сличности са новцем који на Сицилији кује краљ Рожер I (1072–1107). S. Stockert, Die vorvenezianischen Münzen der Gemeinde von Cattaro, *Numismatische Zeitschrift* 44, 1911, 202–236, 204–205; D. M. Metcalf, *Coinage in South–Eastern Europe, 820–1396*, London 1979, 200; M. Dimnik, J. Dobričić, *Medieval Slavic Coinages in the Balkans: Numismatic History and Catalogue*, London 2008, 98–99. Душан Синдик, на основу градске одлуке из 1199. године, у којој се каже да ни један свештеник, осим општинског нотара не сме написати уговор о давању новца са каматом, “de lege siue de solidos ad laboreum”, превођењем израза „de lege“ као легура за ковање новца, закључује да се ради о најстаријем законодавном податку о ковању новца у Котору. D. Sindik, O političkim i društvenim prilikama u Kotoru krajem XII veka, *Crkva Svetog Luke kroz vjekove*, (ur.) V. Korać, Kotor 1997, 16–21, 18, 20.

¹¹ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, Сремски Карловци 1924, 368–369; В. Mimica, *Numizmatička povijest Dubrovnika. Historia Ragusina in nummis*, Rijeka 1994, 62–70.

¹² P. Rešetar, *La Zecca della Repubblica di Ragusa I*, Split 1891, 119–120 (Libro VIII, cap XVI); С. Димитријевић, Датирање бакарних новчаних врста приморских градова, *Новац српских средњовековних владара*, (ур.) М. С. Димитријевић, Београд 2006, 311–326, 311–312, 322.

¹³ B. Bedos-Rezak, Towns and Seals: Representation and Signification in Medieval France, *Town Life and Culture in the Middle Ages and Renaissance: Essays in Memory of J.K. Hyde*, (eds.) B. Pullan, S. Reynolds, Manchester 1990, 34–47, 37, 44, fig. 11; E. New, Seals and Status in Medieval English Towns: A Case-study of London, Newcastle and Durham, *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, (eds.) N. Adams, J. Cherry, J. Robinson, London, 2008, 35–42, 35; H. Klackenberg, Seals of Swedish Towns before 1350, *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, (eds.) N. Adams, J. Cherry, J. Robinson, London 2008, 83–84, fig 6–7.

¹⁴ Ph. Grierson, *Coins of Medieval Europe*, London 1991, 83–84, br. 171, 172, 174, 178, 108–110, no. 243, 244, 247, 250.

градског патрона, било самостално у пољу аверса, или инкорпорираног у слику града. На реверсној страни новца била је најчешће представа градске тврђаве. Дизајн печата и новца тиме је постајао важан доказ статуса града и његовог комуналног идентитета.

Пореклом, Св. Трифун је малоазијски светитељ, мученички пострадао у Nikeји, у III веку, за време цара Деција, тако што је мачем посечен у својој 18. години. За свог кратког живота се прославио по многим чудима, оздрављењем болесних и запоседнутих, међу којима се посебно прочуло исцељење опседнуте кћери цара Гордијана у Риму.¹⁵ Уживао је велику популарност у источној и западној цркви.

Култ Св. Трифуна, у Византији, може се пратити од V века, када се у Цариграду помиње игуман Манастира Св. Трифуна. Још у време цара Јустинијана I (527–565), а потом и Јустина II (565–578), у Цариграду је подигнуто више цркава њему посвећених,¹⁶ а панагирике у његову славу пишу цареви Лав VI (886–912) и Теодор II Ласкарис (1254–1258).¹⁷

Прве представе Св. Трифуна на византијском новцу и печатима појавиле су се у Nikeјском царству, где је светитељ слављен као патрон Nikeје и династије Ласкариса. Већ на печату цара Теодора I Ласкариса (1205/8–1221), на аверсу се приказује Св. Трифун у војничкој хламиди, са штитом на којем је змија, док је на реверсу печата представа владара.¹⁸ Култ Св. Трифуна је посебно потенциран у Nikeји за владавине Теодора II, који је тврдио да му се светитељ у сну јавио најављујући му победу пред кампању са Бугарима 1254. године, на самом почетку владавине, у којој је цар, лично предводећи трупе, успео да поврати изгубљене територије. После велике победе, у знак захвалности, цар му подиже велики храм у престоници.¹⁹ Трифунов култ је оснажен и похвалним списом који му Теодор II посвећује. У њему посебно место има светитељево чудо са крином чија сува гранчица, постављена уз слику светитеља у храму,

¹⁵ Vita s. Tryphonis, *Patrologia Graeca* 114, 1903, 1311–1328; A. Amore, Tryphon, *Lexikon für Theologie und Kirche* X, Freiburg 1965, 328–383; S. Gabelić, O Ikonografiji Sv. Trifuna, *Културно наследство*, 28–29, 2004, 107–124, 107–108.

¹⁶ G. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, 504–505; J. Ebersolt, *Sanctuaires de Byzance*, Paris 1921, 84.

¹⁷ *Acta Sanctorum Novembris. Collecta digesta illustrata*, (ed.) H. Delehaye, P. Peeters, IV, Bruxellis 1925, 348–352, 352–357.

¹⁸ J. Nesbitt, C. Morrisson, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, Volume 6: *Emperors, Patriarchs of Constantinople, Addenda*, Washington D. C. 2009, 192, no. 101.1.

¹⁹ I. Παπαδοπούλος, Ο εν Νικαία της Βιθυνίας ναός του Αγίου Τρύφωνος, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 22, 1952, 110–113.

у сред зиме поново процвета, наочиглед многих верника, сведочећи о свечевим моћима и његовој наклоности царству.²⁰

Св. Трифун постаје светац познат по „чуду са љиљаном“,²¹ а његов лик, на самом почетку владавине Теодора II, 1255/56. године, понео је новац који никејски владар кује. На аверсној страни царева аспрон трахеј номизме приказана је фронтална фигура светитеља како стоји, са нимбом, у туници и колобиону, са крстом у десној руци. Фигура Св. Трифуна фланкирана је са два цвета крина, док је на реверсу представа владара (сл. 1).²² Новац Теодора II носи и представу владара са Св. Трифуном како, међу собом, држе лабарум који почива на бази у облику великог крина, симболишући наду у победу (сл. 2),²³ или је крин приказан на врху дугачког штапа, који на појединим емисијама новца, владар и светац држе (сл. 3).²⁴ Представа владара и Св. Трифуна, приказаних поред крина, је директно асоцирала на локално чудо са љиљаном.

На новцу који се кује у државама насталим по паду царства, честе су представе владара са Св. Константином или светим ратницима, како међу собом држе Часни крст, лабарум, мач, дугачко копље или штап на чијем је врху звезда или крст у кругу.²⁵ Само се на новцу Nikeјског царства појављује штап на чијем је врху цвет крина, у представи владара и Св. Трифуна. На новцу Теодора II крин се приказује и самостално, па га носи аверс неколико емисија номизме тетартерон коју цар кује у Магнезији (сл. 4).²⁶

На никејском новцу Св. Трифун је представљен као млад мученик, без браде, са нимбом, махом у туници и огртачу, како у десној руци држи крст, онако како се најчешће приказивао у византијском монументалном сликарству, а крин, приказан поред светитеља или како га уздиже са царем на врху штапа, постаје Трифунова лична ознака. Осим крста и крина,

²⁰ *Acta Sanctorum Novembris* IV, 356/B-C (Laudatio S. Tryphonis A. Theodoro Duca Lascari, rukopis iz XIV i XV veka – Vatic. gr. 516).

²¹ R. P. V. Laurent, *L'emblème du lis dans la numismatique byzantine: son origine, Centennial Publication of the American Numismatic Society*, (ed.) H. Ingholt, New York 1958, 417–427, 423–424; C. Foss, *Nicaea: A Byzantine Capital and Its Praises*, Brookline 1996, 104–107; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 129; S. Gabelić, n. d., 108.

²² M. F. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. IV, Part 2, *The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204–1261)*, Washington D. C. 1999, 520, Pl. XXXV, no 6.1–6.4.

²³ Isto, 521–522, T. XXXV–XXXVI, br. 7.1–7.5.

²⁴ Isto, 525–526, T. XXXVI, br. 12.4.

²⁵ Isto, 457–461, 463–465, 491, 492, 496, 498, 501, 504–505, 520, 532, 550, 553, 556, 562–563 itd.

²⁶ Isto, 526–527, T. XXXVI, br. 13a, 13b.

Св. Трифун је у византијском сликарству обележаван и са палмовом граном, али се среће и са другим, индивидуалним атрибутима.²⁷

У Византији, пре почетка XIII века, представа крина се сретала тек спорадично, највише на текстилу, најчешће унутар празнина ромбоидног поља. Приказе оваквих тканина срећемо и на представама византијских владара и достојанственика у рукописном сликарству.²⁸ Међутим, тек у Похвали Св. Трифуну, коју пише Теодор II Ласкарис, и на његовом новцу, успоставља се јасна повезаност између цвета крина и младог никејског мученика.²⁹

Крин се појављује и на новцу никејског цара Јована III Ватаца (1222–1254), кованом у Солуну,³⁰ а по рестаурацији царства, крин, као владарски симбол, биће прихваћен од стране Михаила VIII Палеолога (1259–1282), али више неће бити везиван за Св. Трифуна, већ ће се приказивати самостално на аверсу царевог новца, или као декоративни елемент у пољу новца, у склопу различитих представа.³¹

²⁷ О атрибутима светитеља који се срећу у византијском сликарству од средине XII века: G. Jerphanion, *Les caractéristiques et les attributs des saints dans la peinture cappadocienne*, *Analecta Bollandiana* LV, 1937, 1–28; H. Delehaye, *Cinq leçons sur la méthode hagiographique*, (*Subsidia hagiographica* 21), Bruxelles 1934, 127–132; S. Gabelić, n. d., 110, 114–117.

²⁸ L. Hadermann-Misquich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Bruxelles 1975, 316–318; J. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, 190–206, fig. 144, 146–149; Б. Цветковић, О улози „орнаmenta“ у сакралном контексту, *Крушевачки зборник* 14, 2009, 35–49, 44–45. Као мотив на владарској одежди, крин срећемо и у српском монументалном сликарству, у јужној капели припрате Богородичине цркве у Студеници, на портрету краљице Ане, жене краља Радослава, чија је доња, плава туника, украшена орнаментом жуте боје, круговима у којима су приказани кринови. У Лози Немањића, у Грачаници, мотив крина среће се на одежди Драгутиновог сина, краља Владислава, те на портрету Милутиновог сина Константина, чија зелена туника је посута белим криновима. С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд 1997, 16, сл. 4, 39, сл. 29.

²⁹ R. P. V. Laurent, n. d., 424–425.

³⁰ M. F. Hendy, n. d., 609, T. XLV, br. 8.1–8.3.

³¹ R. P. V. Laurent, n. d., 423, 426–427. У овом раду, аутор је представу љиљана на новцу Михаила VIII протумачио као симбол победе, погрешно му приписујући новац на чијем аверсу је представа двају владара који међу собом држе велики крин, у којима су ранији истраживачи препознали Михаила VIII са Константином Великим. Заправо, ради се о новцу цара Андроника II и Михаила IX. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. V, Part 1, *Michael VIII to Constantine XI (1258–1453)*, Washington D. C., 1999, 92; Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. V, Part 2, *Michael VIII to Constantine XI (1258–1453): Catalogue, Concordances and Indexes*, Washington D. C., 1999, Pl. 10, no. 155–158, Pl. 11, no. 176–179, 180–181, Pl. 12, no. 186–190.

У време цара Василија I Македонца (867–886), по оснивању теме Далмације, инфилтрација источних светачких култова, понекад праћена транслацијом моштију светитеља, из политичких разлога је форсирана у Приморју и Далмацији.³² У том периоду, међу култовима осталих византијских светитеља, који су се раширили у Приморју, био је и култ Св. Трифуна. Део свечевих моштију пренет је у Котор почетком IX столећа и чуван у катедралној цркви коју је подигао которски патрициј Андреаци, заједно са својом породицом, у 809. години.³³ Угледни которски грађанин је откупио од млетачких трговаца мошти светог мученика и положио их у новосаграђену цркву, чији остаци су пронађени 1979. године.³⁴ О постојању цркве у Котору, посвећене Св. Трифуну, пише и Константин Порфирогенит.³⁵

Лик которског патрона приказан је на најстаријим которским фоларима, чији аверс носи представу Св. Трифуна приказаног фронтално, до колена, са зрнастим нимбом, у туници, са цветом крина у десној руци. Представу допуњује легенда STRI -PhON. На реверсу новца је представа градске тврђаве, допуњена легендом CIVIT - CATARI (сл. 5).³⁶ Други тип которских фолара носи на аверсу сличну представу светитеља, с том

³² А. Dabinović, *Kada je Dalmacija pala pod jurisdikciju carigradske patrijaršije?*, *Rad JAZU* 239, Zagreb 1930, 255; *Istorija Crne Gore*, II/1, 439–442 (J. Kovačević); О појави и развоју култова светитеља на источној обали Јадрана: P. Chevalier, *Salona II. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Ecclesiae dalmatiae. L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe- VIIe s.)* [En dehors de la capitale, Salone] Tome 2 - Illustrations et conclusions, (Collection de l'École française de Rome 194–2), 35–48, са библиографијом; Д. Прерадовић, Култови светитеља у византијским градовима на источној обали Јадрана (VI–IX век), *Зборник радова Ниш и Византија X*, Ниш 2012, 523–535.

³³ I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 25, 27–37; J. Максимовић, *Которски цибориј из XIV века и камена пластика суседних области*, (ур.) Г. Острогорски, Посебна издања САНУ CCCXLV, Одељење друштвених наука, књ. 38, Београд 1961, 53; Д. Прерадовић, н. д., 530–531; Сам догађај описан је у документима: *Legenda de miser San Tryphon martire confalon et protector della Cittade de Catharo*, *Storia documentata della Marinerezza Vucchese*, G. Gelchich, Ragusa 1889, 81–86; *Књижевност Црне Горе од XII–XIX вијека*, књ. 1, *Писци средњовековног латинитета*, (прир.) Д. Синдик, Г. Томовић, Цетиње 1996, 22–26 (оригинал), 26–30 (превод).

³⁴ J. Martinović, *Prelogomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru*, *PPUD* 30, 1990, 5–27; J. Martinović, *Najstariji sakralni objekti u Kotoru*, *Glasnik Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, Odjeljenje umjetnosti*, књ. 11 1992, 174–185; Д. Прерадовић, н. д., 531.

³⁵ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, (ed.) Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 268–271.

³⁶ B. Babić, *Numizmatika na teritoriji Crne Gore do kraja XV vijeka*, *Kulturno nasljeđe* 1, 1985, 112–130, 118; М. Јовановић, *Српски средњовековни новци*, Београд 2001, 78, бр. 1; М. Dimnik, J. Dobrinić, н. д., 208, бр. 7. 1.1.1.

разликом што светац у десници држи цвет љиљана или крст. Легенда која допуњује представу гласи SANTE - TRIFON. Реверс новца носи представу градске тврђаве, те легенду CIVITAS - CATARI или CATA - RA (сл. 6).³⁷ У каснијем периоду кован је у которској ковници нови тип фолара, на којима представу градског патрона носи и аверсна и реверсна страна новца. Светитељ је приказан како стоји, окренут фронтално, у туници, са зрнастим нимбом, како у десници држи крст или штап који се завршава крином. Аверс и реверс носе две различите легенде: STRIFON - СИКТАРИ, СИКТ - АРИ STR - IFON, CATA - RA STRIFON - CATARA или CATA - RA STRI - FON (сл. 7).³⁸

На полуфоларима, бакарном новцу нешто мањег пречника у односу на фоларе, за који се претпоставља да је почео да се кује у другој половини XIV века,³⁹ аверс носи попрсје Св. Трифуна са нимбом, руку склопљених на грудима у молитвеном ставу, док је на реверсу представа градске тврђаве, односно крста. Аверсна страна носи легенду STR - IFON, SANTUS TRIFHONIS, односно +SANTUS TRIFhONI, док легенда на реверсу гласи СИКТ - АРИ, CATA - RENSIS, односно +CATARENSIS (сл. 8).⁴⁰

На динарима, који се у Котору кују за време царева Душана и Уроша, патрон града је на аверсу представљен како стоји у зрнастој, бадемастој мандорли, са нимбом, у далматици, држећи у десној руци палмову грану, а у левој глоб са крстом. Представу допуњује легенда S TRIPhON – CAThAREN односно S TRIPhON - CATARENSI. Реверсна страна новца носи представу владара на престолу, са отвореном круном западног типа, у плашту и хаљини, који у десној руци држи скиптар са крином, а у левој руци глоб са крстом. Са леве и десне стране престола налазе се лављи протоми. Представе прати легенда STEPANVS - IMPERATOR (сл. 9), односно VROSIVS - IMPERATOR на динарима цара Уроша.⁴¹

За време владавине цара Уроша ковани су у Котору и полудинари, мањег пречника и тежине, чији је аверс носио бисту Св. Трифуна, приказаног са нимбом, у далматици, окренутог лицем. Легенда која допуњује представу гласи SANTVS TRIPhO. Реверсна страна новца носи попрсје цара под стемом, са манијаком, окренуто лицем. Представа је допуњена легендом +IMPERAThO RAS.⁴²

³⁷ М. Јовановић, н. д., 78–79, бр. 2, 3; М. Dimnik, J. Dobrinić, n. d., 208, br. 7.1.1.2.

³⁸ М. Јовановић, н. д., 79, бр. 4–7; М. Dimnik, J. Dobrinić, n. d., 208, br. 7.1.1.3

³⁹ С. Димитријевић, н. д., 322–323; М. Dimnik, J. Dobrinić, n. d., 102.

⁴⁰ М. Јовановић, н. д., 79–80, бр. 8–10; М. Dimnik, J. Dobrinić, n. d., 209, br. 7.1.2.1, 7.1.2.2.

⁴¹ В. Babić, n.d., 118–119; М. Јовановић, н. д., 80, бр. 11, 12; В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 251, бр. 6.30, 262, бр. 9.30; М. Dimnik, J. Dobrinić, n. d., 208, br. 7.2.1.1, 7.3.1.1.

⁴² В. Babić, n. d., 119; М. Јовановић, н. д., 80, бр. 13; В. Иванишевић, н. д., 262, бр.

Представу Св. Трифуна носили су и печати града Котора, па се тако рецимо на уговору из 1279. године, о склапању мира и пријатељства између Котора и Дубровника, на которском печату, испод нечитке легенде, налази представа которског патрона приказаног под баладахином, на зеленом воску.⁴³

Иконографија представе Св. Трифуна, коју су понели први которски фолари, очигледно настаје под утицајем иконографије новца Никејског царства – млад светитељ је приказан са зрнастим нимбом, у туници, са крином у руци, који управо асоцира на никејско чудо. Судајући по нумизматичком материјалу, овакав тип представе светитеља није могао да се појави на которском новцу пре средине XIII века и почетка ковања новца цара Теодора II Ласкариса. Представе Св. Трифуна, колико је нама познато, нису пласиране на новцу средњовековног Запада. Сам крин је на Западу био популаран амблем, али никада није повезиван са Св. Трифуном.⁴⁴ По свему изгледа да је посебна Трифунова иконографија са цветом крина важан елемент за датовање почетка ковања которских фолара, а тиме и почетка рада которске ковнице. Приметна је стилска различитост новца Никејског царства, који карактерише висок квалитет израде те прецизност и стручност обраде калупа, за којим знатно заостаје стил првих которских фолара. Међутим, да би се израдио овакав новац била је потребна велика стручност и искуство мајстора калупара, какве је имала никејска царска ковница, али не и Котор који изгледа тек тада почиње да кује свој новац.

На которским динарима појављује се нови тип представе Св. Трифуна на којој је светитељ приказан унутар зрнасте бадемасте мандорле.

9.31; M. Dimnik, J. Dobričić, n. d., 209, br. 7.3.2.1

⁴³ T. Smičiklas, n. d., svezak VI, 300. Захваљујем се колеги мр Миљану Гогићу из Историјског института Црне Горе, што ми је указао на овај податак.

⁴⁴ На Западу, осим као симбол Богородице, већ код Каролинга и Отона, крин се појављује као главни украс круна и скиптера, где је снажно повезан са култом владара. W. Köhler, *Die Karolingische Miniaturen*, III, Berlin 1960, 33, 238; J. Beckwith, *Early Medieval Art*, London 1974, T. 49. Као хералдички амблем, крин се први пут јавља на владарском печату француског краља Луја VII из 1175. године, а од владавине Филипа Августа, када добија званичан статус краљевског амблема и грба Француске, приказиван је на застави, владарском орнату, али и на новцу француских владара. Ph. Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 142, no. 329, 144, no. 332, 192, no. 421; С. Марјановић-Душанић, н. д., 129; M. Pastoureaux, *Heraldry: Its Origins and Meaning*, London 1997, 126; J. Le. Goff, *Three A Coronation Program for the Age of Saint Louis: The Ordo of 1250*, *Coronations: Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*, (ed.) J. M. Bak, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990, 46–58, 50; A. Ailes, *The Knight's Alter Ego: From Equestrian to Armorial Seal*, *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, (eds.) N. Adams, J. Cherry, J. Robinson, London 2008, 8–12, 9; Д. М. Ацовић, *Хералдика у Срби*, Београд 2008, 111–118; Б. Цветковић, н. д., 46–48

Зрнаста бадемаста мандорла појавила се први пут у средњовековном новчарству око стојеће фигуре Христа на аверсној страни златног дуката који Млетачка република почиње да кује 1285. године. Стојећа фигура Христа, унутар мандорле, била је са обе стране окружена шестокраким звездама (сл. 10).⁴⁵ На простору Балкана, прве представе Христа у мандорли, у српском новчарству, понели су динари цара Душана.⁴⁶ Утицај венецијанског дуката осетио се и у иконографији новца Дубровачке републике, где је око 1330. године на аверсној страни динара преузета представа Христа у мандорли,⁴⁷ а под утицајем дубровачког динара, представа Христа у мандорли ушла је у босанско новчарство. Ту се бадемаста мандорла среће и око представе бана Стјепана Котроманића (1322–1353),⁴⁸ а касније и на представи Св. Григорија Назијанског.⁴⁹ Под утицајем иконографије млетачког дуката бадемаста мандорла нашла се и на представи которског патрона на динарима који су у Котору ковани.

Град Котор, као и новац у њему кован, свој идентитет дефинисао је у односу према изабраном светитељу заштитнику који је, како се у једној градској статутарној одредби истицало, „светац који је посебни заштитник, бранитељ и помагач града“.⁵⁰ Градска катадрала са свечевим моштима, освећена 1166. године,⁵¹ била је центар средњовековног града, а култ свеца заштитника комуне био је у основи градског идентитета.⁵² За разлику од других цркава у граду, послове око одржавања цркве градског патрона водила је которска општина, а у другој половини XIV века у катедрали је саграђен цибориј на чијим рељефима је приказано двадесетак догађаја из живота Св. Трифуна. У пољима између аркада на которском циборијуму исклесани су кринови.⁵³

Крин није био редак на которским споменицима, а његова појава, форсирана у граду, посредством которских уметника, као и култ которског патрона, пренети су у унутрашњост српске државе. Прве представе Св. Трифуна у Србији срећемо у Богородичиној цркви манастира Градца (1275), задужбини краљице Јелене, где је лик светитеља приказан са

⁴⁵ Ph. Grierson, *Coins of Medieval Europe*, 110; A. M. Stahl, *Zecca: the mint of Venice in the Middle Age*, New York 2000, 30–31, 307–308, fig. 18.

⁴⁶ В. Иванишевић, н. д., 116, 181–182, 247, бр. 6.15.

⁴⁷ М. Решетар, н. д., 249–250; В. Mimica, н. д., 98–170; М. Dimnik, J. Dobrinić, н. д., 197–198, бр. 2.1.2, 2.1.5, 2.1.8.

⁴⁸ М. Dimnik, J. Dobrinić, н. д., 197, бр. 2.1.1, 2.1.2.

⁴⁹ Isto, 200, бр. 7.2.1, 7.2.2.

⁵⁰ В. Живковић, н. д., 146 (*Monumenta Montenegrina* VI, 240–241).

⁵¹ *Писци средњовековног латинитета*, 157–159.

⁵² I. Stjepčević, н. д., 9, 50; В. Живковић, н. д., 138–150.

⁵³ В. Живковић, н. д., 142–143; Ј. Максимовић, н. д., посебно 66–68, Т. XXI–LVII.

крином у руци коју држи пред грудима. Са крупним љиљановим цветом Св. Трифун ће бити приказан и у припрати Кучавишта (1332–1337), Марковом манастиру (после 1344/45), те касније у сликарству Манасије (1407–1418) где је представљен како у десној руци држи крст, а у левој граници са више цветова крина.⁵⁴

Св. Трифун је на которским ковањима наглашаван као которски патрон, па на појединим емисијама новца уз његово име стоји STRIFON - СИКТАРИ, STRIFON - САТАРА итд. Представа градске тврђаве, симбола самога града, коју најчешће носи реверс градског новца, сведочи о (градској) традицији и континуитету градског наслеђа,⁵⁵ а уз њу је у легенди истицана именица CIVIT, CIVITAS CATARI. Тиме су представе на аверсној и реверсној страни которског новца и легенде које су их пратиле, биле у служби истицања градског/комуналног идентитета, једне слободне комуне над којом бди млади мученик.

⁵⁴ L. Mirković, Ž. Tatić, *Markov manastir*, Novi Sad 1925, 66; Р. Николић, Манасија, историја – живопис, *Саопштење* 6, 1964, 78, сл. 29–30, 32; В. Živković, *Konzervatorski radovi na freskama manastira Gradac*, *Saopštenje* VIII, 1969, 124, сл. 6; R. Nikolić, *Prilozi proučavanja živopisa iz XIII i XIV veka*, *Raška baština* 2, Kraljevo 1980, 91, сл. 1; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 79–88, 185 S. Gabelić, n. d., 110, 115–116.

⁵⁵ О представи градске тврђаве на новцу у служби истицања градског идентитета и градске аутономије види: L. Robert, *Les monétaires et un décret hellénistique de Sestos*, *Revue numismatique*, 1973, Vol. 6, Nu. 15, 43–53; B. Bedos-Rezak, n. d., 37–38, 45–47; V. Heuchert, *The Chronological Development of Roman Provincial Coin Iconography*, in: *Coinage and Identity in the Roman Provinces*, (eds.) C. Howgego, V. Heuchert, A. Burnett, Oxford, 2005, 29–57, 30, 32; М. Одак Михаиловић, На понос града: представе градске тврђаве на новцу Котора, Улциња, Свача, Скадра и Дриваста, *Историјски записи* 3–4, 2014, 161–181.

Сл. 1 Теодор II Ласкарис (1254–1258). Никејско царство, Магнезија – Аспрон трахеј номизма (1255/56).

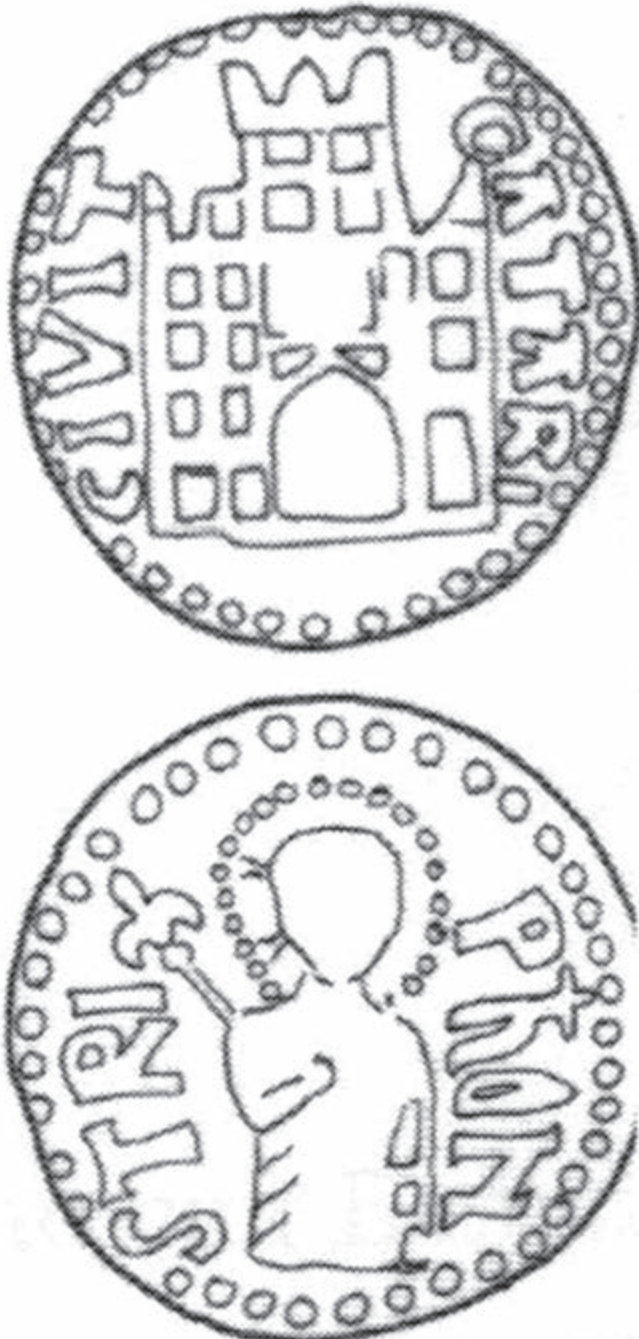
Сл. 2 Теодор II Ласкарис (1254–1258). Никејско царство, Магнезија – Аспрон трахеј номизма (1256/57).

Сл. 3 Теодор II Ласкарис (1254–1258). Никејско царство, Магнезија – Аспрон трахеј номизма (1256/57).

Сл. 4 Теодор II Ласкарис (1254–1258). Никејско царство, Магнезија – Номизма тетартерон.

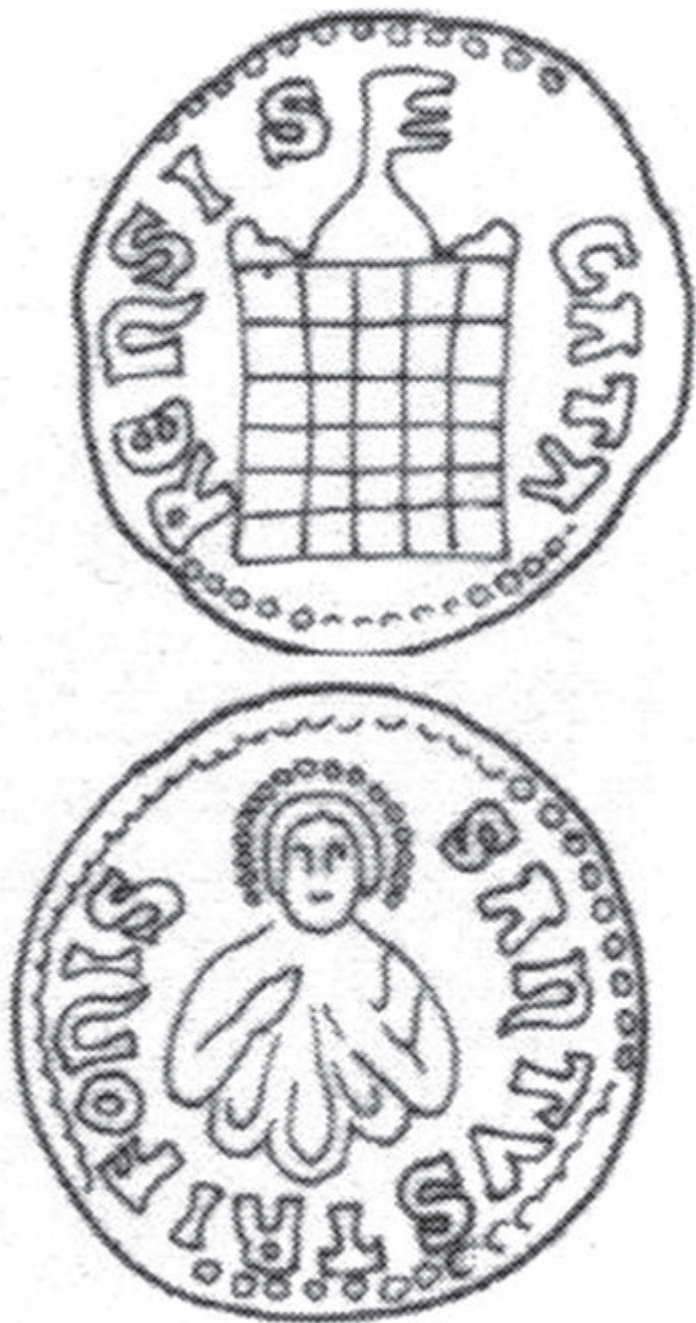
Сл. 5 Котор (градски новац). Фолар – најстарији тип.

Сл. 6 Котор (градски новац). Фолар.

Сл. 7 Котор (градски новац). Фолар.

Сл. 8 Котор (градски новац). Полуфолар, друга половина XIV века.

Сл. 9 Стефан Душан (1331–1355). Котор – Динар.

Сл. 10 Млетачка република, Венеција – Дукат, XIII век.

Marina ODAK MIHAILOVIĆ

**IMAGE OF ST. TRYPHON ON THE COINS THE MEDIEVAL COMMUNE
OF KOTOR WITHIN THE NEMANJIĆ STATE**

Summary

In Kotor, the cult of St. Tryphon, an Asia Minor saint martyred in Nicaea, began to develop as early as the beginning of the ninth century, when some relics of the saint were transferred to the city and interred in the church dedicated to him. The images of St. Tryphon as the patron of the city were impressed on the coins minted in Kotor, and they can be found even on the earliest Kotor follari (medieval copper coins). The iconography of these impressions, in which the saint was shown with the lily as his attribute, contains valuable information on the models for Kotor coinage and the formation of its iconography, and thus on the beginnings of the Kotor mint. This paper concluded that the iconography of Saint Tryphon on the first Kotor follari was influenced by the coinage of the Nicaean Empire, issued by Emperor Theodore II Laskaris. It was on his coins of 1255/56 that, for the first time in medieval coinage, the images of St. Tryphon, the patron Nicaea and the Laskaris dynasty, were shown with the lily as the saint's attribute. This means that the Kotor mint cannot be dated earlier than the middle of the thirteenth century. The image of Saint Tryphon in an almond shaped mandorla, impressed on the Kotor dinars of the fourteenth century, was influenced by the iconography of the Venetian ducat, a coin that held a prominent position in the circulation in the Balkans as soon as it was first issued at the end of the thirteenth century.

Љиљана СТОШИЋ

ЗАГОНЕТАН ЛИК НА ИКОНИ *КРУНИСАЊЕ БОГОРОДИЦЕ* ИЗ МАНАСТИРА БАЊА КОД РИСНА

Кључне речи: Петар Рафаиловић, бококоторска сликарска школа, манастир Бања код Рисна, *Крунисање Богородице*, свети апостол и јеванђелиста Марко, лав, црнац (Мавар), XVIII век.

На икону *Крунисање Богородице са Великим празницима и светитељима* из друге половине XVIII века до сада није обрађана посебна пажња, па она, колико је познато, није била саставни део неке изложбене поставке којом би привремено или повремено напуштала манастир Бању код Рисна. С друге стране, зна се да је Петар Рафаиловић, старији син бококоторског сликара Рафаила Димитријевића, боравио у манастиру 1775/1776. године, где је у сарадњи са братом Василијем и помоћницима из своје радионице сликао и дуборезбарио иконостас, неколико засебних икона и велики триптих. Ова икона (48,5 x 67 cm)¹ се може сматрати делом бањског опуса Петровог сликарског атељеа, а самим тим, са извесношћу приближније датовати у средину седамдесетих година XVIII века.

Икону чини девет једнаких правоугаоних поља на златној позадини, одељених црвеним линијама на три посебне сцене у сваком од три реда, од којих је средишња композиција *Света Тројица крунишу Богородицу* у облику овалног медаљона, са четири симбола јеванђелиста у угловима. Непосредно изнад и испод ове сцене је стојећи лик *Светог арханђела Михаила* са исуканим мачем у десној и теразијама у левој руци, односно фигурална композиција *Богородица Живоносни источник*. На њој је приказана Мајка Божија како као Небеска краљица са владарским жезлом у десној руци и Богомладенцем седи на трону повише фијале око које се окупило десетак људи, жена и деце. Лево и десно од *Светог арханђела Михаила* су великопразничне сцене *Крштење Христово* и *Васкрсење Лазарево*, лево и десно од *Крунисања Богородице* – по три светитеља

¹ А. Rafajlović, www.bokokotorska.slikarska.skola.rs | manastir banja – risan, 2014/2015©

под аркадама – *Свети Никола, Свети Георгије и Света Марина*, односно *Света три јерарха*. У дну, лево, приказани су *Свети Теодор Сратилат и Теодор Тирон*, а десно – *Свети Козма и Дамјан*.

Свих девет композиција одликује окер позлата којом су рађене и шрафуре и орнаментика на тканинама, модроплаво тло и крупни натписи црвеном бојом на златној позадини. Присуство Христа приказаног у попрсју који благосиља са обе руке и мноштво анђела и серафима који навиру из златног неба чини, у ликовном погледу, збијену, невешту и просторно наивно схваћену али јединствену и хармоничну барокну целину. Иако сваки од девет делова ове иконе представља засебну композицију, у најбољим традицијама како западне тако и источне уметности оне кореспондирају и тек у међудејству постају смисаоно повезане супротности које се допуњују. Очигледан је и покушај да се наглашеном позлатом подсети да византијски иконопис из доба Палеолога није био у раскораку са савременим сликарским токовима који су стизали из Венеције и са Јонских острва.

Мајстор који је пресудно утицао на израду ове иконе, јесте Петар Рафаиловић, припадник треће генерације бококаторских сликара из породице Димитријевић-Рафаиловић². Рођен је у Рисну, у другој четвртини XVIII века, где је учио сликарство код оца Рафаила Димитријевића, једног од синова Димитрија Даскала. Био је на челу породичне радионице која се бавила иконописом и дрворезбарством, а судећи по великом броју изведених радова који су се сачували до данас, имао је помоћнике. Радио је све до 1784. године, када захваљујући својим развијеним трговачким везама одлази заувек на Крф, где се жени Гркињом, стиче породицу, и – како се донедавно мислило – престаје да се бави својим основним породичним занимањем³. Тада предводник бококаторске сликарске школе постаје његов млађи брат Василије, са којим је претходно радио⁴.

Две непотписане и недатоване иконе са сценама *Силаска у Ад* из око 1760. године, данас у Народном музеју у Београду и Галерији умјетнина у Сплиту, сматрају се најранијим сачуваним радовима Петра Рафаиловића. Његова прва потписана икона је *Свети Никола* из 1761. године за подгоричку цркву Светог Ђорђа. Иконостас цркве Светог Стефана у Ђеновићима израђује 1767. године, а олтарске преграде за цркве Светог

² R. Vujičić, *Bokokatorska ikonopisna škola XVII–XIX vijeka*, Zadar 1983, 132–136, 181.

³ Т. Кријешторац, *Бококаторски иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи*, Пераст 2002, 11–12; Б. Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века*, II, Нови Сад, 2013, 185.

⁴ Љ. Стошић, „Бококаторска сликарска школа 1680–1860”, *Даница*, 22, 2014, 428, 433–434; Lj. Stošić, „The Bay of Cattaro (Kotor) School of Icon-Painting 1680–1860”, *Balkanica*, XLV, 2014, 195–196, fig. 6.

Стефана у Врановићима (1770) и Светог Лазара у Мрковима (1771) сам резбари и слика. Из истих година је и његов *Деизис* из Штросмајерове галерије у Загребу и велика икона *Светог Николе, Светог Саве и Светог Саве Освећеног* из Народног музеја у Београду. Расклопљени иконостас за цркву Светог Јована Богослова у Доњем Морињу завршио је 1772. године. За манастир Бању код Рисна је 1775–1776. године, заједно са братом Василијем и помоћницима насликао иконостас и више појединачних икона, међу којима је и велики триптих са *Деизисом, Светом Тојицом и Светим Петром и Луком* (1776). У манастирској ризници је и више Петрових икона од ране до позне фазе (*Христово полагање у гроб, Богородица са Христом и арханђелима*).

Црна Богородица са Христом, на којој је датум 28. јун 1777, данас се чува у Музеју града Пераста, док је друга *Црна Богородица са Христом и Светим Петром и Луком* из 1779. године у Збирци икона Секулић Музеја града Београда. Још један Петров рад из исте серије (*Света Тројица са Богородицом и светитељима*, 1781) налази се у Завичајном музеју у Херцег Новом. Икона *Црне Богородице са Христом*, вероватно дело Петрове радионице, похрањена је у цркви Светог Марка у Ужицу. У загребачком Музеју за умјетност и обрт налази се икона *Богородица са Христом и арханђелима* из 1782. године, са декоративно осликаним рамом у угловима. У цркви Светих Петра и Павла у Рисну је његова икона *Свети архистратизи Михаило и Гаврило* из 1783. године. Неколики Петрови преносни триптиси са Деизисом на централном пану налазе се у Македонији, од којих су два из његовог позног периода (1781–1782) рађени за грчку клијентелу, са натписима на грчком и годином исписаном арапским бројевима⁵.

Након десет година, пошто се преселио на Крф, Петар ради у маниру грчких сликара јонске сликарске школе, под снажним утицајем венецијанског касног барока и рококоа. Из овог његовог последњег периода сачувана је дводелна икона са ликом Светог јеванђелисте Матеја у горњем делу и ведутом на којој је породична кућа угледне рисанске породице Андра Ђурковића, у доњем делу (1794). Данас се она налази у которском Поморском музеју⁶.

У плодном опусу Петра Рафаиловића огледају се све врлине и мане бококоторских иконописаца делатних од краја XVII до друге половине XIX века. Петар је користио сведену палету боја, а у схематизованом цртежу

⁵ Ј. Стошић, „Три бококоторске иконе – триптиха из Македоније”, *Patrimonium.mk*, 12, 2014, 269–278.

⁶ R. Janićijević, „Ikone i drugi muzejski predmeti religioznog sadržaja iz fonda Pomorskog muzeja Crne Gore”, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 57–58, 2009–2010, 265–269.

био је прилично сигуран и вешт. По правилу, светитеље је сликао крупних очију, али деформисаних лица и здепастих тела којима је прибегавао због неуко изведених сликарских скраћења и недовољних знања о људској анатомији. Мада велики број радова није потписао, по препознатљивом стилу, могу му се приписати са великом сигурношћу. Непосредно пред одлазак на Крф, Петар показује склоност ка знатнијем и учесталијем коришћењу позлате, што је и одраз времена у којем је живео, али и рада за богатију клијентелу. Није се либио, да сликање светачких фигура заједно са њиховим ореолима, продужи на оквир икона. Удовољавајући образованијим и платежно моћнијим наручиоцима, знао је да одступи од овешталих образаца за своје иконе, показујући притом изненађујуће добро сналажење у сликању ређих или неуобичајених иконографских решења (*Црна Богородица, Свети Христофор кинокефал*⁷), израђених подједнако добро. Радећи у дуборезу, за потребе већих и имућнијих манастирских братстава, сасвим солидно је понављао орнаментални репертоар својих предака Димитријевића. Као и други бококторски сликари, његови преци и следбеници, имао је дуг сликарски стаж, током којег је свој стил у приличној мери мењао и усавршавао. На основу сачуваних и доступних икона, његов рад прати се безмало три и по деценије – између 1760. и 1794. године. Потписивао се као зограф Петар⁸.

Икона из манастира Бања код Рисна са *Крунисањем Богородице* на централном пољу у иконографском погледу занимљива је и због ангажованости њеног сликара да у духу савремених културно-историјских и црквених прилика нагласи православно учење о Светој Тројици. На овој вишесценској икони оно је потцртано и поделом иконе на три једнака поља са свим хоризонталним и вертикалним редовима, као и удвајањем броја три на аркадама у оба бочна средишња поља. На сцени *Богородица Живоносни источник*, непосредно испод композиције *Крунисања Богородице*, због којег се Мати Божија приказује као већ устоличена Царица неба, избијају три млаза из фијале са живом водом. Умножавање броја људи који прилазе лековитом и чудотворном извору односи се и на крунисане главе оба пола, али и на просјаке и богаље у првом плану, од којих су већина карикатурално изведене фигуре деце. Непосредна близина представе *Света три јерарха* (црквени оци Григорије Богослов, Василије Велики и Јован Златоусти), црквеног празника који прославља заустављање размирица међу верницима, као и светих Николе, Георгија и Марине која чекићем убија ђавола, наглашава значење захватања воде

⁷ Љ. Стошић, „Лик светог Христофора на бококторским иконама XVIII–XIX века”, Бока, 35, 2015, 229, сл. 3

⁸ П. Мијовић, Бококторска сликарска школа XVII–XIX вијека, Титоград 1960, 12–13.

као алегорије праве вере која се раздаје окупљеним верницима. На овој икони су ликови првих међу војницима за веру и исцелитељима.

О високом степену барокизације иконе говоре детаљи какви су загладаност већине светитеља и анонимних појединаца из метежа који се створио пред Извором воде живе у овострани свет посматрача, као у камеру фотографа. У овом смислу још даље се отишло у овалном средишњем златном пољу у којем је смештена композиција *Крунисање Богородице*. На њеним угаоним ободима приказани су крилати симболи четворице јеванађелиста: горе, лево, анђеол Светог Матеја, горе, десно, орао Светог Јована, доле, лево, во Светог Луке, и доле, десно, лав Светог Марка. За разлику од симбола насликаних у горњим ивичним просторима, светих Матеја и Јована, симболи јеванађелиста Луке и Јована у доњим угловима представљени су изврнути под углом од 180°. Да би се они ваљано сагледали, икону би за толико требало окренути, поставити „наопако”, или ослонити о своју горњу ивицу. Уз помоћ зумирања или увеличавајућег стакла, уочава се да лик у доњем десном углу, мада по крилима једнак дијагоналном лику анђела Светог Матеја, симбол Светог Марка заправо уопште не представља лава, већ тамнопути лик младог црнца са исплаженим језиком (уобичајено за лава као симбола јеванађелисте Марка), рутавом косом, дебелим уснама и широким прџастим носом по којима се распознају негроидни ликови.

Естетика иконе заснована је на дијагоналној покренутости и обрнутости као у огледалу, чији је двосмерни пут неопходно пратити ради успостављања праве везе са насликаним религиозним садржајем и откривања кода за дешифровање њених скривених значења. Замењивање идентитета постигнуто је у намери да изненади управо тамо где се најмање очекивала, због чега је оно морало бити тајни или прећутни знак споразумевања, намењен кругу посвећених. Десни доњи угао композиције *Крунисање Богородице* са крилатим ликом младог Мавра уместо лава, представља колико једноставан толико добро осмишљен барокни амблем, чије тумачење није могуће без суштинског разумевања природе тадашњег духа времена и места.

У хералдици, глава Мавра, мушке црначке главе или бисте у профилу, који носи белу дијадему или златну круну, алузија је на црнопутог Африканца из Абисиније (Етиопије) и оличава дивљег или некрштеног човека. У *Стематографији* или *Илирској хералдици* П. Ритера Витезовића (Беч, 1701) и Х. Жефаровића (Беч, 1741) „црна демонска лица” део су грбова Бесарабије и Босне⁹, земаља које „чворноватим крстом тек

⁹ Д. Давидов (пр.), *Стематографија*, Нови Сад 1972; Д. М. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008, 250–257.

треба да се изборе за слободу”. Историјски парадокс је да Етиопија која никада није била колонизирана, представља једну од првих земаља која је још у IV веку прихватила хришћанство као своју званичну религију. И етимологија речи Етиопљанин (*Aiθιοπεύς*) потиче од грчке речи *αἰθώς* и означава црно лице опалено Сунцем или опрљено ватром. У другим, још старијим *Грбовницима*, три маварске главе везиване су за Молдавију и Влашку, вазалске земље Турске која се раније називала и Татаријом.

Патрицијска породица Загури¹⁰ са Илијом као родоначелником, била је пореклом из Бара, али како он већ крајем треће деценије XIV века прелази у Котор, трагови Загуровића се све до XVII века прате у Котору. Њихов најпознатији члан био је штампар Јеролим Загуровић. Млетачко племство добијају крајем овог периода, па је сасвим извесно да су често путовали у Венецију. Грб Загуровића имао је један упечатљив црначки лик у профилу, са белим повезом око главе и златном наушницом постављеној испред јарко црвене позадине. Грб грофа Луке Ивановића од Доброте¹¹, који је титулу добио од венецијанског дужда Франческа Лоредана 1753. године, још је интересантнији у погледу присуства црначких ликова. Будући да се Ивановић истакао у поморским биткама које је Пресветла република Светог Марка водила против северноафричких гусара, на стопи његовог грба су три одсечене маварске главе у профилу, са црвеном траком у коси и малтешким крстом повише главе.

С друге стране, три лавље главе окружене златном царском круном у *en face*-у, са искеженим зубима и исплаженим језиком, први пут се јављају на познатом Диреровом дрворезу *Тријумфална поворка* за римског цара Максимилијана I (1512–1515) – као *Грб Далмације*, некадашње провинције Римске империје¹² – који се много касније понавља код Ритера Витезовића и Жефаровића. Хералдичари лава, приказаног спреда уместо у профилу називају леопардом, а оног којем је приказана само глава или горњи део, сматрају полулавом. Проистекао из племена Јуде, лав је и хералдичко знамење Соломонида на трону Етиопије. У својој крилатој верзији, лав је симбол Светог јеванђелисте Марка, грб Венеције и Александријске патријаршије. Пошто га је свети Петар поставио за првог епископа у незнабожачком Мисиру (65), Марко је утврдио Цркву, због чега је касније оклеветан и мученички пострадао у Александрији, где је и сахрањен (68). Његово тело пронашли су Млечани и пренели га у Венецију (IX век), где је у његову славу доцније подигнута велелепна базилика (1163–1173). Свети Марко је заштитник адвоката, нотара и

¹⁰ Уп. нав. дело, 348.

¹¹ Исто, 355.

¹² Исто, 258.

писара, грађевинара, зидара и стаклара, али и заточеника и хришћанских робова. Штити од невремена, муња, громава, олуја и града, као и од изненадне смрти, а утиче на плодност и родност жита.

Лав Светог Марка са главом у ен face-у налик оној на икони из манастира Бање код Рисна приказан је на насловној страни *Пераштанских* (1540) и *Прчањских статута* (1709), као и на грбу у барокној картуши у Перасту (XVIII век)¹³. У мирнодопска времена, лав Светог Марка приказиван је са отвореном књигом у којој је натпис исписан са речима Христа и који се јавио заједно са анђелом да га окрепи у тренуцима великих искушења (*Мир теби, Марко, јеванђелисте мој / Мир ти, Марко, еванђелиста мој*¹⁴ – *Pax tibi Marce evangelista meus*). За време рата, представљан је са затвореном књигом, као на минијатури *Катастра града Котора* (1427) који се данас чува у Роану¹⁵.

Попут грифона, с којим може да се јави у пару, крилати лав симболише несвакидашњу физичку снагу и храброст, које као атрибуте застрашујуће моћи прате и мрачне стране, као и могућност да га удружени непријатељи надвладају, ухвате и заточе (Јез 19, 2–9). У Псалму Давидовом (22, 21), Господ се моли да их сачува од лављих чељусти и бивољих рогова, а у Посланици Светог Петра (5, 8) лав се сматра оличењем сатане који само гледа кога ће да пождере. У библијској симболици оличава побеђено искушење и наговештава Страшни суд. Будући да су носиоци сличних симболичних значења, лав и орао као непомирљиви такмаци један другог искључују, па се ретко приказују заједно. Ипак, мотив крунисаног двоглавог орла раширених крила испод којег је лав у трку налазио се већ на печатима патријарха Арсенија III Чарнојевића, због чега је исклесан и на његовој надгробној плочи у манастиру Крушедол¹⁶, да би се на печатима црногорских митрополита Саве Петровића (1735–1781) и Арсенија Пламенца (1781–1784) коначно хералдички уобличио¹⁷.

Како у старозаветним књигама пророка тако и у новозаветним посланицама апостола, на укроћеног, охолог, округлог лава склоног тиранији, гледа се као на долазак Божије правде, када ће сви праведници победити и надјачати безбожнике. У оваквим тврдњама предњачи пророк Давид, који у псалмима (91, 13) говори да ће праведник наступати газећи аспиду и лава, а да ће се страшни и неустрашиви лав повићи у своје легло чим гране Сунце мира и правде (104, 21–22). Пророкујући о пропасти

¹³ Исто, 164–166.

¹⁴ Ћирилични натпис на грбу Венеције у Жефаровићевој Стематографији.

¹⁵ Д. М. Ацовић, нав. дело, 163

¹⁶ Исто, 283.

¹⁷ Исто, 307.

Вавилона и о спасењу јудејског народа, пророк Јеремија (49, 19; 50, 44) најављује да ће лав испрва поробити земље и народе, да би Господ на крају све протеране и прогнане тамо вратио, учинивши да његово изгубљено стадо постане изабрани народ. Све оне који су усамљени у трпљењу зла, Свети апостол Павле у Другој посланици Тимотију (4, 17) подсећа да ће их, уколико буду постојани у својој вери и другим моралним врлинама, Господ избавити од незнабожаца и лављих чељусти.

Замењивање главе хералдичког полулава-леопарда као симбола Светог апостола Марка и грба Венеције – црначком главом са исплаженим језиком – може се сматрати јединственом представом на једној православној икони. Ипак, будући да је затамљена негроидна глава са крилима на икони *Крунисања Богородице* постављена дијагонално у односу на анђеоску главу као симбол Светог Матеја, као и крилата глава вола спрема глави орла са крилима. Реч је у барокном супротстављању ради истицања бинарних односа какви су горе-доле, бело-црно, десно-лево, ваздух-земља, живот-смрт. У то уверава и осмоугаони ореол око голуба Светог духа, са ромбом који пресеца квадрат – традиционално знамење космичке равнотеже између земље и неба и Божије правде, али и симбол новог живота за сваког хришћанина кроз његово поновно рођење, крштење и Васкрсење. У знаку православног учења о происхођењу Светог Духа, голуб кога означава окренут је од Бога Оца ка Богу Сину, негирајући римокатоличко учење о *Filioque*¹⁸.

Када су се четири симбола јеванђелиста у позновизантијском периоду сликала на четворолисним крајевима кракова великог крста са Распећем, као тријумфална завршница православног иконостаса, њихов поредак је углавном текао у смеру супротном од кретања казальке на сату. Увек тако да су се симболи Светог Матеја и Јована налазили у горњој зони у односу на симболе Светог Марка и Луке. Притом, водило се рачуна о редоследу појављивања њихових јеванђеља у Новом завету, па је вишемање поштован низ: свети Матеј, Марко, Лука и Јован. Да би се на икони *Крунисање Богородице* из манастира Бања код Рисна пратио овај ток, погледом се морају прећи две дијагоналне линије које се секу на месту скрушено склопљених Богородичиних руку у молитвеном положају који означава апсолутно повиновање вишој сили.

У време настанка иконе, 1775/1776. године, Рисан, Херцег Нови и Бока још увек су под влашћу Венеције која броји последње године и деценије. Иако се не може мерити са добом када су били под Турцима и трпели нечувене одмазде и зулуме, ни период под Млечима није био обележен миром, спокојем, благостањем и верском слободом. Ово је и

¹⁸ М. Тимотијевић, Српско барокно сликарство, Нови Сад 1996, 303.

раздобље непосредно после кратке али бурне историје везане за делатност Шћепана Малог у Црној Гори (1767–1773), када убрзано нараста самосвест православног народа за потребу његовог самоорганизовања на свим пољима, укључујући преиспитивање унутрашњег уређења, правца спољне политике, као и питања црквено-народног устројства под митрополитом Савом Петровићем.

Замењивање лавље главе са црначком на икони *Крунисање Богородице* из манастира Бања код Рисна није могао спровести неко без људског и сликарског угледа, као и потврђених богословских и општих знања, а у договору са претпостављеним црквеним великодостојником, вероватно игуманом или митрополитом. То никако није могао бити Василије Рафаиловић који тада тек започиње самосталну сликарску каријеру, још мање неко из иконописне радионице Димитријевића-Рафаиловића, већ једино актуелни предводник бококторске сликарске школе позван да украси манастирску цркву, зограф Петар.

Пародија на тему Преведре или Пресветле Републике Светог Марка са ликом црнца или Мавра уместо лава, ма колико да изненађује, није била неуобичајена за своје доба и поднебље. Познати су и већ разврстани многи примери успешних и ефектних бинарних антитеза грађених уз помоћ управо црначких глава или фигура у делима сакралног и профаног европског и српског барока¹⁹. У нашим народним јуначким песмама, од најстаријег до новијег доба, црни Арапин је посебно исцрпно истражен мотив²⁰. Он дели мегдан са Марком Краљевићем, болани Дојчином, дететом Грујицом и Лазаром Мутапом који спасавају земљу, бело робље, жене и девојке од ропства, а људе од зулума и прекомерних данака. Негроидни лик са молитвене бококторске иконе *Крунисање Богородице* из манастира Бања код Рисна из 1775/76. године, додатно увећава и обогаћује галерију негроидних ликова у нашој ликовној уметности, упућујући на даља упоредна истраживања њене непримећене, али оригиналне варијанте.

¹⁹ Љ. Стошић, „Црни Арапин у српској књижевности и уметности”, Даница, 15, 2007, 294–313; Lj. Stošić, „The Black Arab in Serbian Literature and Art,” *The Black Arab as a Figure of Memory*, Skopje 2009, 263–282.

²⁰ R. Božović, *Arap u usmenoj pesmi na srpskohrvatskom jezickom području*, Beograd 1977.

Петар Рафаиловић, Крунисање Богородице са Великим празницима и светитељима,
1775/1776, икона, ризница манастира Бање код Рисна
(фото: Александар Милосављевић и Александар Рафајловић)

Петар Рафаиловић, Крунисање Богородице, детаљ иконе (фото: Александар Милосављевић и Александар Рафајловић)

Ljiljana STOŠIĆ

**ENIGMATIC FIGURE IN THE ICON *CROWNING OF OUR LADY*
AT THE MONASTERY BANJA BY RISAN**

Summary

The Icon *Crowning of Our Lady with great Holy Days and the Saints* from the treasury of the monastery Banja by Risan until recently was ascribed to the painting school of Petar Rafailović from the second half of the 18th century. It is composed of nine saints, in whose focus is an oval composition *The Holy Trinity crowns Our Lady*, with the symbols of the Four Evangelists in the corners. In addition there are the designations of an angel with wings, an eagle and an ox, while there is no lion but instead of it a Negroid figure of a young Negro (Moor) with the stuck out tongue.

Negro heads or busts are not rare in heraldic which on the coats of arms of a country designate that it is either enslaved or in the vassal position towards Turkey (Bessarabia, Bosnia). In family armorial bearings from the 18th century cut off Moorish heads were symbols of recognized participation in the sea battles on the side of Venice against the North African pirates, whereupon one was awarded the title of count by the Venetian Doge.

Besides being a part of the coat of arms of the ancient Roman Province Dalmatia, the lion in biblical texts designates peerless strength and courage, which may lead to the evil way of haughtiness, cruelty and tyranny. Therefore with Old Testament Prophets and in the Apostles' Epistles the tamed lion personifies the infidel who at the rise of the Sun of Justice and Peace is defeated by the righteous steady in faith and Christian virtues.

Replacing the head of the heraldic lion as symbol of the Holy Apostle Marko and the coat of arms of Venice by a Negro head is a unique case in an Orthodox icon. Placed diagonally and upside down in relation to the Angel's head as the symbol of the Evangelist Mathew, it is in the service of Baroque opposition to binary relations such as up – do, white - black, right – left, air – ground, life – death. It is an obvious parody on the theme of the Most Serene Republic of Venice, St Mark with the features of a Negro or Moor instead of the lion, which, though it may be surprising, was not unusual for its time and climate.

In the gallery of visual antithesis produced based on Negro heads and figures, this until now unnoticed detail on the icon of the painter of Boka Kotorska Petar Rafailović dat in from 1775/1776, when Risan, Herceg Novi and the Boka Bay still were under the Venetian rule, presents an encouraging and original motive for further comparative research.

Васиљ ЈОВОВИЋ

НЕМАЊИЋИ И БОКА КОТОРСКА У ПЕРИОДИЦИ НА ПРОСТОРУ ДАНАШЊЕ ЦРНЕ ГОРЕ (1835-1941)

Кључне ријечи: Немањићи, Бока Которска, Котор, црногорска периодика, цркве, манастири, средњи вијек.

У периодици која је излазила на простору данашње Црне Горе у временском периоду од 1835. године, када се појавила прва периодична публикација – алманах *Грлица*, до 1941. године, почетка Другог свјетског рата, један број текстова односи се на српску династију Немањића и Боку Которску. Током своје владавине подручјем Боке Которске (од друге половине XII до друге половине XIV вијека) Немањићи су на том простору оставили траг како у политичком, тако и у културном смислу.¹

У дугом временском периоду од 1835. до 1941. године простор данашње Црне Горе био је у склопу различитих државних формација. Црна Гора Петровића са престоницом Цетињем, временом је ширила своје границе тако да су се у њеном саставу 1878. године нашли градови Подгорица, Никшић и Бар. За вријеме Балканских ратова (1912, 1913) Црна Горе је такође проширила своје границе. Подручје Боке Которске било је до 1918. године у склопу Аустро Угарске монархије. Од 1918. године сви ови простори улазе у састав Краљевине СХС/Краљевине Југославије. Писање у периодици из периода теократске заједнице Његошевог времена, Књажевине/Краљевине Црне Горе одражавало је мишљење званичне политичке елите, пошто су периодичне штампане публикације већином исказивале став званичне државне политике. У том контексту су обрађиване и средњовјековне теме. Национални и државотворни покрети балканских народа, током XIX и почетком XX вијека, често су у средњовјековној државној традицији тражили идеолошка упоришта за своје политичке циљеве или изворишта свог политичког легитимитета.

¹ Доба Немањића у Боки Которској обиљежава мноштво православних храмова, има их више него и у једном предјелу „Српства“ на једнакој територији. Православни храмови не дају само вјерско него и национално обиљежје крају, в. Л. М. Костић, *О српском карактеру Боке Которске*, Цирих 1961, 69.

Чињено је то због тога што је свака политичка идеја XIX и почетком XX вијека, за коју се могла пронаћи историјска основа у средњовјековној државној традицији, доживљавана утемељеном и оправданом, док је њено прихватање и слијеђење, добијало понекад значење националне обавезе. Један примјер таквог коришћења средњовјековне државне традиције, односи се на употребу традиције Немањића у Црној Гори током XIX и почетком XX вијека што се одразило на писање у периодици тога времена. Периодика у Боки Которској, у границама дозвољеним аустроугарском цензуром, његовала је и развијала истовјетне идеје. Тако у периодици Боке доминирају прилози историјског значаја који народ овог краја третирају као дио српског народа. Већина народа овога краја сматра себе Србима, и то се манифестује у свим јавним гласилима, кроз народне обичаје, народну епiku, вјеру и друго. Може се без претјеривања констатовати да је мало крајева у којима се толико „србовало“ као у Боки Которској. У то вријеме значајну улогу у буђењу и формирању националне свијести одиграли су бокељски прваци Стефан Митров Љубиша, Лазар Томановић и други. Подједнако је важно и формирање Бококоторско - дубровачке православне епархије (1870) на челу са владиком Герасимом Петрановићем.² Први планови о покретању периодичних књижевних публикација у Боки Которској везани су за рад которских културно-умјетничких друштава *Јединство* и *Славијанска читаоница*.³ Прва покренута периодична издања морала су се штампати ван Боке. У почетку је то најчешће рађено у Задру, Дубровнику, Новом Саду. И поред тога што је у другој половини XIX вијека на Цетињу постојала Државна штампарија, ни једно издање из Боке није у њој штампано. То није било случајно, радило се о другој држави, а штампање у Цетињској штампарији могло је изазвати сумњу код аустријских власти и зато се штампар морао тражити на другој страни. Улазак Црне Горе и подручја Боке Которске у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, силазак са историјске позорнице династије Петровић Његош, страначке борбе између два свјетска рата, увођење шестојануарске диктатуре (1929), стварање Зетске бановине, убиство краља Александра Карађорђевића (1934), сукоб између фашизма и марксизма у идеологији, обиљежили су политички живот у Црној Гори, што се одразило и на писање у периодичним публикацијама у међуратном периоду. У овом раздобљу (1835-1941) долази до интензивног развоја, културног, просвјетног и уопште интелектуалног живота на подручју данашње Црне Горе, па је самим тим било природно и логично

² Н. Дучић, *Историја српске православне цркве, Гацко – Београд 2008*, 247

³ Р. Шуковић, *Књижевна периодика у Црној Гори (1835-1914)*, књижевноисторијска монографија, Титоград 1986, 225.

да се покрећу и почињу да излазе периодичне публикације које су биле у функцији унапређивања просвјете и културе.

О традицији Немањића у Боки Которској написани су бројни текстови у периодици која је излазила на простору данашње Црне Горе. Писано је о градовима у Боки Которској, првенствено о Котору, његовом положају у држави Немањића и познатим Которанима у служби српског двора; о положају которске епископије у држави Немањића; о култу Светог Саве у Боки Которској; везама краљева и краљица из породице Немањића са Боком (Стефан Немања, Стефан Првовјенчани, Урош, Милутин, краљица Јелена, цар Душан); Немањићима као ктиторима многих цркава и манастира.

Један од првих текстова о Немањићима и Боки написао је Димитрије Милаковић у алманаху *Грлица*.⁴ Литерарни алманах *Грлица* (1835-1839), покренут на Цетињу, значајан је документ књижевне и културне историје Црне Горе. *Грлица* је важно свједочанство о животу и дјелу његових сарадника, истакнутих личности књижевног и јавног живота, међу којима је и млади Петар II Петровић Његош (1830-1851), иницијатор за његово покретање и активан сарадник. Уредник *Грлице* био је Димитрије Милаковић (1805-1858), Мостарац, Његошев секретар, који се потписивао и као „издатељ“ (издавач).⁵ Посветивши највише пажњу физичко-географским карактеристикама Боке Которске, Милаковић се у свом тексту у *Грлицу* осврнуо и на период владавине Немањића над Котором. Милаковић са његових историографских видика наводи да је Котор до 1178. године био република под покровитељством српских краљева, послје тога је потпао под власт источних или грчких императора, а 1215. године опет се повратио под српску власт.⁶ Милаковић истиче да је српски цар Стефан Душан Силни поклонио Которанима нека мјеста

⁴ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описание Боке Которске*, Грлица за годину 1838, 63-90.

⁵ Д. Мартиновић, *Грлица 1835-1839 – у свом времену и данас*, „Луча тамом обузета“, библиолошки есеји, Цетиње 1995, 327-332. Црногорске алманахе-календаре по правилу уређују „народни секретари“, први људи уз владику или главару; То је, према мишљењу М. Матицког, условљено „променом издавачког центра“. Наиме, прве деценије календарске књижевности везане су за Цетиње, а касније примат преузима Подгорица. М. Матицки, *Библиографија српских алманаха и календара I*, Београд 1986, 16. О Д. Милаковићу в. Г. Николајевић, *Живот Димитрија Милаковића*, Магазин српско-далматински, 1860, књ. 19, 15-16; Марљиво сабирајући историјску грађу, и у Црној Гори и у млетачким архивима Милаковић је успио да створи за своје вријеме значајно дјело „Историју Црне Горе“, коју је 1856. године издао у Задру.

⁶ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описание Боке Которске*, 77. Котор је Немања заузео између 1181. и 1186. године, јер је 1186. године донијет један закључак которског вијећа „за владе нашег господара Немање, великог жупана Рашке“, в. К. Жиречек, *Историја Срба, I*, Београд 1984, 153; *Историја Црне Горе, I*, Титоград 1967, 410. (Ј. Ковачевић)

и потврдио она која су им и његови преци даровали: Луштицу, Кртоле, Грбаль, Доброту, Леденице, Бијелу и острво Страдиоти код Тивта и они су били под влашћу Которана све док је трајало покровитељство српских краљева над Котором. Милаковић је мишљења да је након смрти српског цара Уроша 1367. године Котор за свог покровитеља признао угарског краља Лудвига I.⁷

У другој половини XIX и почетком XX вијека појавила су се бројна историографска дјела која су проучавала историју Боке Которске у доба Немањића, што се одражавало и на писање у периодици на простору који је обухваћен данашњим границама државе Црне Горе. Објављена су многа дјела која су садржала изворе за историју Боке у периоду владавине Немањића.⁸ Историја Боке проучавана је у оквиру историје српског народа и других историографских дјела који су освјетљавали поједине сегменте политичког, привредног и културног развоја Боке Которске.⁹ О знаменитим Бокељима писао је Томо Поповић¹⁰.

⁷ Д. Милаковић, *Кратко географическо – статистическо описаније Боке Которске*, 77. Милаковић је следбеник мишљења романтичарске историографије да је 1367. године краљ Вукашин Мрњавчевић убио цара Уроша. Овај сукоб између романтичара и критичке историографије је на основу грађе из Дубровачког архива окончао К. Јиречек. Которани су током 1370. или најкасније почетком 1371. године прешли под врховну власт угарског краља Лудовика I Анжујског, в. *Историја Црне Горе*, II-2, Титоград 1970, 28.

⁸ Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke republike*, кнј. I-X, Zagreb 1868-1891; G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880; G. Gelcich, *Storia documentata della Marinerezza Bocchese*, Ragusa 1889; G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Spalato 1899; *Acta et diplomata res albaniae mediae aetatis illustrantia*, К. Јиречек, Е. Šuffaj, L. Taloci, том I и II, Vindobonae 1913 (1918); К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА, II, 1892; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. 1-3, Београд 1902-1905.

⁹ Љ. Ковачевић – Љ. Јовановић, *Историја српског народа*, Св. 1 и 2, Београд 1892-1893; С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1910; К. Јиречек, *Историја српског народа*, књ. 1 и 2, Београд 1911; П. А. Ровински, *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ. Т. I, Географія, исторія, этнографія, археологія, современное положеніе*, Санктпетербургъ, 1888; Ђ. Поповић, *Историја Црне Горе*, Београд 1896; Н. Дучић, *Јепископије зетска и дабарска од Св. Саве српскога: расправа*, Београд 1884; И. Руварац, *Владике зетске и црногорске*, Цетиње 1892; М. Црногорчевић, *Михољски збор у Боци Которској*, Биоград 1893; Ђ. Стратимировић, *О прошлости и неумарству Боке Которске*, Споменик Српске краљевске академије, књ. 28, Београд 1895; N. Čorić, *Grad Kotor do god. 1420 : s osobitim obzirom na bosansku prevlast (1385.-1420.)*, Stara Gradiška 19??; М. Црногорчевић, *Манастир Савина у Боци Которској*, Београд 1901; Marković I., *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb, 1902; Д. Миковић, *Српско-православно бококоторско Владичанство*, Дубровник 1907; М. Зечевић, *Ратовање Војислава Војиновића са Дубровником*, Београд 1908; С. Станојевић, *Борба за самосталност католичке цркве у немањихкој држави*, СКА, III, Београд 1912; С. Накићеновић, *Бока: антрополошка студија*, Српски етнографски зборник, књ. 20, Насеља српских земаља, књ. 9, Београд 1913.

¹⁰ Т. Поповић, *Знаменити Бокељи*, Нови Сад 1879.

На подручју Боке Которске, у оквиру борбе за национални препород, увођење народног језика у школама и администрацији, на чему су бокељски прваци на челу са Стефаном Митровим Љубишом толико инсистирали, улазила је и активност за добијање посебне бокељске православне епархије. Разлози су били оправдани, јер је већина становништва Боке била православне вјероисповјести. Тако је послје формирања Бококоторско-дубровачке православне епархије ова институција отпочела од 1874. године са издавањем свог *Шематизма*, који се редовно појављивао једном годишње, доносећи поред извјештајног дијела о стању црквених објеката, свештенству, доста података о становништву овог краја и прилоге значајне за проучавање културне прошлости, нарочито старе ћириличке књиге. Уредник ове вриједне публикације био је владика Герасим Петрановић. *Шематизам* се штампао у Задру и Дубровнику, а од 1908. године у Котору. Последње издање *Шематизма* изашло је 1912. године.¹¹

Користећи Аполона А. Мајкова (*Историја српског народа*, Београд 1876, превод Ђура Даничић) и Ђузепе Ђелчића (*Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro, Zara 1880*), Ђорђе Стратимировић у тексту стручног карактера износи историју цркве Св. Николе у Котору.¹² За цркву Св. Николе у Котору каже да је саградио Которанин Никола Бућа у првој половини XIV вијека, који се спомиње као војвода и савјетник, а касније и протовестијар српског цара Стефана Душана, као и да је Никола Бућа учествовао у бици код Велбужда 1330. године.¹³ Стратимировић наводи да је сачуван текст даровног листа од 12. октобра 1344. године, којим Никола Бућа предаје цркву Св. Николе доминиканском реду и да је вјероватно и цар Душан са царицом Јеленом, приликом посјете Котору 1350. године, посјетио и цркву Св. Николе.¹⁴

Велики илустровани календар *Бока* (1909-1914) је слиједио литерарно-научни смјер означен покретањем *Данице* Вука Караџића

¹¹ М. Лукетић, *Периодика Боке Которске 1844-1984.*, Казивања о прошлости, Будва 1988, 157.

¹² Ђ. Стратимировић, *О цркви св. Николе у Котору*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за 1893, 38-40; Ђорђе Стратимировић (1858, Грац – 1936, Беч) студирао је техничке науке у Бечу (1877-1883). Научни рад Стратимировића кретао се у оквирима личних интересовања талентованог дилетанта. Истраживања за свој научни рад вршио је на локалитетима које му је одређивала државна служба, најприје у Сплиту, потом у Босни и најзад у Боки, в. *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 660-661 (М. Јовановић).

¹³ Ђ. Стратимировић, *О цркви св. Николе у Котору*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за 1893, 38.

¹⁴ Ђ. Стратимировић, *О цркви св. Николе у Котору*, 39.

у трећој деценији XIX вијека. Календар *Бока* покренуо је и до краја излажења уређивао Дионисије Миковић, игуман манастира Бања код Рисна у Боки Которској, подручју у оквиру аустријске државе, пограничном према слободном дијелу Црне Горе, земље која је заједно са Србијом представљала „живу инспиративну снагу за ослобођење још неослобођених и неуједињених јужнословенских регија и народа било да су се налазили под Аустријом или Турском“.¹⁵

У *Боки*, великом илустрованом календару, свештеник Петар Рафаиловић је писао о односима Дубровника са Котором и Војиславом Војиновићем као и о которским бискупима у борби за првенство између барског и дубровачког надбискупа.¹⁶ Рафаиловић истиче да је за вријеме цара Душана и Уроша Котор „напредовао у благостању“ и било му је дозвољено да кује и свој новац. Котор као и сва Бока „поносили су се протекторатом Немањића све до смрти цара Уроша“.¹⁷ Рафаиловић наводи да је у спору између барског и дубровачког архиепископа, који се завршио поразно за барског и који се морао одрећи многих епископија и задовољити се празним насловом „*Primas Serbiae*“, највише користио Котор и которска латинска црква. Которски епископ бројао је многе цркве под својом јурисдикцијом: Рисан, Будва и Конавли (по *Theineru*), а по другим „*Canal, Tribunia, Drazaviza, Resson, Budua, Lastua, Prisren, Nonaberda, Trepte, Janena, Coporich, Plane, Ostacia, Berschona, Rudnich, Lipnich, Chelminia, Saue, Mazonia, Golubezi, et Albia dicta Belgrad*“, од које су последње три биле под Угарском, а три претпоследње под Босном. Да се извршавало епископско право над тим црквама доказује нам један споменик которског епископа Доминуса 1285. године о капели Св. Марије коју је сазидао „*Dominus Heinz de Bibanis, civis Prisconiensis u Prisconai*“.¹⁸ Петар Рафаиловић је писао и о цркви Св. Ђорђа у Ораховцу за коју каже да потиче из времена Стефана Првовјенчаног, чије је име по предању било урезано на спомен плочи изнад црквених врата.¹⁹

¹⁵ В. Радовић, *Ријечи и дјела (Бока на почетку XX вијека)*, Бока, 6-7/1975, 251.

¹⁶ П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, Бока, велики илустровани календар за годину 1911, 24-27; П. Рафаиловић, *Которски бискупии у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, Бока, велики илустровани календар за годину 1912, 28-34; овај текст је, у ствари, одломак из Рафаиловићеве „Политичко-правне историје Боке Которске од најстаријих времена до данас“.

¹⁷ П. Рафаиловић, *Ратовање Дубровника са Котором*, 24.

¹⁸ П. Рафаиловић, *Которски бискупии у борби за првенство између барског и дубровачког архиепископа*, 33-34; Л. Блехова Челебић, *Хришћанство у Боки 1200-1500, Которски дистрикт*, Подгорица 2006, 45.

¹⁹ П. Рафаиловић, *Св. Георгије у Ораховцу*, Шематизам православне епархије бококоторско-дубровачке за годину 1910, 39-41.

На подручју Књажевине Црне Горе, након признавања независности, (1878) наступа дужи период мира који омогућава развој просвјете и културе. На Цетињу се 1889. године појавио први црногорски педагошки часопис *Просвјета* (1889 - 1901). Програм часописа је објављен у виду књижевног огласа у *Гласу Црногорца* – званичном органу црногорске државе.²⁰ У програму часописа стоји да ће *Просвјета* бити службени лист Митрополије црногорске и књ. Министарства просвјете.²¹ Знатну пажњу *Просвјета* је посвећивала описима и сакупљању грађе о црквама и манастирима. Својим квалитетом посебно се издвајају прилози Младена Црногорчевића о црквама на Црногорском приморју. Говорећи о цркви Риза Богородице у Бијелој, у тексту стручног карактера, Црногорчевић истиче да треба разликовати првобитну црквицу и данашњу цркву која је на њој подигнута. Описујући архитектонски изглед старе црквице, Црногорчевић говори да је била живописана фрескама српско-византијског стила. Црногорчевић такође доноси натписе око светитељских ореола и на свицима хартије што их држе светитељи. Црногорчевић износи народно предање по коме је црква сазидана у вријеме Стефана Немање.²²

У периоду између два свјетска рата (1919-1941) појавило се доста историографских дјела са тематиком из политичке и културне историје Боке Которске која је обухватала и период владавине Немањића.²³ У међуратном

²⁰ „Потреба је Митрополији Црногорској као и Министарству Просвјете и свештенству и учитељству нашем да имају у земљи свој лист...Просвјета ће бити службени лист Митрополије Црногорске и књ. Министарства Просвјете, а биће подијељен на двоје: на службени дио, у којем ће се доносити закони, наредбе, правила, упустава, расписи и уопште сва званична саопштења Митрополије Црногорске и књ. Министарства Просвјете; и на несљужбени дио, који ће доносити поучне, популарно писане чланке из свијех струка просвјете, нарочито пак из предмета који се тичу цркве и религиозног морала, школе, наставе и васпитања“, *Просвјета* лист за цркву и школу, *Глас Црногорца*, XVIII/ 1889, бр. 9, 3-4; бр. 10, 3; бр. 11, 3-4.

²¹ Д. Мартиновић, *Просвјета 1889-1901, библиографија*, Цетиње 1979, 7.

²² М. Црногорчевић, *Риза Богородице, цркве у Бијелој*, *Просвјета*, VII/1896, св. X, 560.

²³ П. Шеровић, *Црква "Риза Богородице" у Бијелој*, у *Боки Которској*, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, бр. 32, 1920; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920; Сгемошник Г., *Kotorski dukali i druge listine*, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, 33-34, 1921-1922; И. Стјепчевић, *Вођа по Котору (с прилогом о важнијим споменицима у Боки)*, Котор 1926; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I-1, Београд-Сремски Карловци 1929; Н. Луковић, *Постанак и развитак трговачке морнарице у Боки Которској: (предавање одржано на Народном универзитету у Београду 5. јануара 1930)*, Београд 1930; I. Стјепчевић, *Prevlaka: historijska rasprava*, Zagreb 1930; *Kotor i Boka Kotorska*, Zagreb 1934; Н. Луковић, *Прчањ: хисторијско-естетски приказ*, Котор 1937; М. С. Злоковић, *Бијела: естетско-историјски приказ*, Котор 1937; П. Д. Шеровић, *Црква с. Недјеље у Јошници: историске цртнице*, Котор 1940; I. Stjepčević, *Kotor i Grbalj : historijski pregled*, Split 1941.

периоду, на подручју које обухвата данашња Црна Гора, излазило је преко сто листова и часописа од којих је тек неколико саставило деценију редовног излажења. Највише текстова о владавини Немањића на подручју Боке Которске доносили су часописи: *Зета*, *Зетски гласник*, *Гласник Народног универзитета Боке Которске* и *Глас Боке*.

Маја мјесеца 1930. године појавио се под уредништвом Јована П. Вукчевића недељни лист *Зета* који је излазио до 24. јуна 1941. године.²⁴ *Зета* је доносила политичке чланке, третирала економске и културне проблеме, доносила историјске и књижевне прилоге.²⁵ Недељни лист *Зета* имао је и посебне осврте на културни и просвјетни живот у Зетској бановини. Странице *Зете* биле су отворене за све припаднике бивших политичких странака које су укинуте 6. јануара 1929. године. *Зету* је уређивао Јован Вукчевић, који је истовремено био и власник штампарије у којој је лист штампан. Мали тираж омогућавао је излажење листа у дужем периоду. Иако се није радило о „великој новини“, која се углавном читала у Подгорици, на њеним страницама промовисане су идеје КПЈ и Федералистичке странке.²⁶ У тексту Сава Ђ. Бакочевића „Котор у прошлости“ објављеном у *Зети*, износи се кроз неколико наставака историја града Котора од оснивања до краја XV вијека.²⁷ Говорећи о односу Немањића према Котору, Бакочевић истиче да је у црквеном погледу которска епископија од XI вијека била потчињена архиепископу италијанског Барија у Апулији, па је у том односу остала и под Немањићима, иако је у XV вијеку једна партија клерика била против тога. Бакочевић наглашава да се Которска латинска дијецеза благодарећи наклоности српских владара, јако проширила током XIII вијека, те је обухватала све разбацане латинске парохије и опатије у читавој српској држави, изван граница барске архиепископије.²⁸

²⁴ У литератури је забиљежено да је лист *Зета* престао да излази 6. априла 1941. године. Његово поновно излажење, када се отворено ставио у службу италијанских окупационих власти, прећутано је, в. Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори 1493-1945*, Београд 1965, 80.

²⁵ С. Бабовић - Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929-1941*, Подгорица 2002, 172.

²⁶ С. Бабовић - Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929-1941*, 172-173.

²⁷ С. Бакочевић, *Котор у прошлости*, *Зета*, II/1931, бр. 39, 1-2; бр. 40, 1; бр. 41, 2; бр. 42, 4.

²⁸ С. Бакочевић, *Котор у прошлости*, бр. 40, 1; Которски бискуп помиње се као суфраган надбискупа у Барију већ у XI вијеку, у вријеме док се Бари, као и Котор, налазио под византијском влашћу. Када је нова Барска надбискупија ушла у борбу са дубровачком око црквене јурисдикције и при томе истицала права на которску дијецезу, Котор је налазећи се територијално између два супарника остао под Баријем, в. И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Немирно Поморје XV века, Београд 1979, 15.

Зетски гласник (1931-1941) доносио је политичке чланке, репортаже, књижевне, историјске и етнографске прилоге. Био је званични орган Зетске бановине. Уредник *Зетског гласника* био је Вуко Митровић.²⁹ У *Зетском гласнику* редовно је објављивана грађа Државног архива на Цетињу, коју је сређивао и објављивао Душан Вуксан, као и прилози из историје и етнографије. Андрија Јовићевић је у периоду 1933-1939. објавио серију прилога „Манастири у Црној Гори“. *Зетски гласник* је био добро уређиван лист и имао је препознатљиву југословенску концепцију коју је задржао до краја 1941. године.³⁰

У *Зетском гласнику* учитељ Андрија Јовићевић писао је о манастиру Бања код Рисна.³¹ Јовићевић наводи да је по предању, које се живо чува у народу, манастир Бању код Рисна, подигао Стефан Немања. Од Немањине цркве ништа не постоји, али се познају њени темељи. Јовићевић наводи да је на епитрахилу златом извезена „1114“ година и име жупана Строје и жупанице Симе, који су га приложили манастиру „СТИЕШИ“ у Румунији.³² У публицистичком тексту Душана Мустура о манастиру Бања стоји да

²⁹ С. Бабовић - Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 165.

³⁰ С. Бабовић - Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 165-166

³¹ А. Јовићевић, *Манастир Бања код Рисна*, *Зетски гласник*, VI/1934, бр. 88, 3; Учитељ Андрија Јовићевић (1870-1939) је систематским и упорним радом на личном усавршавању надокнадио оно што редовним школовањем није постигао и таквим радом успио је да се уврсти у ред најугледнијих и најобразованијих црногорских просвјетних радника и у ред наших најплоднијих стваралача на пољу етнологије. Из његовог неуморног сакупљачког рада и научно-истраживачке активности резултира велики број штампаних радова, чиме је задужио више научних дисциплина, првенствено етнологију, антропогеографију, историју и филологију. Касније познанство са Јованом Цвијићем било је од пресудног утицаја на његово правилно схватање друштвених појава и процеса, као и даљу научну усмјереност. Радови из историје су му аргументовани јер се користио разноврсним изворима и литературом. Андрија Јовићевић је завршио нижу гимназију на Цетињу 1886. године и све до пензионисања 1924. године радио је као учитељ, прво у манастиру Морача, а потом у основној школи у Ријеци Црнојевића. Био је сарадника ЈАЗУ у Загребу (од 1903) и СКА у Београду (од 1909). У публикацијама „Српски етнографски зборник“ СКА у Београду и „Зборнику за живот и обичаје Јужних Словена“ ЈАЗУ у Загребу, Јовићевић је објавио око 1800 страница штампаног текста. Своје радове Јовићевић је објављивао и у едицији „Насеља српских земаља“, у периоду од 1909-1926. објавио је шест монографија са 1460 страна штампаног текста. О Андрији Јовићевићу постоји бројна литература: М. Барјактаровић, *Андрија П. Јовићевић*, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, XV, 1940, 189-190; П. Радусиновић, *Учитељ – истакнути истраживач Црне Горе – Огледи*, Билтен Завода за унапређивање школства Ср Црне Горе, Титоград 1964, 126; Д. Мартиновић, *Андрија П. Јовићевић (1870-1939)*, *Портрети (био-библиографски преглед)*, Цетиње 1983, 197-211; Д. Мартиновић, *Андрија П. Јовићевић – живот и рад*, *Зборник радова поводом педесетогодишњице смрти Андрије П. Јовићевића*, Цетиње 1989, 11-15; *Енциклопедија српске историографије*, 419; *Личност и дјело Андрије П. Јовићевића*, ЦАНУ, Подгорица 2009 и др

³² А. Јовићевић, *Манастир Бања код Рисна*, *Зетски гласник*, VI/1934, бр. 88, 3.

је посвећен Св. Ђорђу, а да је Стефан Првовјенчани подредио манастир Бању својој задужбини манастиру Св. Арханђела Михаила на Превлаци. У манастирској ризници чувају се: прст Св. Ђорђа окован у сребро, дар византијског цара и цариградског патријарха Стефану Првовјенчаном, који му је донио брат Сава Немањић из „Ливадије“; чувају се и епитрахил и нарукнице Светог Саве, које му приписује народно предање.³³

Гласник Народног универзитета Боке Которске је први часопис научно-стручног карактера на подручју Боке Которске који покреће група професора и вриједних истраживача културне прошлости. Они су били окупљени око Народног универзитета Боке Которске, основаног 1933, са сједиштем у Котору, који је издавао повремено од 1934. до 1940. године свој *Гласник* и имао је форму часописа. *Гласник* је доносио краће научне прилоге и грађу из историје, археологије, историје умјетности, архивистике, етнографије и сл. Поред тога пратио је развитак пољопривреде, рударства и других привредних грана. Биљежио је живот Народног универзитета Боке Которске и освртао се пригодно на годишњице из националне прошлости. Укратко, часопис скромних могућности, но у основи користан, нарочито за историју, етнографију и археологију Боке Которске.³⁴

Истакнуто мјесто у предратној бокешкој публицистици припада листу *Глас Боке*. Покренула га је група которских интелектуалаца са намјером да то буде демократски, ванстраначки лист. Први број листа појавио се 29. новембра 1932, а последњи, 414. уочи рата 29. марта 1941. године. Излазио је редовно, сваке суботе, десет година и на својим страницама, забиљежио сва значајнија збивања на овом подручју. Као лист за привредна и просвјетна питања (како стоји у његовом поднаслову), објављивао је и тематске чланке из привреде, подстицао развој туризма, а бавио се и разматрањима појединих историјских догађаја. Објављивао је и полемике из области културног живота.³⁵ *Глас Боке* је наслиједио дио традиција листа *Бока* који је излазио 1908-1909. године у Котору. Концепцијски је слиједио програм државног и народног

³³ Д. Мустур, *Манастир Бања у Боки Которској*, Зетски гласник, 7/1935, бр. 85, 2

³⁴ *Гласник Народног универзитета Боке Которске* уређивао је професор Предраг Ковачевић, а сарадници су му били: Антон Милошевић, Нико Луковић, Петар Шеровић, Иво Стјепчевић, Павао Буторац, Дионисије Миковић, Душан Вуксан, Игњатије Злоковић, Миховил Абрамич, Марко Зец, Ђ. Орлов, Ђ. Мазалић, Ђурђе Бошковић, Ђорђе Самарцић, Јеврем Јововић, Т. Доловски, А. Роси и др. Н. Мартиновић, *Развитак штампе и штампарства у Црној Гори*, 162.

³⁵ М. Лукетић, *Периодика Боке Которске, 1844-1984.*, Казивања о прошлости, Будва 1988, 166-167; С. Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 173.

јединства. Заступао је шестојануарски програм и доносио текстове у духу интегралног југословенства и унитаризма.³⁶

У *Гласнику Народног универзитета Боке Которске* велики истраживач бокелске културне прошлости Петар Шеровић писао је о Немањићима и Боки, старим црквама Св. Луке и Св. Спиридона у Котору, као и о цркви Св. Ђорђа у Доњем Ораховцу.³⁷

Петар Д. Шеровић истиче да оснивач династије Немањића, Стефан Немања, након дужег опсиједања заузима Котор који ће све од 1185. до 1370. године припадати члановима Немањине династије.³⁸ Говорећи о положају Котора под Немањићима Шеровић истиче да је Котор своју аутономију задржао за вријеме свих Немањића и да је она била много шири него касније под Млечанима.³⁹ Которани су на српском двору заузимали врло угледна и повјерљива мјеста: Гвидба – главни камерхер цара Душана; протовестијар цара Душана Никола Бућа и његов синовац Трифун Михајлов Бућа протовестијар цара Уроша; Трифун Михаилов, изасланик

³⁶ У 1932. години, када је *Глас Боке* покренут, његов власник је био Антун Б. Бартуловић, 1933. и 1934. године власници су Антон Шмидт и Саво Чучак, а до краја излагања, Конзорциј за издавање *Гласа Боке*. Први уредник листа је Душан Ј. Секуловић, а затим су се као уредници смјењивали: Анте Словинић, Алексеј Миљајев, Крсто Данчуловић, Рудолф Ђунио, Стијепо Вукасовић и Антон Бартуловић. С. Бабовић - Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини*, 173.

³⁷ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, II/1935, бр. 1-3, 9; П. Шеровић, *Стари записи и натписи из цркве св. Луке и капеле св. Спиридона у Котору*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI- VII/1940, бр. 1-4,47; П. Шеровић, *Један податак о цркви св. Ђорђа у Доњем Ораховцу*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 1, 8. Петар Д. Шеровић (1887, Бијела – 1968) студирао је у Загребу, Бечу и Грацу. Дипломирао је 1913. године правне науке у Грацу. Објавио је око 200 радова из скоро свих области културне и политичке историје Боке Которске. Шеровићеве научни радови су у већини били истраживачки у чију је грађу уносио одлично познавање класичних и живих језика, наслеђа и менталитета овога краја. Проучавао је важне догађаје и улоге појединих личности у њима, истраживао је архивске фондове и тумачио детаље дотле непроучене. Поред изучавања црквене прошлости описом сакралних објеката, проучавао је иконографију и епиграфику. По завршетку Првог свјетског рата једно кратко вријеме Шеровић је провео у Котору, у својству судског приправника, потом одлази у Нови Сад, гдје у заједници познатих научника С. Станојевића, А. Ивића, Н. Радојчића, В. Стајића, Д. Поповића и Д. Руварца учествује у оснивању Историјског друштва Војводине и покретању Гласника овог друштва, познате научне публикације у којој је објавио и неколико запажених радова. По доласку у Котор (1933) уз помоћ домаћих интелектуалаца оснива универзитет Боке Которске и идуће године покреће *Гласник Народног универзитета Боке Которске*. Шеровић је тако постао претеча и путовођа у даљем истраживачком раду и формирању научних установа у Котору и Херцег- Новоме, в. В. Ивошевић, *Бокелске теме Петра Шеровића*, Бока, 1988, бр. 20, 294; И. Злоковић, *Петар Шеровић*, Историјски записи, Титоград 1968, 328.

³⁸ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7

³⁹ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7

краља Милутина; Михаило Бућа и Дамјан из Котора, посланици цара Душана. Колику су моћ имали протовестијари из породице Бућа, најбоље нам свједочи реченица, која се до данас сачувала, а гласи: „Цар даје – ал Бућа не даје“.⁴⁰ Никола Бућа је био најпозданији царев савјетник, истиче Шеровић и наводи да је он 1350. године пратио цара Душана, када је са царицом Јеленом и сином краљем Урошем походио Дубровник и Котор.⁴¹ Шеровић такође наводи да су свештеници католичких парохијалних цркава у унутрашњости Србије, посебно у рударским мјестима, били понајвише Которани и да су те парохије биле потчињене которском бискупу.⁴²

Петар Шеровић пише о јако раширеном култу Светог Саве у Боки Которској. Светом Сави посвећене су многобројне цркве по Боки, а бројне су и легенде о њему. У манастиру Савина крај Херцег Новог чува се крст Светог Саве; недалеко од манастира Бања код Рисна налази се извор и у стијени над њим отисак руке Светог Саве; на путу између Грахова и Кривошија је отисак стопе Светог Саве; у селу Луштици народ приповиједа да је Свети Сава осветио њихову старинску цркву Св. Николе као и старинске цркве Св. Сергија и Вакха на Подима и Светог Саве на Савини, те да је код ове цркве извео и живу воду. На свом путовању у Свету Земљу Свети Сава је долазио у Грбаљ и кренуо лађом из данашњег Бигова. Постанак имена Дврсна у Кривошијама приписује се такође Светом Сави, као и настанак плићака између Будве и острва Св. Никола.⁴³

Говорећи о цркви Св. Луке Петар Шеровић наводи да је црква саграђена 1195. године за вријеме владавине српског великог жупана Стефана Немање. Саградио је Мавро, син Андрије Казафранци, са својом супругом Добрицом, кћерком градоначелника Василија.⁴⁴ Шеровић истиче да је црква Св. Луке била у рукама римокатолика све до 1657. године када су је млетачке власти предале православцима, који су побјегли од Турака из околних мјеста, нарочито из Грбља у Котор и да је римокатолички олтар остао све до 1812. године.⁴⁵

⁴⁰ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 8; О Николи, Михаилу и Трифуну Бући в. Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд 1976, 37-40.

⁴¹ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 8; Да су Трифун Михаилов и Трипе Бућић иста личност доказује М. Накић, в. М. Накић, *Трипе Бућић, которски властелин и дипломата средњовековне Србије*, Историјски гласник, бр. 4, 1954, 8-10.

⁴² П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 8.

⁴³ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9.

⁴⁴ П. Шеровић, *Стари записи и натписи из цркве св. Луке и капеле св. Спиридона у Котору*, бр. 1-4, 47.

⁴⁵ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9; М. Милошевић, *Кључни документи о цркви Св. Луке у Котору од краја XII до краја XVIII вијека*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 174-175.

Супруга краља Уроша I, краљица Јелена, саградила је у Котору изван градских зидина у Шурању, католички манастир Св. Франа, који је 1539. године био разрушен, да га не би Турци освојили и претворили у тврђаву.⁴⁶ У другом тексту П. Шеровић наводи да је краљица Јелена сазидала фрањевачки манастир близу врата Гурдића у Котору (који је порушен 1657. године да не би пао у руке Турцима).⁴⁷

Петар Шеровић наводи и бројне умјетнике из Котора. Обрад Десиславов је израдио велику сребрну икону за цркву Св. Николе у Барију (1319). Католички монах фра Вита Которанин саградио је манастир Дечане (1327 – 1335).⁴⁸

Име цара Стефана Душана спомиње се на натпису надгробне плоче Ђураша Вранчића за којег се каже да је био у цара Стефана „трећи витез“. Плоча се налази на старом гробљу код рушевина манастира Св. Арханђела на Превлаци.⁴⁹ За многе локалитете и цркве у Боки Которској Шеровић наводи многа предања која су у вези са Немањићима.⁵⁰ За цркву Св. Ђорђа у Ораховцу Петар Шеровић каже да потиче из периода Немањића.⁵¹ Код парохијалне цркве Св. Ђорђа у Ораховцу, све до бокелског устанка 1881. године, налазила се једна плоча са старосрпским натписом, у којем се спомињао један од владара Немањића. Плочу су аустријски војници разбили и потпуно уништили. Међутим, у цркви су сачуване фреске из доба Немањића, а црква се спомиње у једном акту из прве половине XV вијека у старом судском архиву у Котору.⁵² Шеровић наводи да је у доба Стефана Првовјенчаног, био саграђен величанствени манастир Св. Арханђела на Превлаци, на темељима старог порушеног истоименог манастира, у којему је била катедра Зетске епископије.⁵³ О јако укоријењеној традицији Немањића у Боки Которској говоре ријечи Петра Шеровића који закључује да нам преостали историјски споменици јасно свједоче о напретку Боке Которске у доба Немањића, а врло обилна народна традиција пружа нам доказ, како је у народу „снажна свијест на

⁴⁶ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9.

⁴⁷ П. Шеровић, *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, Глас Боке, 4/1935, бр. 157, 3; Краљица Јелена основала је у Котору 1288. године самостан и цркву за фрањевце, в. Л. Блехова Челебић, *Хришћанство у Боки 1200-1500, Которски дистрикт*, 45.

⁴⁸ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 7; Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, 73-76.

⁴⁹ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9; о Ђурашу Вранчићу и надгробној плочи в. Г. Томовић, *Ђураш-трећи витез у цара Стјепана*, Бока, 24, 2004, 106.

⁵⁰ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9-10.

⁵¹ П. Шеровић, *Један податак о цркви св. Ђорђа у Доњем Ораховцу*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, III/1936, бр. 1, 8.

⁵² П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9.

⁵³ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 9;

најсјајнији период наше прошлости, те је није могло ослабити ни дуго робовање туђину, које је све могуће предузимао да ту свијест избрише из народне душе⁵⁴.

Ђурђе Бошковић је писао о двије бокељске цркве: Св. Антуна у Тивту и Св. Петра у Богдашићу у *Гласнику Народног универзитета*.⁵⁵ Бошковић даје детаљан архитектонски снимак цркве Св. Антуна у Тивту, наглашавајући да је црквица минијатурна грађевина правоугаоне основе и да је Шеровић тачно прочитао латински натпис из 1373. године који се налази на луку звоника.⁵⁶ Бошковић такође даје и детаљан архитектонски снимак цркве Св. Петра у Богдашићима и закључује на основу Неофитовог натписа и открића старих фресака да ова црква рађена у рашком стилу, потиче из XIII вијека.⁵⁷

У *Гласу Боке* писали су Нико Луковић о Котору у доба ренесансе и старим црквама у Прчању, Петар Шеровић о манастиру Градац и краљици Јелени, Максим Злоковић о Бијелој.⁵⁸

⁵⁴ П. Шеровић, *Немањићи и Бока*, бр. 1-3, 10.

⁵⁵ Ђ. Бошковић, *Две бокељске цркве*, Гласник Народног универзитета Боке Которске, VI-VII/1940, бр. 1-4, 31-37; Ђурђе Бошковић (1904, Београд – 1990, Београд). Школовао се у Београду, гдје је 1928. године дипломирао на Техничком факултету, на одсеку архитектуре. Од 1930. до 1939. године. Радио је као кустос у Народном музеју. За доцента Техничког факултета био је изабран 1939. године, за ванредног професора 1946, за редовног 1950. године. Управник Археолошког института САНУ постао је 1954. године. Основно опредјељење била му је српска средњовјековна архитектура. Проучавајући архитектуру објавио је такође и своје налазе и опажања о средњовјековном зидном сликарству и натписима, в. *Енциклопедија српске историографије*, 292-294 (М. Шупут).

⁵⁶ Ђ. Бошковић, *Две бокељске цркве*, бр. 1-4, 31-33.

⁵⁷ Ђ. Бошковић, *Две бокељске цркве*, бр. 1-4, 34-37.

⁵⁸ Н. Луковић, *Котор у доба ренесансе*, Глас Боке, III/1934, бр. 75, 4; Ш. (Петар Шеровић), *Градачка црква, задужбина краљице Јелене*, Глас Боке, 4/1935, бр. 157, 3; Н. Луковић, *Старе цркве на Прчању*, Глас Боке, 6/1937, бр. 232, 3; М. Злоковић, *Бијела естетско-историјски приказ*, Глас Боке, 5/1936, бр. 189, 3; бр. 190, 3; бр. 191, 3; бр. 192, 3; бр. 193, 4; бр. 194, 3; бр. 195, 3; бр. 196, 3; бр. 197, 3; бр. 198, 2; бр. 199, 2; бр. 200, 2; бр. 202, 2; бр. 203, 2; бр. 204, 2; бр. 205, 2; бр. 206, 2; бр. 207, 4-5; Нико Луковић (1887, Прчањ - 1970, Прчањ). Био је свештеник, жупник прчањски (од 1910), катихета Наутичке школе у Котору (1928), каноник Столног каптала у Котору (од 1934), културни и јавни радник. Луковић је био љубитељ и одличан зналац прошлости родног краја. Написао је велики број радова из историје, пољопривреде, поморства и хагиографије Боке, увјек заснованих на веома добром познавању, претежно необјављених извора и одговарајуће литературе. У седмичном листу *Глас Боке* Нико Луковић је био стални сарадник и аутор највећег броја чланака из културе, умјетности и поморства. Био је један од организатора, културно-историјске изложбе, дотада највеће културне манифестације овог краја, која је била постављена у октобру 1934. године у Гргуриној палати (данас Поморски музеј) у Котору, у организацији Народног универзитета Боке Которске. Дон Нико Луковић је читао на латинском, италијанском, француском, њемачком, енглеском и старогрчком. Луковић је са страшћу колекционара истраживао, упоређивао и на свјетло дана износио

Дон Нико Луковић истиче да је током средњег вијека, од VII вијека до 1185. године, Котор припадао византијској Далмацији, а да је, од те године дошао под власт српске државе Рашке и остао под њом све док нијесу изумрли Немањићи⁵⁹. Луковић истиче да је под српском влашћу Котор просперирао како економски тако и културно, да су Которани уживали велики углед на српском двору и вршили високе државне службе.⁶⁰

У оквиру текста „Старе цркве на Прчању“ дон Нико Луковић сматра да је католичка црква Св. Ивана могла бити утемељена 1221-1222. године од которских породица *Bisacca*, *Dersa* и кнеза Ивана за вријеме владавине српског краља Стефана Првовјенчаног.⁶¹

Максим Злоковић, дајући естетско-историјски приказ Бијеле, описује и многе старе црквене грађевине из средњовјековног периода. Злоковић такође пише о цркви Ризе Богородице у Бијелој. За цркву Ризе Богородице каже да се налазила на мјесту данашње цркве, од које се сачувао само олтар, осликан фрескама и да је подигнута за вријеме владавине српског краља Милутина, а главни ктитор је био епископ Данило, који је у то доба био епископ у Стону (1318-1325), и под чијом је јурисдикцијом била Травунија у коју је улазила и Бијела.⁶² Злоковић наводи да се у олтару налази добро очувана фреска епископа Данила, као и свечана процесија архиепископа. Фрескопис су по свој прилици сликали грчки сликари.⁶³ Максим Злоковић наводи да је у мјесту Раке, постојао у IX или X вијеку бенедиктински манастир, што потврђује и опат бенедиктинског реда Тимитеј Ћизила у својој рукописној књизи *Bove d'oro* називајући га *San Pietro in Alba*. По манастиру се читава Бијела звала Село С. Петра или Св. Петар *in Alba* или *de campo*. Папа Климент VI у својој посланици српском цару Душану, од 6. јануара 1346. године, препоручује

откривена умјетничка блага, која је још од давнина анонимно чувала Бока. Из ових проучавања настала је његова запажена студија „Котор у доба хуманизма и ренесансе“. О Нику Луковићу в. И. Злоковић, *Дон Нико Луковић*, Споменица дон Ника Луковића, Котор 1980, 145; М. Злоковић, *Дон Нико Луковић као културни и научни радник*, Споменица дон Ника Луковића, 153-154. Максим Злоковић (1910, Бијела – 1996, Котор) српскохрватски језик и историју студирао је на Вишој педагошкој школи на Цетињу. Објавио је више десетина прилога о историји поморства Боке Которске. Корисне су његове биографске скице о истакнутим личностима овог краја. За своје радове користио је необјављену изворну грађу, в. *Енциклопедија српске историографије*, 391-392 (Р. Михаљчић).

⁵⁹ Н. Луковић, *Котор у доба ренесансе*, бр. 75, 4.

⁶⁰ Н. Луковић, *Котор у доба ренесансе*, бр. 75, 4.

⁶¹ N. Luković, *Stare crkve na Prčanju*, бр. 232, 3.

⁶² М. Злоковић, *Бијела естетско-историјски приказ*, бр. 196, 3.

⁶³ М. Злоковић, *Бијела естетско-историјски приказ*, бр. 197, 3.

му цркве и манастире у његовој држави и спомиње манастир *sancti Pietri de Campo* за који папа тражи да се поврати которском бискупу.⁶⁴

Велики број текстова о црквеним грађевинама које су подигли Немањићи на просторима којима су владали (обухватајући и простор данашње Црне Горе) говори о дубоко укоријењеној традицији о владарској династији Немањића у српском народу. Андрија Јовићевић наглашава да се „српске земље поносе са великим бројем цркава и манастира, које су градили Немањићи по својој држави из велике побожности и страхопоштовања према Богу, а и са намјером да би се њихов народ – Срби, одржавао у православној вјери, молећи се Богу у овим светим обитељима“.⁶⁵

⁶⁴ М. Злоковић, *Бијела естетско-историјски приказ*, бр. 190, 3.

⁶⁵ А. Јовићевић, *Опис манастира Мораче*, Просвјета, II/1893, св. II, 84

Vasilj JOVOVIĆ

**NEMANJIĆ DYNASTY AND BOKA KOTORSKA
IN PERIODICALS WITHIN THE REGION OF TODAY'S MONTENEGRO
(1835 -1941)**

Summary

In the periodicals published within the area of today's Montenegro in the period from 1835 when the first periodical publication appeared – almanac *Grlica*, till 1941, the beginning of World War II, a certain number of texts is related to Nemanjić Dynasty and Boka Kotorska. During their reign in the area of Boka Kotorska (the second half of the 12th century till the second half of the 14th century) Nemanjić Dynasty left a deep imprint in the area both in political and cultural sense. Numerous texts were written about the Nemanjić tradition in Boka Kotorska in the periodicals of the studied period. It was written about the towns in Boka Kotorska, primarily about Kotor, its position in the Nemanjić state and well known citizens of Kotor who served at Serbian Court; about the position of Kotor episcopacy in the Nemanjić state; about the cult of St. Sava in Boka Kotorska; connections of kings and queens of Nemanjić Dynasty with Boka (Stefan Nemanja, Stefan Prvovjenčani (Stefan the First-Crowned), Uroš, Milutin, Queen Jelena, Emperor Dušan); Nemanjić Dynasty as endowers of many churches and monasteries. A great number of texts on Nemanjić Dynasty in the periodicals published in the area of today's Montenegro in the long period of time, 106 years (1835-1941) shows the long rooted tradition of the rulers of Nemanjić Dynasty among Serbian people in Boka Kotorska.

Драган РОГАНОВИЋ, Весна ЈОВОВИЋ¹

ВАЛОРИЗАЦИЈА ЗЕЛЕНОГ ФОНДА НА ПОДРУЧЈУ КОТОБИЉА У ХЕРЦЕГ НОВОМ²

Кључне ријечи: Валоризација, зелени фонд, Котобил, Херцег Нови

1. УВОД

Валоризација предјела, односно зеленог фонда, представља један од важних елемената просторног планирања и развоја. Потреба и обавеза очувања карактера предјела садржана је у одредбама Закона о уређењу простора и изградњи објеката Црне Горе. Осим тога, Црна Гора је потписала и ратификовала Европску конвенцију о предјелима 2008. године. Почетни корак у очувању предјела је спровођење инвентаризације и евалуације постојећег зеленог фонда (биодиверзитет, здравствено стање, декоративност итд.) на основу чега се добијају подаци о вриједним примјерцима дендрофлоре и вриједним састојинама које треба очувати и унаприједити на простору планираних активности.

2. ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА - МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДА РАДА

Студија валоризације дендрофлоре на локацији Котобил подразумева утврђивање почетног (нултог) стања на основу чега се по систему утврђених индикатора може на квалитетан начин пратити спровођење мјера заштите, очувања, унапрјеђења постојећег зеленила и коришћења простора. Рад на терену и оцјена дендрофлоре ослања се на смјернице дате у Препорукама³ које се тичу односа дрвећа и просторног

¹ др Драган Рогановић, дипл. биолог, Никшићка 31. 81000 Подгорица, Црна Гора; Весна Јововић, дипл. инж. шум. за пејз. арх., Бока Миraseвића 5. 81000 Подгорица, Црна Гора.

² Рад је Извод из Студије бонитета зеленог фонда у захвату Локалне Студије Локације "Котобил" – Херцег Нови. Обрађивач Студије: Верде пројект доо Погорица. Наручилац Студије: Котомонт доо Херцег Нови.

³ BSI (2005): Trees in relation to construction – Recommendations. Merthyr Tydfil County Brough Council; Broadland District Council (2012): Trees for planning applicants, developers and building constructors. Requirements. Broadland District Council, Thorpe Lodge. 1 Yarmouth

планирања тј. изградње. Подручје на којем је вршена валоризација зеленог фонда подијељено је у четири зоне и то А, Б, Ц, Д слиједећи природне границе простора (поток, јаруга, угнућа, превој, стаза, сл.). Постојећа стабла су приказана табеларно и картографски што подразумева: идентификациони број који одговара положају стабала у простору; врсту дрвећа (латински и народни назив); ширину крошње и пречник стабла на 1,5 м изнад нивоа земље. Оцјена стања сваког стабла вршена је на основу процјене старости дрвећа, декоративности и анализе здравственог стања (симптоми напада инсеката и гљива и њихово присуство). На основу ових параметара утврђене су сљедеће категорије стабала:

- категорија "А" - дрвеће високог квалитета које је од значаја за изглед локације и очување предјела (здрава стабла високе декоративности);
- категорија "Б" - дрвеће врло доброг квалитета - очување уз мјере његе (здрава стабла са појединачно сувим гранама);
- категорија "Ц" – дрвеће ограниченог квалитета (стабла са сувим гранама и симптомима напада инсеката или гљива);
- категорија "Р" – сува, изваљена и преломљена/превршена стабла која су означена за уклањање.

Геодетским снимањем обухваћена су 1904 стабла са одређивањем положаја, висине и пречника као и ширине крошње. Основа за снимање је била полигонска мрежа у непосредној близини локације, преко које су одређени трансформациони параметри и на тај начин мјерења повезана у систем државног координатног система. Снимање положаја стабала извршено је Станицом Leica TS06 power-2“.

Утврђивање симптома напада и присуства инсеката и гљива обављено је на терену стандардним методама. Испитиване су гране (са четинама или лишћем), присуство карпофора, некротирани дјелови коре, коријена и стабла као и убушни отвори и ходнични системи. Идентификација, систематска класификација и номенклатура дати су према: Ковачевић (1956), Караман (1971), Heath (1983), Bense (1995), Karsholt & Razowski (1996), Михајловић (2008), Stancheva et al. (2009), Караџић (2010), Ostry et al. (2011) и др.

3. РЕЗУЛТАТИ РАДА - ПРЕДИОНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОДРУЧЈА И ПОЛОЖАЈ ЛОКАЦИЈЕ

На основу природних карактеристика простора (геоморфолошке, хидролошке, климатске, вегетацијске) и посљедица различитих људских активности (начин коришћења земљишта, урбанизација, културна баштина),

у Црној Гори је издвојена 21 основна предиона јединица од којих подручје општине Херцег Нови дефинише јединица Бококорски залив. Основни елементи ове макројелине су: четири међусобно повезана унутрашња залива, испресјечана рукавцима и тјеснацима, високи кречњачки гребени Орјена и Ловћена који се монументално уздижу изнад мора, ртови, вазда зелена вегетација, мале шљунковите увале између понти и мандраћа и насеља дуж саме обале са богатим градитељским наслеђејем и егзотичном флором. Унутар ове предионе јединице јавља се више типова предјела односно типови различитог карактера.⁴

У оквиру граница подручја анализираног за потребе валоризације зеленог фонда у захвату Локалне студије локације "Котобилџ", карактеристичан тип предјела (тип карактера предјела) је Брдовито залеђе. Структуру овог предјела чини: брдовито подручје на кречњаку, оскудна термофилна и ксеротермна вегетација, мања села углавном разбијене структуре, широке визуре. Акваторијални преддио представља непосредно окружење у веома израженом визуелном контакту са издвојеним типом карактера предјела, што се одражава не само на обогаћивање садржаја већ и на визуелни и функционални квалитет као и на квалитет панорамског доживљавања простора. Котобилџска шума налази се у појасу средњег залеђа општине Херцег Нови, између села Поди, са јужне и источне стране, Требесина са западне, села Камено са Тајним брдом гребена Чакотин, са сјевероисточне и брда Луковик, са сјеверне стране. Котобилџ је пошумљен кланац кроз који пролази Љути поток, бујични ток чије воде у вријеме киша набујају и због великог нагиба терена и велике масе воде постане веома силовит због чега је и добио овакав назив.⁵ Котобилџска шума се простире на кречњачким падинама кланца, на kotaма од 280 до 409 мнм, а са сјевероисточне стране лежи под гребеном, који је пресјекла нова траса саобраћајнице за Требиње и гдје су коте од 408 до 445 мнм⁵. У урбанистичко-просторном смислу антропогених одредница, Котобилџска шума се простире у појасу између магистралне саобраћајнице Мељине – Требиње, са горње стране, и локалне саобраћајнице која се од магистралног пута, испод каменолома, одваја на Миштици за Требесин (Слика 1)

⁴ Секторска студија 4.3. Природне и пејзажне вриједности и заштита природе у Црној Гори (Универзитет Црне Горе и Републички завод за урбанизам и пројектовање, 2005)

⁵ Локална Студија Локације. Обрађивач Плана: „Монтенегропројект“ д.о.о. Подгорица (2014).

Слика 1 Положај шуме Котобиљ

Слика 2 Поглед са пута Међине – Требиње

	граница захвата ЛСЛ
	граница зоне таксације

Простор Котобиља са густим чемпресима (*Cupressus semprevirens*), алепског бора (*Pinus halepensis*), и храста медунца (*Quercus pubescens*) представља упечатљиву предиюну цјелину. Ова висока шума уткана је у појас зимзелене тврдолисне вегетације макије стварајући контрастну просторну и колоритну форму. Зимзелена вегетација обезбјеђује живописност предјела током цијеле године (Слика 2).

4. ФЛОРИСТИЧКО - ВЕГЕТАЦИЈСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОДРУЧЈА

На подручју општине Херцег Нови, у приобалном појасу је заступљена еумедитеранска зимзелена вегетација, док се дубље ка копну и на већим надморским висинама (преко 300 мнм) простиру термофилне субмедитеранске листопадне шуме (Поровић & Стерниша 1971). У еумедитеранском вегетацијском појасу доминира климатогена заједница зимзеленог храста црнике (чесмине – *Quercus ilex*) и црног јасена (*Fraxinus ornus*) - *Orno-Quercetum ilicis* Хорватић (Тринајстић, 1989). Састојине ове заједнице заступљене су у свом деградационом облику тј. у виду макије, гарига и камењара као крајњег стадијума деградираности. Доминантни флористички елементи макије су: црника (*Quercus ilex*), обична зеленика (*Phillyrea media*), приморска клека (*Juniperus oxycedrus*), велики вријес (*Erica arborea*), ловор (*Laurus nobilis*), тршља (*Pistacia lentiscus*), планика (*Arbutus unedo*), жуква (*Spartium junceum*), мирта (*Myrtus communis*), дивља маслина (*Olea europaea* ssp. *oleaster*), тетивика (*Smilax aspera*), скрбулт (*Clematis flammula*), броћика (*Rubia peregrina*), приморска купина (*Rubus ulmifolius*), зимзелена ружа (*Rosa sempervirens*), божје дрвце (*Lonicera implexa*), шпарога (*Asparagus acutifolius*), црни јасен (*Fraxinus ornus*) и др.

Значајан дио субмедитеранске листопадне зоне покрива заједница *Rusco-Carpinetum orientalis* Блечић ет Лакушић – шуме и шикаре грабића са костриком (Тринајстић, 1989). У њен састав улази велики број врста међу којима је и знатан број зимзелених медитеранских елемената. Најчешће су заступљене, грабић (*Carpinus orientalis*), храст медунац (*Quercus pubescens*), црни јасен (*Fraxinus ornus*), пуцалина (*Colutea arborescens*), приморска клека (*Juniperus oxycedrus*), тршља (*Pistacia lentiscus*), драча (*Paliurus spina christi*), шипак (*Punica granatum*), макљен (*Acer monspessulanum*), шибика (*Coronilla emerus*), мирта (*Myrtus communis*), дријен (*Cornus mas*), жуква (*Spartium junceum*), кострика (*Ruscus aculeatus*) и др. Поједине састојине ове заједнице развијене су као ниска шума у којима спрат дрвећа има покривност од 40-70% а граде их: *Quercus pubescens* и *Fraxinus ornus* са мањим учешћем црног граба (*Ostrya carpinifolia*). Шумски појас није континуиран већ је испрекидан шикарама, гаризима и руралним окућницама. Шумска култура алепског бора и чемпреса на локацији Котобиљ, са фитоценолошког аспекта, не представља засебну вегетацијску јединицу већ улази у састав климатогене вегетацијске јединице грабића и кострике.

4.1. Карактеристике шумске вегетације у зони планског захвата

У односу на климатогену шумску вегетацију и едификаторске врсте, у зони захвата ЛСЛ "Котобиљ" шумски екосистеми се диференцирају на: термофилне субмедитеранске шуме лишћара и културе борова.

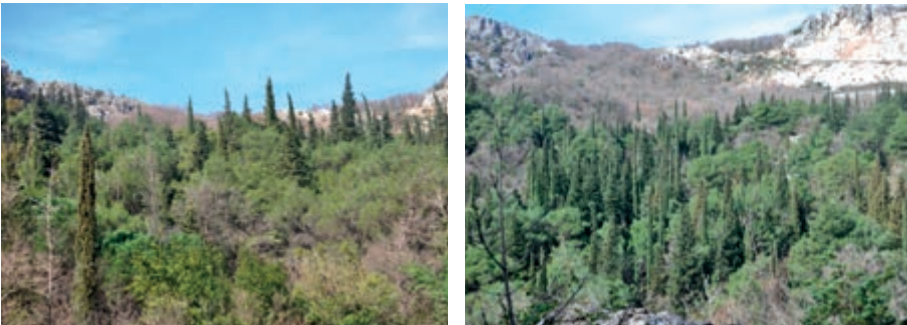
Термофилне субмедитеранске шуме лишћара представљене су заједницом *Rusco-Carpinetum orientalis* Блечић ет Лакушић (шуме и шикаре грабића са костриком). Главни едификатор ових шума је медунац (*Quercus pubescens* Willd). Врста је најзаступљенија на приморју и у залеђу Црне Горе, гдје су, у периоду након Другог свјетског рата, површине некадашњих голети, пашњака и пољопривредних површина, под утицајем процеса природне сукцесије зарасле у ниске шуме и шикаре. То су углавном изданачке шуме, са неповољном структуром по узгојном облику, флористички врло једноличне и сиромашне, и у складу са значајном еколошком функцијом, имају претежно заштитну улогу.

Слика 3 Медунац (*Quercus pubescens*) у зони Д

На истраживаном подручју шуме медунца су заступљене у Зони Д (Слика 3). У спрату дрвећа, поред медунца, присутни су црни јасен (*Fraxinus ornus*), грабић (*Carpinus orientalis*) и црни граб (*Ostrya carpinifolia*). У подстојном спрату и на рубу састојина заступљене су жбунасте врсте: драча (*Paliurus spina christi*), бршљан (*Hedera helix*), шкробут (*Clematis flammula*), спарожина (*Asparagus acutifolius*), бодљикава кострика (*Ruscus aculeatus*), нар (*Punica granatum*), купина (*Rubus sp*), дријен (*Cornus mas*), макљен (*Acer monspessulanum*), шибика (*Coronilla emerus*) и др. На падинама побрђа у захвату ЛСЛ "Котобиљ" развијена је топлија варијантна заједнице шуме и шикаре грабића са костриком, што потврђује учешће већег броја термофилних врста од којих су многе из вегетације гарига - жуква (*Spartium junceum*), црвена клека (*Juniperus oxycedrus*), зеленика (*Phillyrea media*), мирта (*Myrtus communis*).

Културе борова обухватају културе алепског бора (*Pinus halepensis* Mill.) са чемпресом (*Cupressus sempervirens* L.) (Слика 4). Као главни едификатор јавља се *Pinus halepensis* Mill. Пошумљавање је вршено педесетих и шездесетих година прошлог вијека. Ове шуме такође имају врло значајну заштитну улогу на подручју крша.

Слика 4 Културе алепског бора (*Pinus halepensis*) са чемпресом (*Cupressus sempervirens*) у зонама А, Б и Ц

На локацији Котобилџ, заступљена је мјешовита састојина алепског бора и чемпреса у зонама А, Б и Ц. Иако су у цијелој састојини присутна млађа стабла бора и чемпреса, она је по структури једнодобна са мањим разнодобним енклавама гдје су измијешана стабла различите висине и старости. Облик смјесе по врстама дрвећа је, углавном, скупинаст. Склоп састојине је потпун изузев на непошумљеним чистинама у зонама уз поток (Зона А и Зона Б) и на камењару у сјеверној зони шуме (Зона Ц). Зрела стабла исте врсте, како алепског бора тако и стабла чемпреса, су приближно једнаке висине.

Од примјешаних врста уз потоке се у спрату дрвећа и младика могу видјети: медунац (*Quercus pubescens*), ловор (*Laurus nobilis*) и црни јасен (*Fraxinus ornus*).

Процес прогресивне сукцесије се споро одвија, па се аутохтони флорни елементи јављају претежно у спрату жбуња и зељастих биљака. На површинама са густим склопом, подстојни спрат је слабо развијен и чини га, углавном, зељаста вегетација. У отворенијим дјеловима и по рубовима састојине, подстојни спрат се јавља у виду ниског жбуња обичне зеленике (*Phillyrea media*), жукве (*Spartium junceum*), приморске клеке (*Juniperus oxycedrus*), приморске купине (*Rubus ulmifolius*), ловора (*Laurus nobilis*), грабића (*Carpinus orientalis*), црног јасена (*Fraxinus ornus*), мирте (*Myrtus communis*), кострике (*Ruscus aculeatus*), шпароге (*Asparagus acutifolius*), пелина (*Salvia officinalis*), тетивике (*Smilax aspera*), скробута (*Clematis flammul*), броћике (*Rubia peregrina*).

Природно подмлађивање површина под алепским бором и чемпресом није довољно интензивно. Само мјестимично - на прогалама се могу видјети скупине младих стабала чемпреса и алепског бора (Слика 5), док се у гушћем шумском склопу њихов подмладак јавља у виду појединачних примјерака.

На појединим мањим површинама, у сјеверној зони шумске културе, констатован је поник медунца (*Quercus pubescens*).

Слика 5 Природни подмладак алепског бора и чемпреса

5. ПРЕГЛЕД УКУПНОГ БРОЈА СТАБАЛА У ЗОНАМА ГДЈЕ ЈЕ ПОВИШЕНА ВАЛОРИЗАЦИЈА

Геодетским снимањем (График 1) обухваћена су 1904 стабла, од чега, у зони А, 281 стабло, прсног пречника од 13 до 42 цм (255 стабала *Cupressus sempervirens* и 26 стабала *Pinus halepensis*), у зони Б, 167 стабала, прсног пречника од 10 до 44 цм (96 стабала *Cupressus sempervirens*, 63 стабла *Pinus halepensis*, 4 стабла *Quercus pubescens*, 3 стабла *Fraxinus ornus* и једно стабло *Laurus nobilis*), зони Ц 1347 стабала, прсног пречника од 7 до 56 цм (516 стабала *Cupressus sempervirens*, 772 стабала *Pinus halepensis*, 13 стабала *Pinus nigra*, 44 стабла *Quercus pubescens* и 2 стабла *Fraxinus ornus*) и у зони Д, 109 стабала, прсног пречника од 22 до 54 цм (8 стабала *Cupressus sempervirens*, 2 стабла *Pinus halepensis*, 98 стабала *Quercus pubescens* и 1 стабло *Fraxinus ornus*).

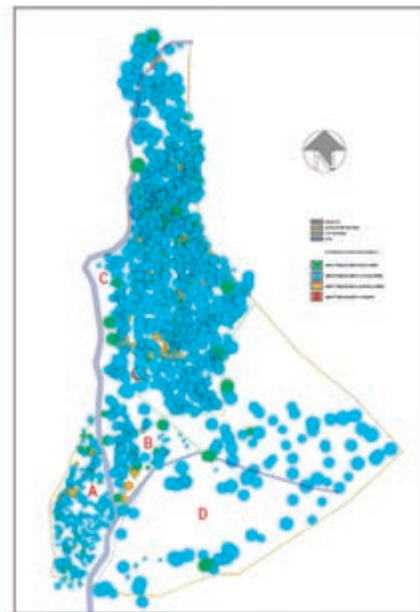

График 1 Геодетски снимак стабала у утврђеним зонама (А,Б,Ц и Д)

6. ПРЕГЛЕД ИНСЕКТА И ГЉИВА УТВРЂЕНИХ НА ВРСТАМА ДЕНДРОФЛОРЕ

Током истраживања тј. анализе здравственог стања дендрофлоре (присуство инсеката, карпофора гљива, некротираних дјелова коре, коријена и стабла као и убушних отвора и ходничних система дебла, грана и лишћа/четина) констатоване су следеће врсте:

а) Инсекти:

Buprestis cupressi Germar, 1817 (Coleoptera, Buprestidae) - је примарна ксилофагна врста на подручју приморја гдје напада најприје чемпрес, затим кеदार, тују и бор (Ковачевић, 1956). Улазни отвори су овалног облика (Слика 6). На црногорском приморју се најчешће може наћи на пирамидалном чемпресу док мање страда хоризонтални варијетет. Ова врста, у одсуству мјера њега и различитих врста оштећења, може угрозити узгој чемпреса. Полаже јаја на оштећеним, а поред тога и на потпуно здравим стаблима. Напад ове врсте најчешће се дешава на оним стаблима која су при основи претрпјела одређена механичка оштећења или на мјестима гдје су гране орезане. Током прегледа стабала, на мањем броју су, у зонама А и Ц, констатовани отвори и ларвени ходници. Ова врста је први пут констатована у Црној Гори 2001 године (Рогановић, 2007).

Слика 6 Отвор *B. cupressi*

Слика 7 Ходнични систем *I. tomentosum*

Icosium tomentosum Lucas, 1854 (Coleoptera, Cerambycidae), је медитеранска врста чији животни циклус траје двије године. Имага се јављају од јуна до августа. Насељава различите врсте фамилије *Cupressaceae* (*Juniperus*, *Cupressus*, *Thuja*, *Callitrix*, *Tetraclinis* itd.) (Roques & Battisti, 1999). Врста припада групи терцијерних ксилофагних врста и преферира суве гране већег пречника и дебло угинулог стабла чије ларве најприје живе и хране се под кором дрвета, затим улазе у дрво (Слика 7). Имага ове врсте излазе ноћу и јединке су фотофилне. Током рада на терену, на неколико осушених грана већег пречника, констатовани су ларвени ходници у зони Ц.

Clytus arietis (Linnaeus, 1758) (Coleoptera, Cerambycidae) - Врста је полифагна али је ријетка. Констатовани ларвени ходници у зони Б. Биљке хранитељке су листопадне врсте родова *Quercus*, *Fagus*, *Carpinus*, *Castanea*, *Corylus*, *Juglans*, *Crataegus*, *Sarothamnus*, *Robinia*, *Rosa*, *Ficus*,

Ostrya, Salix, Morus, Amlanchier, Vitis, Fraxinus, Prunus, Ulmus, Ilex (Bense, 1995). Веома ријетко се јавља на четинарима. Врста напада угинула стабла тј. припада групи терцијерних врста. Ларве живе и хране се најприје под кором, а касније прелазе у дрво стабла или грана. Животни циклус траје двије године у току којег се у јесен или прољеће дубоко у дрвету дешава хризалидација ларве (Бенсе, 1995). Адулти се јављају од V до VII мјесеца и могу се наћи на биљкама домаћинима или цвјетовима других биљака (Bense, 1995).

Carphoborus minimus (Fabricius, 1798) (Coleoptera, Scolytidae) – Врста је констатована на *Pinus halepensis* у зони Ц. Поред алепског бора, биљке хранитељке су: *Pinus sylvestris, Pinus nigra, Pinus montana, Pinus brutia, Pinus pinea, Cedrus libani* (Selmi, 1998). Распрострањена је у средњој и јужној Европи. Јединке нападају танке, полусуве или поломљене гране борова. Врста је полигамна и има једну генерацију годишње (Selmi, 1998). Матерински ходник је звјездаст са брачном комором у средини. Током рада на терену, на малом броју стабала су констатовани симптоми напада ове врсте.

Dryocoetes villosus (Fabricius, 1792) (Coleoptera, Scolytidae) – је утврђена на гранама већег пречника храста медунца у зони Д. Током рада на терену констатовани су ларвени ходници и мали број јединки ове врсте. Припада групи изразито секундарних ксилофагних врста тако да је његово присуство од еколошког значаја.

Xyloterus signatus (Fabricius, 1787) (Coleoptera, Scolytidae) – је констатована у гранама храста медунца у зони Д. Припада групи секундарних врста које насељавају осушене гране или дубећа стабла. Његова бројност је током периода рада на терену била веома мала.

Tischeria ekebladella (Bjerkander, 1795) (Lepidoptera, Tischeriidae) – Гусјенице живе у минама на храстовом лишћу (Слика 8). Врста има двоструку генерацију, први пут се роји у мају, а други пут у августу (Михајловић, 2008). Женка лијегалицом полаже јаја у лист. Испилеле гусјенице се хране паренхимом, штедећи епидермис, који касније добије блијеложуту боју. Мина је неправилног облика и јасније се уочава на лицу листа. Често долази до спајања мина двије или више гусјеница на једном листу, тако да цијела површина буде минирана. Некада се ова врста јавља у повишеној бројности тако да храстово лишће губи асимилациону функцију (Михајловић, 2008). Гусјенице се чешће могу наћи на младим храстовим биљкама, нарочито на подмлатку. Тада могу да настану и извјесне штете у физиолошком слабљењу младих биљака и заостајања у расту. Ово је посебно важно приликом природног обнављања, јер фаворизује конкуренцију коровских биљака које гуше храстов подмладак (Михајловић, 2008). На подручју истраживања, симптоми напада ове

врсте су констатовани на малом броју листова подмлатка храста медунца (*Quercus pubescens*) у Зони Д.

Слика 8 Mine *Tekebladella*

Слика 9 Лоптасте гале *A. quercustozae*

Andricus quercustozae (Bosc, 1792) (Hymenoptera, Cynipidae) – Констатоване су лоптасте гале на гранама храста медунца у зони Б и Д. Током рада на терену констатован је мали број гала. Одрасла гала је лоптастог облика, са прстеном у облику поклопца у вршној трећини. У гали презими одрасла ларва, која средином зиме хризалидира да би се младе женке појавиле у марту. У повећаној бројности ова оса може бити штетна, јер храстова стабла, стварајући гале, непотребно троше хранљиве материје које би се трошиле на прираст (Михајловић, 2008).

б) Гљиве:

Fomitopsis pinicola (Sw.: Fr.) P. Karst., 1881 – Констатована је у зонама А и Ц, на алепском бору (Слика 10). Врста се развија као сапрофит или паразит на дрвету четинара и лишћара (Stancheva et al., 2009). Карпофоре су вишегодишње и јављају се током цијеле године. *F. pinicola* изазива мрку призматичну трулеж (Карацић, 2010). На локалитету су констатована стабла са жуто смеђом бојом дрвета, у дубећем стању, изваљена или преломљена. Код преломљених стабала су констатовани мекани и мрљиви под прстима фрагменти са нешто свјетлијом бојом. Присуство ове врсте, проузроковача трулежи, забиљежено је у оним дјеловима зоне А гдје су констатоване извале, превршена и оштећена стабала. Материјал који је заражен је означен за уклањање из састојине како би спријечило даље пропадање и уланчавање штета.

Слика 10 Карпофоре *Fomitopsis pinicola*Слика 11 *Schizophyllum commune*

Schizophyllum commune Fries (1815) – Констатована је на алепском бору (Слика 11) у Б и Ц зони. Налазили смо је како на обореним деблима тако и на дубећим стаблима. Ова врста је проузроковач трулежи – прозуклости бјелјике, док је срчика у значајној мјери поштеђена (Карацић, 2010). Њено присуство на дубећим стаблима указује на њихову физиолошку слабост. Од четинарских врста, најчешће је присутна на различитим врстама борова (Ostry et al., 2011).

Phelinus pini (Thore . Ex Fr.) Pilat. Врста је констатована у зони Ц на неколико стабала алепског бора. Чешће је присутна на старијим стаблима алепског бора док се отпорност млађих стабала огледа већом способношћу лучења смоле, при чему смола брзо затвара озлијеђена мјеста на кори чиме се спрјечава инфекција јер је на тај начин онемогућен продор мицелије до дрвета (Карацић, 2010). Уколико је дрво старије утолико је зараза лакша. Најчешће се зараза остварује преко озлијеђених мјеста на кори гдје мицелија продире до дрвета, а затим се даље шири до срчике. Констатована су стабла са загасито црвеном бојом дрвета. Напредовање мицелије иде брже по дужини него по ширини стабла (Карацић, 2010). У првој фази заражена срчика садржи више смоле него обично и има нормалну тврдоћу (Stancheva et al., 2009).

Seiridium cardinale (Wagener) Sutton & Gibson (1972) - На неколико стабала чемпреса, у зонама А и Б, констатовани су симптоми напада гљиве *Seiridium cardinale*, узрочника рака коре и сушења врхова стабала чемпреса. Јасан симптом ове болести је изумирање четина које настаје као посљедица прстеновања грана од стране гљиве која најчешће у основи грана остварује инфекцију (Милијашевић, 2003).

Некротирана кора добија смеђу боју и на њој се јављају капљице смоле. Типичне рак ране су сочивасте, у каснијој фази развоја улегнуте а

по њиховом ободу наставља се интензивније лучење смоле. Код младих стабала рак ране се образују најчешће на деблу и прије него што дође до прстеновања стабла, могу достићи дужину од 60 до 90 цм (Милијашевић, 2003). Плодоносна тијела гљиве су ацервуле, пречника 0,3 до 1,5 мм. Конидије су шестоћелијске, са 4 средње ћелије које су смеђе обојене, док су крајње ћелије безбојне и зашиљене (Милијашевић, 2003).

6.1. Анализа статуса зеленог фонда на подручја валоризације.

Састојина је на подручју Котобиља препуштена природним процесима. Симптоми напада инсеката и гљива су констатовани на појединачним стаблима. Присуство гљива трулежница, извала, црвоточине и отвора инсеката је израженија код алепског бора него код чемпреса и других заступљених врста на подручју захвата Котобиља. У приземном слоју су констатована изваљена стабла у различитим фазама труљења (Слика 12). Такође, појединачно су констатована и сува дубећа стабла.

Слика 12 Дјелови дебала у различитим фазама труљења

У зони А су заступљени чемпрес и алепски бор. На чемпресу су на неколико стабала констатовани отвори *Vuprestis cupressi* који су изазвали лучење смоле и слабљење физиолошке кондиције стабала. Од гљива, на два стабла су констатовани симптоми присуства врсте *Seiridium cardinale* која је узročник рака коре и сушења врхова стабала чемпреса. У овој зони су присутне извале (Слика 13) и преломљена стабла, углавном алепског бора, која су страдала од удара јаког вјетра. Вјетролом стабала алепског бора је настао од послједица напада гљиве *Fomitopsis pinicola*. Такође, у овој зони је констатовано неколико потпуно сувих дубећих стабала чемпреса и алепског бора (Слика 14). Физиолошко стање стабала и састојине у овој зони је на задовољавајућем нивоу.

Слика 13 Изваљена стабла алепског бора

Слика 14 Суво дубеће стабло алепског бора

У зони Б су од врста присутни чемпрес и алепски бор. На источној експозицији ове зоне присутно је неколико стабала храста медунца, јасена и једно стабло ловора. На једном стаблу чемпреса констатован је напад гљиве *Seiridium cardinale*. У овој зони је констатовано преломљено стабло алепског бора (Слика 15) и превршено стабло чемпреса (Слика 16). На дубећем стаблу алепског бора констатоване су фруктификације гљиве *Schizophyllum comunae*. Физиолошко стање стабала, у овој зони, посебно чемпреса, је на задовољавајућем нивоу.

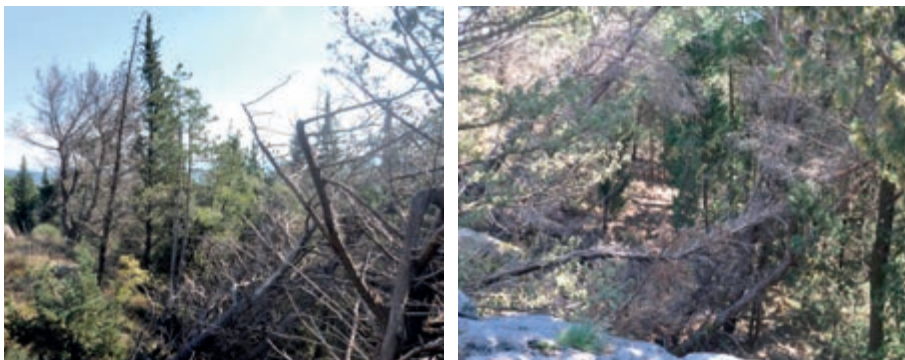

Слика 15 Преломљено стабло алепског бора

Слика 16 Превршено стабло чемпреса

У зони Ц, у којој се налази највећи број стабала, преломљених и изваљених, констатоване су карпофоре гљива *Phelinus pini*, *Schizophyllum comunae* и *Fomitopsis pinicola*. Такође, извјестан број стабала на сјевероисточној и источној експозицији је осушен од последица пожара који је локализован у том дијелу састојине (Слика 17). Спорадично су на чемпресу констатовани симптоми напада *Buprestis cupressi* док су на сувим гранама уочљиви ходници терцијарне врсте *Icosium tomentosum*. У зони је запажен одређен број оштећених и превршених стабала алепског бора. На сјеверозападној експозицији је подмладак, углавном алепског бора (Слика 5).

Слика 17 Посљедице пожара

У зони Д је доминантно заступљен храст медунац (*Quercus pubescens*). Ради се о састојини са присуством импозантних примјерака ове врсте (Слика 18). У појединачно осушеним гранама су ходници врста *Xyloterus signatus* и *Dryocoetes villosus*. Ове врста нападају гране које су оштећене или осушене услед дејства других фактора тј. припадају секундарним ксилофагним врстама. На појединим стаблима констатоване су лоптасте гале које у мањој мјери могу утицати на физиологију грана и листова (Слика 19). На појединим листовима подмлатка констатовани су симптоми напада врсте *Tischeria ekebladella*.

Имајући у виду да се ради о врстама које су секундарно присутне у листопадним састојинама и да је присуство врста које нападају асимилационе органе такође мало, укупно стање је задовољавајуће.

Слика 18 Примјерак медунца

Слика 19 Гале на гранама медунца

6.2. Преглед учешћа утврђених категорија стабала

Према утврђеној методологији, највећи проценат заступљености стабала је Б категорије (График 2), и то 92,09% у зони Д; 90,57% у зони

Ц; 90,14% у зони А и 74,44% у Зони Б. Истовремено, највећи проценат репрезентативних стабала (А категорије) (11,62%) утврђено је у зони Б у којој је и највећи проценат тј. око 15% стабала Ц категорије. Стабла Ц категорије нису констатована у Зони Д. Стабла Р категорије (сува, изваљена и преломљена/превршена) су прегледом означена за уклањање и њихов број је износио укупно 19 стабала (14 стабала алепског бора и 5 стабала чемпреса).

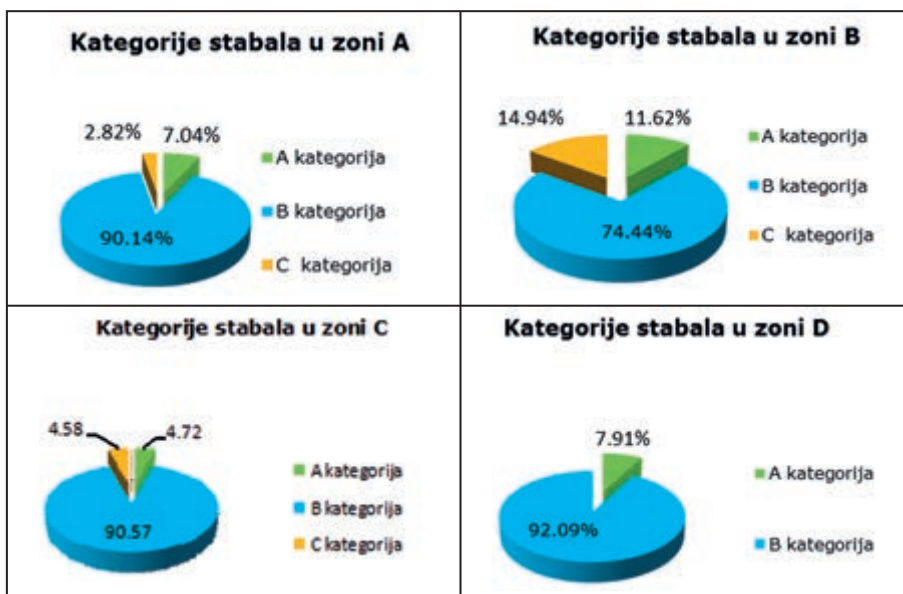

График 2 Процентуално учешће категорија стабала по утврђеним зонама

7. ПЛАНИРАЊЕ ПРОСТОРА НА ПОДРУЧЈУ КОТОБИЉА

Просторним планом Општине Херцег Нови (2009), подручје Котобилљ је највећим дијелом дефинисано као подручје намијењено туризму и мањим дијелом, са источне стране, припада проширеном руралном подручју. У питању је простор који се налази непосредно уз грађевинско подручје, а једним дијелом је и у коридору заобилазнице ("брзе саобраћајнице"). Нацртом ЛСЛ "Котобилљ"⁶ на локацији су планиране сљедеће намјене: површине за туризам (хотел, туристичка насеља – виле, угоститељство), површине за мјешовите намјене, површине за спорт и рекреацију и површине за пејзажно уређење (зелене површине специјалне намјене

⁶ Локална Студија Локације. Обрађивач Плана: „Монтенегропројект“ д.о.о. Подгорица (2014).

– заштитни појасеви; зелене површине јавне намјене – зеленило уз саобраћајнице). У оквиру површина за туризам и површина мјешовите намјене, такође је дефинисана зона у којој се не предвиђа изградња објеката осим уређења терена и опремање урбаним мобилијаром.

8. МЈЕРЕ ЗАШТИТЕ И УНАПРИЈЕЂЕЊА СТАЊА ЗЕЛЕНОГ ФОНДА

На основу резултата валоризације треба урадити Акциони план санације и ревитализације састојина који подразумева:

- уклањање означених сувих, изваљених и преломљених/ превршених стабала;
 - примјена адекватних мјера његе у циљу смањења могућности напада инсеката и гљива;
 - уклањање сувих и дјелимично сувих грана;
 - свако уклоњено стабло надокнадити новом садницом;
 - расађивање густог подмлатка и пресађивање младица са површина планираних за изградњу туристичких и инфраструктурних објеката;
 - забранити ложење ватре на отвореном простору;
 - приликом резивања сувих грана водити рачуна да не дође до механичких оштећења стабала јер озлијеђена мјеста представљају мјесто уласка примарних врста инсеката и гљива;
 - изградњу потребне хидротехничке инфраструктуре као најефикасније мјере противпожарне заштите.
- ✓ Одржање оптималног склопа и обраста шумских састојина
- ✓ Одржавање структурног диверзитета подручја

9. ОСНОВНЕ СМЈЕРНИЦЕ ЗА ПЛАНИРАЊЕ И УНАПРИЈЕЂИВАЊЕ УКУПНОГ АМБИЈЕНТА

- ❖ При конципирању планског рјешења потребно је затечене вриједности прихватити као значајну предност, а не као ограничавајући фактор.
- ❖ Планирати рјешења која не подразумевају максималну експлоатацију простора. Изградњу туристичких објеката прилагодити природним карактеристикама и морфологији терена.
- ❖ Предвидјети изградњу која не представља стварање визуелних баријера, а посебено не нарушава интегритет и визуре према предјелима који маркирају физиономију одређених дјелова и подручја захвата плана као цјелине.
- ❖ Сачувати основне структурне елементе предјела.

10. СМЈЕРНИЦЕ ЗА ПЕЈЗАЖНО УРЕЂЕЊЕ

- Код зонирања локације, планирања садржаја и размјештаја туристичких објеката (хотел; туристичке виле; угоститељски објекти; саобраћајнице) водити рачуна о условима које диктира постојећа шума алепског бора и чемпреса, шума медуница као и вегетација шикара и макије.
- Максимално очувати постојећу високу вегетацију која треба да доминира простором и представља природно окружење архитектонским објектима.
- Градњу максимално повући изван репрезентативних, очуваних шумских површина.
- При градњи у шуми, туристичке објекте пажљиво инкорпорирати у простор, водећи рачуна о максималном очувању и уклапању постојећих виталних и функционалних стабала у нова урбанистичка рјешења.
- Успостављање оптималног односа између изграђених и зелених структура.
- Пејзажно уређење слободних површина туристичких зона рјешавати у складу са карактером предјела како еколошким тако и амбијенталним. За озелењавање користити аутохтоне биљне врсте осим у туристичким зонама гдје се, у ограниченој мјери, могу користити одомаћене алохтоне врсте које су структурни елемент култивисаног предјела.
- Забрана коришћења инвазивних биљних врста. Типологију хотелских објеката ускладити са карактером и предионим вриједностима простора.
- Очување природне морфологије терена и карактеристичних визура.
Уређење видиковаца.
- Заштита водених екосистема (извори, потоци).
Смањивање негативног утицаја трасе брзе саобраћајнице кроз очување постојеће шуме, подизање заштитних шумских појасева од аутохтоних врста, принципијелно пројектовање, реконструкцију и пејзажно уређење саобраћајног коридора.

11. ЗАКЉУЧАК

- ❖ Студија валоризације зеленог фонда на подручју Котобилића треба да послужи као основно језгро за доношење оптималних одлука са аспекта заштите природе и животне средине.
- ❖ У оквиру захвата Локалне студије локације у Котобилићу,

карактеристичан тип предјела (тип карактера предјела) је Брдовито залеђе. Структуру овог предјела чини: брдовито подручје на кречњаку, оскудна термофилна и ксеротермна вегетација, мања села углавном разбијене структуре, широке визуре. Пејзаж је, углавном, очуван од антропогеног утицаја у свом природном изгледу.

- ❖ Иако о овој шуми није вођена адекватна брига, на основу резултата валоризације зеленог фонда евидентно је да осим констатованих симптома и присуства врста на појединачним стаблима или мањој групи стабала, генерално присуство инсеката и гљива није забрињавајуће.
- ❖ Кроз будуће пројектне и планске мјере потребно је у већој мјери очувати репрезентативне скупине и појединачне примјерке стабала категорије "А". Стабла категорије "Б" (дрвеће врло доброг квалитета) могу се у зависности од врсте и старости пресађивати, док стабла категорија "Ц" обухватају дрвеће ограниченог квалитета које је могуће проријеђивати. Дрвеће категорије "Р" треба уклонити из шуме.
- ❖ Шуме алепског бора (*Pinus halepensis*) са чемпресом (*Cupressus sempervirens*) представљају саставни дио приморског предјела и имају прије свега заштитну и естетску вриједност.
- ❖ Стратегијом развоја идентификованих типова предјела треба дати нагласак на очување и заштиту природних и природи блиских предјела и елемената културног предјела уз нужно садејство са развојним активностима које су засноване на принципима одрживог развоја и које неће угрозити основни карактер предјела.

Литература

- Bense, U. (1995): Longhorn beetles. Illustrated key to the Cerambycidae and Vesperidae of Europe.
- Broadland District Council (2012): Trees for planning applicants, developers and building constructors. Requirements. Broadland District Council, Thorpe Lodge. 1 Yarmouth Road, Norwich NR7 ODU.
- BSI (2005): Trees in relation to construction – Recommendations. Merthyr Tydfil County Brough Council;
- Curletti, G., Rastelli, M., Rastelli, S., Tassi, F. (2003): Coleotteri Buprestidi d Italia. Museo Civico di Storia Naturale. Carmagnola (Torino). Progetto Biodiversita Comitato parchi – Centro studi (Roma) CD-ROM.
- Heath, J.(1983): The Moths and Butterflies of Great Britain and Ireland, Volume 1.
- James T. Hoffman (2007): Management Guide for Red Belt Fungus *Fomitopsis pinicola* (Swartz: Fr. P. Karst.). Forest Health Protection and State Forestry Organizations.
- Karadžić, D., (2010): Šumska fitopatologija, Beograd, Banja Luka.
- Karsholt, O. i Razowski, J., (1996): *The Lepidoptera of Europe. A distributional checklist*. Apollo Books, Sterstrup 1-380 spp.
- Kovačević, Ž. (1956): Primijenjena entomologija. III knjiga. Šumski štetnici. Zagreb.
- Mihajlović, LJ.(2008): Šumarska entomologija. Univerzitetski udžbenik. Šumarski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Milijašević, T. (2003): Najčešće parazitske i saprofitske gljive na nekim vrstama iz familije *Cupressaceae*. Glasnik šumarskog fakulteta br. 87, 161 – 173.
- Ostry, M., E., Anderson, N., A., O'Brien, J., G. (2011): Field guide to common macrofungi in eastern forests and their ecosystem functions. Gen.Tech.Rep. NRS-79. Revised February 2012. Newton Square, PA: U.S. Department of Agriculture, Forest Service, Northern Research Station. 82 p.
- Popović, D. & Sterniša, A. 1971: Flora i vegetacija HercegNovskog područja. BIGZ, Beograd, Herceg-Novi.
- PPO Herceg Novi do 2020.godine, Opština Herceg Novi 2008. godine.
- Roganović, D. (2007): Insekti stabla i grana čempresa (*Cupressus sempervirens*) u Crnoj Gori. Šumarstvo br. 3-4. 55-71.
- Roques, A. & Battisti, A. (1999): Cypress pests. Cypress. A practical handbook. Studio Leonardo, Florence, Italy.
- Sektorska studija 4.3. Prirodne i pejzažne vrijednosti i zaštita prirode u Crnoj Gori (Univerzitet Crne Gore i Republički zavod za urbanizam i projektovanje, 2005).

- Selmi, E. (1998): Türkiye kabuk böcekleri ve savaşı, İstanbul Üniversitesi Yayın N^o: 4042, Emek Matbaacılık, İstanbul.
- Stancheva, Y., Bencheva, S., Pavlidis, T., Ilieva, M. (2009): Atlas of Wood Decaying Fungi, Pensoft Publishers.
- Trinajstić, I., (1989): Sintaksonomska analiza vazdazelene šumske vegetacije crnogorskog primorja, Poljopr. Šum, 35(3-4), 3-11.

Dragan ROGANOVIĆ, Vesna JOVOVIĆ

**VALORISATION OF THE GREEN FUND IN THE AREA OF KOTOBILJ
IN HERCEG NOVI**

Summary

Valorisation of the green fund at the location of Kotobilj, the area at which the hotel and tourist complex are foreseen, presents defining of initial (baseline) conditions, based on which, according to system of established indicators, good quality monitoring of implementation of protection, preservation and improvement of existing vegetation and use of space can be provided. Firstly, every tree was surveyed, and then, according to approved methodology, assessment of health, aesthetic and functional status of the trees was started. The highest percentage of trees in the existing area are among the ones to be preserved as representative category. The foreseen tourist facilities should be harmonized with the existing vegetation in order to establish the optimum relationship between the built structures and the vegetation.

Горан Ж. КОМАР

ЦРКВЕ ПРЕСВЕТЕ БОГОРОДИЦЕ И СВ. АРХИЋАКОНА СТЕФАНА У СТАРОМ ГРАДУ НОВОМ

Кључне ријечи: Херцег Нови, цркве, катедрала, Стари град, херцег Стефан, херцег Влатко, Турци, Херцеговина

Главна најмера овог рада исцрпљује се показивањем помена црквених грађевина средњег вијека смјештених у Старом граду Херцег Новом и подстицањем систематских археолошких истраживања. При том, није нам била намјера пружити тачне убикације ових цркава, јер то прије археолошких истраживања није могуће. Чак и у случају прелиминарних (заштитних) ископавања на појединим тачкама, то се није могло са сигурношћу постићи (Доњи трг, Св. Стефан). Намјера је, дакле, указати на помене и трагове цркава унутар градских средњовјековних зидина. Стари град Нови у томе погледу није истражен. Може се рећи да нема локације унутар града која индицира присуство старије црквене грађевине која је у потпуности археолошки истражена. Ипак, указује се на градске цркве посвећене Пресветој Богородици и Св. архијакону Стефану.

Архивски подаци о присуству цркве посвећене Пресветој Богородици у Херцег Новоме су јасни. Оваква црква представљала би најстарију историјску црквену грађевину у ансамблу црквених зграда у опсегу Старог града. Доба средњег вијека чини у томе смислу тамни сегмент херцегновске црквене историје, а расправе о могућем смјештају цркава у Староме граду, зачете су након великог земљотреса 1979. који је открио темеље доста велике цркве смјештене тик уз данашњу парохијалну римокатоличку цркву Св. Јеронима. Тачније, између ове цркве и зоне куле звоника цркве из половине 19. вијека и самостана Св. Фрање Асишког (Св. Леополда Мандића). Недавно, био сам у прилици да добијем на увид податке о сондажним ископавањима на овој локацији са почетка осамдесетих година 20. вијека. Овим чланком доносим цртеж дијела темеља велике црквене зграде¹.

¹ Група аутора предвођених Светиславом Вученовићем: Herceg Novi - staro gradsko

На почетку млетачке управе градом, казује Томо К. Поповић, у Старој граду су саграђене прве римокатоличке цркве.² Њихово присуство свједочи и први комплетни катастар Херцег Новог, довршен за ванредног провидура Ф. Бадоера³.

Најранији податак о цркви у Старом граду доноси турски катастарски попис за област Херцеговине 1585. наводећи цркву Св. Госпође: „Crkva poznata kao Sveta Gospoja. Postala je džamija u tvrdjavi Novi. Neke zemlje koje su ranije pripadale crkvi i vinogradi, stalno daju spahiji desetinu. Na osnovu ranije odluke oni koji uživaju zemlje i vinograde CRKVE SVETA PETKA, neka timarniku daju desetinu“; Crkva Savina, pripada Novom. Nju je sagradio Herceg Stipan“⁴. Наводе се и подаци о свештенству у нахији Драчевици које је очигледно везано за манастир Савину, а које је својим презименом-патронимом *Вугдраг* посвједочено и натписом о обнови живописа у малој савинској цркви⁴. Црква Пресвете Богородице у Старом граду вјероватно је лежала на мјесту цркве посвећене првобитно Св. Франу Асишком (касније: Св Леополд). О цркви посвећеној Св. Франу за коју се казује да је првобитно посвећена Пресветој Богородици говоре и аутори у наше вријеме.⁵

Присуство православних свештеника у нахији Драчевици у половини 16. вијека свједочи дефтер нахије из 1540⁶. Такође 1565., издат је ферман православног митрополиту којим се забрањује да узима дажбине од католика Новског кадилука⁷.

jezgro, tom VII (arheološka istraživanja) Zavod za projektovanje i urbanizam Herceg Novi, Herceg Novi, 1982

² Т. Крстов Поповић, Херцег – Нови. Историјске биљешке, књига прва – 1382–1797, Херцег – Нови, 1924, 110, 111

³ Г. Станојевић, Катастри Херцег Новог и Рисна из 1704. године, Споменик СХХV, Одељење историјских наука књ. 4, Београд 1983, 30, 77. Црква посједује нешто више од три кампа обрадиве земље што се свакако не односи на непосредну околицу у Старом граду. Могуће да је у питању земљиште „Петковина“ на савинском гребену крај цркве Св. Петке-Ане која је новским римокатолицима служила као гробалска капела, али се, будући рушевна, не налази у овој земљишној књизи.

⁴ А. С. Аличић, Општни катастарски попис за област Херцеговину из 1585. године, Катастарски попис елајета Херцеговина, св. II, Сарајево 2014, 205; О. Зиројевић, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године, Београд 1974, 180

⁵ М. Злоковић, Млетачка управа у Херцег–Новом, Бока 3, 1971, 34

⁶ Ј. Ђорђевић, Драчевица и Ридани средином XV вијека, Београд 1997, 48

⁷ В. Бошков, Документи о односу католичке и православне цркве у Босни, Херцеговини и Далмацији, Споменик САН СХХХI, Београд 1992, 16. Вијести о оваквој обавези протежу се и пуно касније у првој половини 18. вијека: Р. Тричковић, Српска црква средином XVII века Глас САНУ СССХХ, Београд 1980, 134

О приликама у којима је дјеловала Православна црква у освојеним областима може се видјети у бројној литератури⁸. Све то ипак не допушта закључак да је унутар градских зидина опстала православна црква.

Послије 1557, од обнове Пећке патријаршије, турске власти су одобравале искључиво обнављање оних цркава за које се могло доказати да су саграђене у вријеме прије отпочињања османске власти. Мала Светоуспенска црква манастира Савине код Новогa доживјела је своју обнову 1565. како свједочи натпис у цркви, помињући јеромонаха Пајсија и попа Ву(г)драга⁹.

Од 1485. године Драчевица је организована као сједиште Новског кадилука у оквиру Херцеговачког санцаката¹⁰. Нови је непрестано фигурирао као изузетно важан привредни центар.

Сплитски фратар Санто својим извјештајем из визитација Барске архиепископије 1637, поред православне цркве Св. Себастијана¹¹ у Новоме, помиње и цркву Св. Госпође. Када се удаљава ван града, овај свештеник сасвим тачно убицира неке цркве на сеоском подручју, као што је случај са црквом Св. Николе у Баошићима и Св. Петра у Бијелој¹².

Посве је невјероватно да се нека римокатоличка црква у Староме граду, уколико је постојала, не помене у извјештају о стању Требињске

⁸ Ј. Цвијић, Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд 1922, 412, 413; Ђ. Слијепчевић, Хумско–херцеговачка епархија и епископи и митрополити од 1219. до краја XIX века, Богословље XIV, 1939, 254; Г. Елезовић, Некретна добра Ахмед–паше Херцеговића у Дубровнику извор за пљачку Дубровачке републике. Прилози ОФ, I, 1950; Н. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1950, 161; Б. Ђурђев, Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку, Сарајево 1953, 33; Т. Поповић, Турска и Дубровник у XVI веку, Београд 1973, 88, 89, 90, 199, 353; В. Ђурић, Манастир Савина, Херцег - Нови 1973, 11; Р. Тричковић, Српска црква средином XVII века, Глас СССХХ 1980, 121; Б. Храбак, Челници сточарских заједница у источној Херцеговини у XIII–XV веку, Зборник за историју БиХ 2, САНУ, Београд 1997, 161 На основи великог броја исписа из ХАД; В. Ћоровић, Српски манастири у Херцеговини, Београд 1999, 104, 105; Р. Самарцић, Историја Српског народа, књ. трећа, први том, 2000, 330; Р. Самарцић, Историја српског народа, трећа књига, други том. Срби под туђинском влашћу 1537–1699, Београд 2000, 19, нап. 39; Зборник: Српска проза данас-Косаче оснивачи Херцеговине, Билећа 2002; Зборник: Култни предак Стефан Вукчић Косача, Београд 2007; Esad Kurtović, Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hrančić Kosača, Sarajevo 2009; Горан Ж. Комар, Крст из Симиова (Врањске, Билећа) у врту Земаљског музеја у Сарајеву, Научни скуп: Српски језик и ћирилица основе српског идентитета, Подгорица 2014, 153-157. Текст посвећен споменицима Драгишића у околини Билеће; Г. Ж. Комар, Помени требињског манастира (Тврдоша), Видослов, Божићни број 61, год 21, Тврдош 2014, 178-194

⁹ В. Ђурић, Манастир Савина, Херцег - Нови 1973, 11

¹⁰ Н. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1950, 161

¹¹ Занимљиво да раније дубровачке исправе, видјећемо из дјела В. Атанасовског, дубровачку цркву Св. Себастијана помињу као грађевински узор код градње цркве Херцега Влатка

¹² М. Јачов, Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима 1622–1644, I, Београд 1986, 281 - 285

бискупије из прве половине 17. вијека, а у Новоме је поменута само црква Св. Ане¹³.

Да погледамо и остале податке из литературе о подизању цркве у граду Новом које је донио Вељан Атанасовски у раду о слому Херцеговине. На тај начин биће, неминовно, постављен одређени хипотетички оквир у којему је уочено извјесно преклапање вијести о двијема црквама на подручју Старог града. Овај аутор у драгоцјеној студији доноси податке из дубровачког архива о градњи цркве у граду Новоме. Априла 1473. Дубровачка република је донијела одлуку да херцегу Влатку, насљеднику старога херцега Стефана Вукчића Косаче, пружи помоћ код градње цркве у Новоме. Одлучено је да Дубровник подигне црквену зграду о сопственом трошку¹⁴. За градњу се занимао и Херцегов зет Иван Црнојевић, а радови су одмицали високом динамиком. Изузетно је значајан један податак из низа исправа које користи аутор за обезбјеђивање креча за цркву од стране извјесног Гојковића који се током 1474. обавезао да ће до јуна за цркву "sub Noui" испећи 1500 модија креча, те да ће га превести у Нови, до саме обале. Позната су и имена клесара. Градња се протегла до 1475, а можда и касније¹⁵. Уговором Гојковића показује се локација будуће цркве под Новим. Уколико је Нови Косача стајао гдје стоји данас Стари град, а свакако јесте, тада је овдје у питању Доњи градски трг, у близини Морске тврђаве. Данас налазимо озбиљне разлоге да вјерујемо да је овдје у питању црква посвећена Св. првомученику и архиђакону Стефану јер тако казују савремене дубровачке исправе, уговор који су начинили клесари Радич Остојић, Радивој Богосалић, Никола Марковић и Ђурађ Вукојевић "да ће за цркву – de la chiesa de Sancta Stephano sotto Noui" обавити посао квалитетно као на Св. Себастијану у Дубровнику¹⁶.

Казује се у једном чланку да у Новоме нема трага цркви¹⁷.

¹³ М. Јачов, исто, 3, 94. О цркви Св Ане на савинском брежуљку крај Новога да су је Шпанци подигли 1538 на темељима српске цркве Св. Петке: Олга Зиројевић, Цркве и манастири..., 162, 163; Историја Црне Горе 2/2, 1970, 442 /В. Ђурић/; Marko Vego, Patarenstvo u Hercegovini u svijetlu arheoloških spomenika, GZMS VIII, Sarajevo 1963, 207; М. Црнић Пејовић, Неки подаци о сакралним споменицима културе у херцеговској општини од краја XVII вијека до данас, Бока 18, 1986, 164; Саво Накићеновић, Бока, изд. ЦИД Подгорица, 199, 322, доносећи по Шематизму которске дијецезе из 1909. године; Томо К. Поповић, Херцег-Нови..., 64, 86, 110; Anita Mažibradić, Jedan arhivski dokument o crkvi sv. Ane u Herceg-Novome, Вока, 24, 2004, 265-273; Boris Dabović, Jedna hercegovačka grobnica, Бока 23, 2003, 205-209; Анита Мажибрадић, Зорица Чубровић, Породица Никићијевић у 18. вијеку, Бока 30, 2010, 159

¹⁴ В. Атанасовски, Пад Херцеговине, Београд 1979, 89, нап. 22

¹⁵ Исто, 89, нап. 24

¹⁶ Исто

¹⁷ В. Ј. Ђурић, Црква Св. Стефана у Новом, Зборник Филозофског факултета XI - 1, Београд 1970, 401. Дакако, проф. Ђурић је могао казивати о приликама прије разорног

Ипак, новија истраживања, након великог земљотреса 1979, открила су остатке монументалне цркве на простору између цркве Св. Јеронима и куле њеног звоника. Аутори казују да су код одређивања локације за сонду руковођени и планом града из 1700. године и података „iz dokumenata iz gradnje današnje crkve Sv. Jeronima, da je na ovom terenu bilo gradsko katoličko groblje“. Помињу се гробне конструкције унутар зида А који се пружа правцем С-Ј. Надаље, „zid B svojom fakturom, arhitektonskim detaljima i fazi u kompleksu arhitekture upućuje na opus srednjega vijeka, a pripadao je jednoj velikoj, čak i monumentalnoj građevini. Pored razuđenih arhitektonskih elemenata sistemom niša ili slijepih arkada, na ovom terenu otkrili smo i fragmente stubova, imposta i kapitela koji su bez sumnje pripadali ovoj prvobitnoj građevini. Na osnovu indicija koju pružaju stara savremena dokumenta i analogija sa sličnim građevinama (Crkva Sv. Sebastijana u Dubrovniku), pretpostavljamo da je zid B iz sonde br. 3 trag one crkve koju je koncem XV vijeka gradio Vlatko Kosača“¹⁸. Аутори помињу некрополу која је претходила градњи цркве Св. Јеронима, упозоравајући на натпис у цркви којим се казује да су сакупљене кости приликом градње темеља цркве сахрањене у једној костурници. И даље: „Prilikom našeg istraživanja, mi smo u drugom kopu na čitavom prostoru sonde konstatovali groblje. Otkrili smo one grobove /njih 4/ koji su bili devastirani, a neki su bili i bez grobne arhitekture. Na tom prostoru naišli smo na dva groba i dvije grobnice sa mermernim pločama koje nismo otvarali, niti ispitivali“¹⁹. На концу, аутори са сигурношћу казују да су открили гробалску капелу²⁰.

Градњу Херцегове цркве у Новоме ваља гледати у оквиру ширих концепција главних хришћанских чинилаца. На измаку 1469. отпочели су разговори о формирању хришћанске лиге свих малих италијанских држава са папом Павлом II на челу. Иако је у томе часу однос Херцега и Дубровника пао на ниску тачку, овај савез је учинио конкретне кораке и посланство да их измири и сабере²¹. Послије јануара 1470. Турци у залеђу постајали су све активнији и поред дотицаја са њима, Херцег је тражио модалитете састављања са Дубровником. То је, ипак, било вријеме у којем су сви чинили све. Овдје стиже и папски легат да посредује²². Влатко је у вријеме градње цркве упирао поглед ка Западу, а током 1474. спремао се за

земљотреса који је Херцег Нови погодио 1979. године.

¹⁸ Група аутора: Herceg Novi - staro gradsko jezgro, tom VII (arheološka istraživanja) Zavod za projektovanje i urbanizam Herceg Novi, Herceg Novi 1982, 21-22

¹⁹ Исто, 23

²⁰ Исто, 24

²¹ В. Ђоровић, Хисторија Босне, Бања Лука – Београд 1999, 592

²² Исто, 594

Апулију. У тој години Млечани хвале његово најбоље расположење према хришћанској ствари. Упућују савјет да своје снаге чува за одсудни час. Привремени которски провидур Алвиз да Мосто моли га да своја мјеста сачува од Турака²³. Ипак, султан већ 1475. врши попис по Босни и ускоро ће Херцегова земља бити освојена и поред једне здружене експедиције у дубини Херцеговине коју је Херцег извео са Иваном Црнојевићем. Сукоб који је настао између њих двојице настојали су санирати и Млечани. У савезу хришћанских чинилаца ваља тражити одговор на дубровачку помоћ градњи цркве у Новоме, дакле у налажењу додира у једној равни у којој се сустичу хтијења прекоморских главних хришћанских чинилаца на челу са бискупом Рима.

Околности које су пратиле подизање цркве Св. Стефана биле су необично неповољне. И тешко да је било која црква у новском опсегу доживјела тако кратак вијек. Херцег је у јесен 1478, посредством которског кнеза, нудио Млечанима Нови и Рисан у замјену за мјесто у које би се могао склонити, Доњи град је пао већ у самом почетку 1482²⁴.

Црква на Доњем тргу је посједовала гробље и то показује документ из средине 18. вијека²⁵. То је сасвим честа ситуација да градске цркве посједују гробља усред градских агломерата. Такав је случај, на примјер, са црквом Св. Луке у Старом граду Котору чије је гробље одстрањено 1768. године²⁶.

Најстарији сачувани катастик Новог из 1690/93. не помиње цркву Пресвете Богородице у Новоме и то је сасвим очекивано²⁷. Рад на изради катастра покренуо је сам генерални провидур Ђероламо Корнер већ 9. октобра, одмах по уласку у Нови²⁸. Ђероламо Корнер, генерални провидур и побједник под Новим, казивао је у извјештају Дужду 30. октобра 1687. године како је обновио највећу цамију у граду и претворио је у добру цркву²⁹. Свакако да пажњу привлаче провидурове ријечи „*Обновио сам...*“

²³ Иван Божић, Историја Црне Горе, књига друга: Од краја XII до краја XV вијека, том други: Црна Гора у доба обласних господара, Титоград 1970, 309

²⁴ Исто, 320, 321

²⁵ Г. Комар, Документ из Архиве манастира Савина, Бока 27, 2007, 353 - 356

²⁶ М. Милошевић, Кључни документи о цркви Св. Луке у Котору од краја XII до краја XVIII вијека, Научни скуп: Црква Св. Луке кроз вјекове, Зборник радова, Котор, 20 – 22. октобра 1995, Котор 1997, 182

²⁷ А(рхив) Х(ерцег – Нови), П(олитичко) У(правни) М(летачки) А(рхив), књ. 2. Књига првог млетачког катастра чију је израду покренуо Ђ. Корнер 9. октобра 1687. године.

²⁸ АХ, ПУМА, књ. 45, 23 Декрет генералног провидура о оснивању земљишног катастра

²⁹ С. Мусић, Извјештаји генералног провидура Далмације и Албаније Корнера о заузимању Херцег – Новог 1687. године, Херцег – Нови 1988, 130

Корнер излази у сусрет и реду Св. Венедикта Нурсијског да подигне склониште. Стиче се утисак да говори о два захтјева и два склоништа. Он казује и о требињском бискупу (!) који би могао тражити да му се потчине ова мјеста. Сам провидур нагиње другим рјешењима, ка которском или дубровачком архијереју³⁰.

Археолошко сондажно ископавање које је требало да има карактер заштитног ископавања, обављено почетком осамдесетих година 20. вијека, након земљотреса, донијело је крајње оскудне, готово неупотребљиве податке, уз веома недовољну фото–документацију³¹. Остатке цркве на положају Св. Јеронима помиње Светислав Вученовић да су послјије земљотреса откривени темељи и приземни дјелови цркве из 15. вијека са фрагментима готичког стила³².

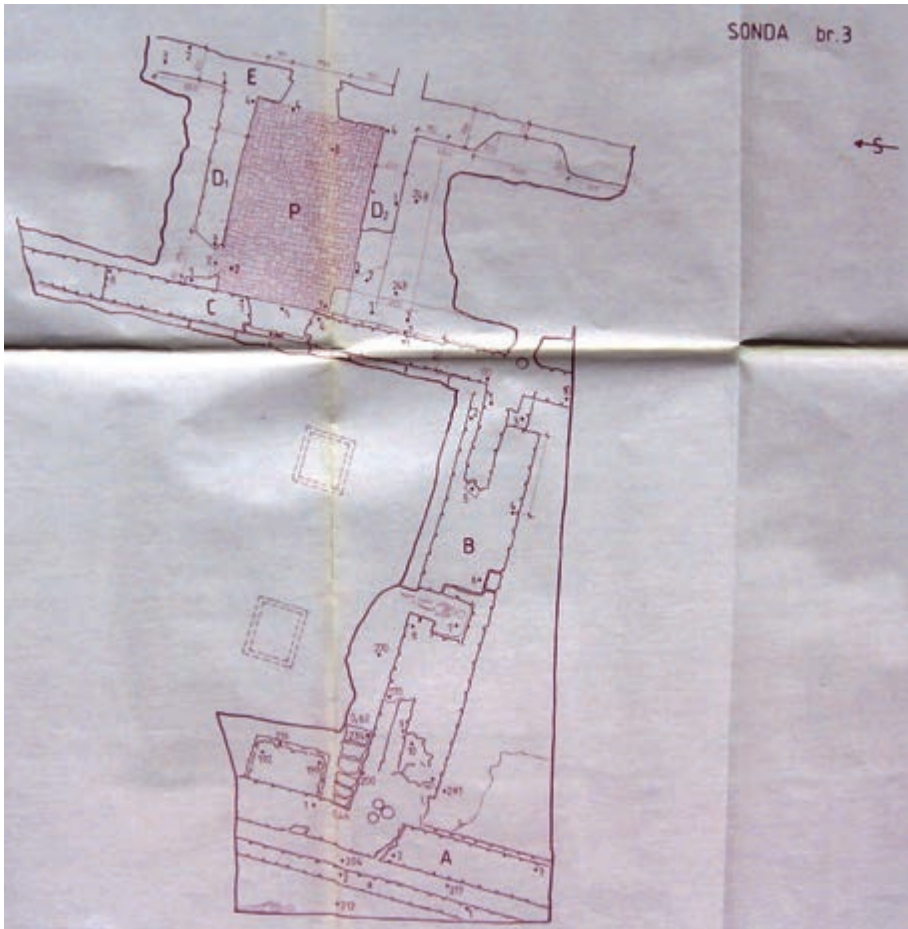
На крају, зашто не истаћи једну необичност. Херцег Влатко, последњи господар области назване Херцеговина, наследник личности веома крупног политичког формата (Влатко, Сандаљ и Стефан), прилази крајње амбициозном и замашном градитељском подухвату у граду Новом у часу када је његова земља са свих страна притиснута Турцима. У тренутку безнађа. Велика црква подиже се као гробалска капела. Његов отац, упокојен у Новоме 1466³³., могао је бити коначно упопан на овом мјесту.

³⁰ Исто, 130, 131

³¹ Документација у Архиву Херцег - Нови

³² С. Вученовић, Градитељско наслеђе Херцег–Новог у генералном–урбанистичком и просторном плану, Бока 23, 2003, 34

³³ О околностима у завршници живота старох херцега: Сима Ћирковић, Стефан Вукчић Косача и његово доба, Београд 1964, 262-267

*Grupa autora: Herceg-Novi-staro gradsko jezgro, tom VII (arheološka istraživanja)...20-25
Двоструко контурисаним испрекиданим линијама вјероватно су означене мермерне
гробнице које „нису отворане“.*

Uđe na platu: stara crkva Sv. Jeronima (u crkvi Sv. Leopolda)

Goran Ž. KOMAR

**THE CHURCH OF THE MOST HOLY VIRGIN
AND THE HOLY ARCHDEACON STEPHEN IN THE OLD TOWN
OF NOVI**

Summary

Within the frame of the old town of Novi at the time of Vlatko Kosača, and probably also his predecessor, there certainly stood a church. Regarding the church built during the reign of the Duke Vlatko it is known that it was dedicated to the Holy Archdeacon Stephen. However there are serious indications of the presence, of a potentially older, church dedicated to the Most Holy Virgin in the intermediate vicinity, on the location of the later church dedicated to St Francis of Assisi, or on the same location. Expecting the final archaeological research in the Old Town, it can be said that the churches with the said dedications are the oldest layer of church buildings in the old town of Novi. There is no doubt that systematic archaeological research in the zone of the upper and lower town square would bring a great deal of precious data about the oldest church architecture of the old town. Therefore, their exposing, as it was done in many towns along the Adriatic Coast would enable significant completion of historic and cultural profile of the town and contribute to its tourist offer.

Небојша РАШО

**МАЛТЕШКИ ВИТЕЗОВИ У БОРБАМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ
ХЕРЦЕГ НОВОГ 1687. према подацима из дјела Бартоломеа дал
Поца (Bartolomeo dal Pozzo) „Historia della Sacra religione militare di
S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta, Venezia 1715.“**

Кључне ријечи: Малтешки витезови, Херцег Нови, 1687, Први морејски рат, Бартоломео дал Поцо.

Тачни подаци о настанку реда Св. Јована су доста оскудни. Вјероватно око 1070. године трговци из града Амалфија, можда и других градова из Јужне Италије, основали су болницу у Јерусалиму за латинске ходочаснике која је била уз Бенедиктинску кућу, а затим и другу за жене¹. Крсташко освајање Јерусалима 1099. донијело је много промјена. Болница је опстала, а на њеном челу налазио се *Girardus*. Он је 1113. године обезбиједио важну папску привилегију која је признала независност болнице. Папа Паскал II из града Беневенто упутио му је булу од 15. фебруара 1113. којом је потврдио постојање реда примајући га под заштиту Свете столице и ослобађајући га плаћања дажбина². Ред није основан овим документом, он ће бити дефинисан тек у XIII вијеку. Међутим Света земља била је у све већој потреби за војном заштитом. Природа реда се из коријена промијенила. Папа је 1154. дозволио употребу реда у војне сврхе која је временом постала доминантна, иако у својим правилима из 1130-их није предвиђао војне чланове и племићку титулу као услов за чланство. Чланови су били вјерници који су се завјетовали на сиромаштво, чедност и покорност. Падом Јерусалима 1187. и 1291. из Акре, гдје се Болница била повукла, премјестила се на Кипар а одатле на Родос који је заузела вјероватно 1309. Била је то сигурна база за војна

¹ Подаци о реду Св. Јована из студије - Anthony Luttrell, From Jerusalem to Malta: the Hospital's character and evolution; From Peregrinations, a publication of the Accademia Internazionale Melitense <https://www.orderofmalta.int/wp-content/uploads/archive/publicazioni/FromJerusalemtoMalta.pdf>

² Iacomo Bosio, Dell' istoria della sacra religione et illustrissima militia di san Giovanni gerosolimitano, parte primo, Roma, 1594, 10.

дејства. Захваљујући помоћи са запада и гусарењу остварен је опстанак а добри односи са грчким становништвом обезбиједили су сарадњу са њима. Продором Османлија на Балкан Родос им је постао велика сметња. Ред се морао повући на Малту 1530. Од тада су познати као Малтешки витезови. Са Малте су кретали у многе битке па и ону за Херцег Нови 1687. Ред никад није запустио свој првобитни задатак, да помаже сиромашне и болесне.

Нови је био под турском влашћу од 1482. године. Од тада па до 1687. Отоманска империја господарила је градом, сем кратког периода шпанске владавине 1538-1539. На Нови је након 1539. извршено више неуспјелих напада. Послије велике побједе код Лепанта 1571, Млечићи су извели неуспјешан напад а малтешки генерал Вивиерс напао је Нови 1601. године³.

Рат вођен између Отоманске империје са једне стране и Свете лиге коју су сачињавале Венеција, Свето римско царство, Пољска, Русија и Папска држава, а са њом и Малтешки витезови трајао је од 1683. до 1699. године и био је познат као Бечки или Велики турски рат. У лјето 1684. године Малтешки витезови су цијелу флоту од осам великих галија придружили венецијанској флоти на Крфу и допринијели многим побједама. Галијама је заповиједао витез капетан генерал гроф Јохан Јозеф фон Херберштајн (*Herberstein*) (1633-1689).

Током 1687. вршене су припреме за напад на Нови, да би 28. јула у Сенат стигла молба Генералног провидура за Далмацију Јеролима Корнера за напад на Нови. Корнер у својим извјештајима помиње учешће Малтешких витезова у борбама за ослобођење Новог 1687⁴, а њихово учешће поред савременика⁵ помиње и више аутора⁶ али највише података о њиховом учешћу можемо наћи у књизи *Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta Del Sig. Comendator Fr. Bartolomeo dal Pozzo Veronese* из 1715.

³ Mario Nani Mocenigo, *Storia della marina Veneziana da Lepanto alla caduta della Repubblica*, Roma, 1935, 94.

⁴ Dr Srđan Musić, *Izveštaji generalnog providura Dalmacije i Albanije Kornera o zauzimanju Herceg- Novog 1687. godine*, Herceg Novi, 1988.

⁵ Nicola Beremani, *Historia delle guerre d' Europa Dalla Comparsa dell' Armi Ottomane nell' Hungaria L' anno 1683, parte seconda, Venezia, MDCXCVIII*, такође и Camilo Contarini, *Istoria della guerra di Leopoldo primo imperadore e de' principi collegati contro il Turco Dall' Anno 1683. sino alla pace, parte prima, Venezia, MDCCX*.

⁶ Јован Томић, *Црна Гора у Морејском рату (1684-1699)*, Београд 1907, такође и Josip Vrandečić, Željana Mengušić, *Osvajanje Herceg Novoga 1687. godine prema izvješćima mletačke nuncijature*, Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja, sv. XLI-XLIII, Zbrnik u čast Emilija Marina za 60. rođendan, Split, 2009.-2011.

Бартоломео дал Поцо рођен је у Верони 1637. Са деветнаест година учествовао је у Бици за Дарданеле. Четвртог октобра 1656. примио је одежду Реда витезова Св. Јована. Обављао је разне дужности за Ред на Малти, у својој домовини и у другим мјестима. Издао је двије књиге о витезовима Св. Јована. Прву је издао 1703. и она обухвата период од 1571. до 1636. и наставља се на историју Реда коју је написао витез *Giacomo Bosio*. Другу је издао 1715. и у њој су описане борбе за ослобођење Новог. Поред историје витезова Св. Јована написао је и штампao у Месини 1689. дјело *Ruolo generale dei cavalieri gerosolimitani ricevuti nella veneranda Lingua d'Italia fino all'anno 1689* и у Верони 1718. *Le vite de' pittori degli scultori et architetti veronesi*. Умро је у Верони 1722⁷. У дјелу *Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta* Бартоломео дал Поцо је користио званична документа Реда. Донио је доста детаља о борбама септембра 1687, као и о припремама за напад. На жалост у описима борби аутор не користи имена мјеста већ само њихове описе. За учеснике борби, било да су из далматинског залеђа, Боке или Херцеговине користи термин Морлаци или Словени.

Почеле су припреме и окупљање велике хришћанске војске. За напад на Нови окупљена је хришћанска војска са свих страна. Генерал Корнер окупио је 4.000 Црногораца и Бокела, гроф Херберштајн заповиједао је са осам малтешких и седам папинских галија. *Claudio de Meschatein* из ложе *d'Alvergn* командовао је са стотину малтешких витезова. Широкој коалицији придружили су се Абручези, Ђеновљани, плаћеници, територијалци из далматинског залеђа (Морлаци) и разни плаћеници. Флота се састојала од око 130 бродова: четири венецијанске галије, петнаест савезничких галија, двадесет и пет фуста и галеота, двије велике наве, двије паландре за бомбардовање и остало грипе (мали транспортни једрењак), марсилиане (велики ненаоружани једрењак) и други бродови. Једном од папских галија заповиједао је витез *Antonio Bussi*. У нападу је учествовало 1.500 савезничких војника, 6.000 војника регуларне милиције из Задра, Шибеника, Сплита, Макарске и Трогира и 2.000 Бокела и Црногораца⁸. Флота је са Корчуле испловила према Боки у суботу 30. августа, а помоћни бродови сутрадан⁹.

Али и Турци су се припремали за одбрану. Снабјевали су се намирницама, доводили појачања из околних мјеста и градили препреке

⁷ [http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-dal-pozzo_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/bartolomeo-dal-pozzo_(Dizionario-Biografico)/)

⁸ Fr. Bartolomeo dal Pozzo Veronese, *Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta*, in Venezia, MDCCXV, 651.

⁹ Josip Vrandečić, Željana Mendušić, *Osvajanje Herceg Novoga 1687. godine prema izvješćima mletačke nuncijature*, 897.

на прилазима. Нови је био чврста али стара тврђава без извршених дограђивања неопходних за модерно ратовање попут косих зидова који би лакше издржали ударе артиљерије. Заповједник града био је капетан Осман ага Ибрахимагић. У Шпањоли је било 500 Турака а у граду 1.000 Турака и Сејмена. Сејмени су били плаћеници за које Поцо каже да су Албанци¹⁰.

Другог септембра увече флота је упловила у бококоторски залив. Поподне трећег септембра Корнер, генерали, венецијански *S. Paul* и малтешки *de Meschatein*, састали су се са осталим вођама и инжињерима да би осмотрили мјесто најпогодније за искрцавање. Одабрано је мјесто на обали удаљено четири миље од Новог. Око подне почело је искрцавање. Пераштани, за које Бартоломео дал Поцо пише да су најпрактичнији у држави¹¹, кренули су десним крилом а Морлаци и дио драгона¹² лијевим крилом нешто ниже гдје су имали кратак окршај са Турцима. Генерал *de Meschatein* отјерао је непријатеља са заузетих положаја. Формирао је два батаљона (од папиних трупа и Малтежана вјероватно). *Francesco Maria de Marevil* из француске ложе командовао је првим, а другим мајор (*sargente maggiore*¹³) *Matteo de Lusignan* из француске ложе. Задржао се на осматрању и ишчекивању, пружајући помоћ венецијанским трупама, којима је командовао конте *S. Paul*, које су на једној заравни имале окршаје цијели дан.

Витез *de Marevil* ставио се на чело првог батаљона са витезовима и заставом вјере док је четом гренадира¹⁴ командовао витез *de Seyre*. У првом сукобу рањени су витезови *Rechebourg*, *la Brillane* и *Bellacuivil*. Витез *la Brillane* рањен је у стомак и након неколико дана је преминуо. Витез *de Marevil* наставио је марш до улаза у једну зграду, гдје се зауставио због опасности од засједе. Гренадири су такође напредовали. На непријатеља су наишли код једног потока. Овдје аутор помиње и црквицу коју су заузели Турци. Овај опис могао би да одговара Кутима и Опачици. *De Marevil* се одлучио за напад са витезовима, који је био силан и натјерао је непријатеља на повлачење. Одлучили су да се овдје утврде и преноће. У овој борби рањен је у ногу витез *D. Carlo Caraffa*. Генерал *de Meschatein* бојао се да ће се одржати овако истурен положај и послао

¹⁰ Fr. Bartolomeo dal Pozzo Veronese, *Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta*, in Venezia, MDCCXV, 652.

¹¹ Исто, 653.

¹² Коњица која је служила и као пјешадија.

¹³ Чин који је одговарао трећем по рангу у пуку, након пуковника и потпуковника, што би одговарало данашњем чину мајора.

¹⁴ Гренадири су били пјешадинци одређени да бацају бомбе и воде напад.

је појачање 300 Словена (*Schiavoni*). Витез *de Seyre* напредовао је лијево са гренадирима. У борбама је рањен смртно витез *de Barin*, а рањено је и осамнаест гренадира¹⁵.

Мајор *de Lusignan* са другим малтешким батаљоном сједињеним са папиним јединицама којима је командовао конте *Montevecchi*, који се такође кретао лијево, примјетио је окршај драгона и морлака. Витез *de Voyers* командовао је четом стрелаца, витезови *Crispoldi* и *Ravas*, који су командовали са двије чете папиних војника дошли су и појачали Морлаке. Непријатељ је протјеран и повукао се уз брдо до цркве Св. Ане (*S. Veneranda*). У борби рањен је у руку витез *de Lumieres* замјеник команданта пјешадије наоружане са пушкама (*Fucilieri*), док је капетан драгона *de Lahe Vallone* погинуо. Нападом на цркву Св. Ане, коју је бранило 900 људи, командовао је *de Meschatein*. У првом нападу *de Meschatein* изгубио је на једној коси 60 војника. Црква је освојена тек након жестоког бомбардовања и окруживања са истока које су извршили Абручези и малтешки витезови¹⁶. Напред је кренуо *de Lusignan* са својим батаљоном. Стигли су до цркве Св. Ане и напуштене турске стражарске куле, гдје су провели ноћ 3. септембра, следећи дан и ноћ.

Генерал Корнер у свом извјештају од 6. септембра пише: „Од малтешких витезова који не желе ништа друго до да се истакну у јуначким подвизима, деветоро их је рањено, седам Француза и два Италијана. Такође је погинуло или рањено између 50 и 60 њихових војника и око 100 војника Ваших Узвишености“¹⁷. По његовом извјештају губици код Османлија били су већи.

Маркиз *Borri* предочио је смјело своју намјеру користећи војно искуство. Направио је прву ноћ један ров паралелан са градом у форми табора, одакле би напредовали драгони и Морлаци, подржани од стрелаца којима је командовао *de Voyers*, и паландри које би изблиза бомбардовале град. Генерал Корнер утврдио је свој положај и цијелог кампа скоро под прамцима савезничких галија. Заслуге за досадашњи успјех приписане су храбрости коњице и постојаности малтешких трупа¹⁸. Остатак дана потрошен је на довођење артиљерије и заклона, са врећама земље, и свежњима прућа да би се утврдила батерија. *De Lusignan* са својим

¹⁵ Fr. Bartolomeo dal Pozzo Veronese, *Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta*, in Venezia, MDCCXV, 654.

¹⁶ Josip Vrandečić, Željana Mengušić, *Osvajanje Herceg Novoga 1687. godine prema izvješćima mletačke nuncijature*, 898.

¹⁷ Dr Srdan Musić, *Izveštaji generalnog providura Dalmacije i Albanije Kornera o zauzimanju Herceg- Novog 1687. godine*, Herceg Novi, 1988, 23.

¹⁸ Fr. Bartolomeo dal Pozzo Veronese, *Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta*, in Venezia, MDCCXV, 655.

трупама у бици били су много изложени топовима из града. Тако је витез капетан *Ventura* рањен шрапнелом топовског зрна у пету, а капетан *Lubelli* и замјеник команданта папских трупа рањени, први контузован а други у ногу.

Ноћ 4. на 5. падала је велика киша која је ометала нападаче. Упркос томе једна батерија од два топа, почела је пуцати у зору. Следећу ноћ појачана је батерија са још два оруђа и два мерзера¹⁹. Генерални провидур да би осигурао успех наредио је бомбардовање града са двије паландре и топова са галија, и искрцавање трупа, којима је командовао конте *Moustier*, западно од града да би вршили притисак у већој мјери и на овој страни куда би могла доћи очекивана помоћ опкољеним Турцима. Пребјегли хришћани обавјестили су да се у тврђави налази више од 1.000 људи под оружјем укључујући Албанце и Сејмене. Такође обавјестили су их да је на дан искрцавања погинуло 120 Турака и јањичарски ага²⁰. Међу опкољеним Османлијама владала је конфузија, највише услијед бомби, од којих су трпјели велику штету. Једина нада била је помоћ коју им је обећао херцеговачки паша.

Седмог увече генерал *de Meschatein* издао је наређење о потребним мерама за напад сутрадан у зору, али велика киша падала је током ноћи до половине следећег дана. Преподне започео је генерал Корнер напад на свом дијелу фронта са 1.500 бораца, Морлака и Словена. Савезници који су отишли да помогну, постројили су се близу града. Започела је двочасовна непрекидна топовска паљба. Комплетна малтешка ескадра дала је ватрену подршку јединицама које су се искрцавале западно од града којима је командовао конте *Moustier*. Трупe су напредовале ка бедемима ометане од непријатеља, освајајући положај у неколико кућа, формирајући линију у близини Шпањоле. Десно од града *de Marevil* са гренадирима, пјешадинцима наоружаним пушкама и двјесто бораца из малтешког и папског батаљона заузео је положај за напад, остављајући де Мескатеина са остатком трупа за подршку. Малтежани су држали важан положај и у нападу су заузели још важнији. Али није било добро препознато право стање, тешкоће су наишле у првом пролазу. Напредујући, дошло је до забуне са другима који су требали да их подрже. Витез *de Voyers* задобио је контузија на куку, а витез *Falconieri* озбиљно је рањен мускетом у кољено. Међутим Турци нису искористили ову предност. *De Meschatein* је заустављен и смјестио се у сигурним рововима. Да су сви пратили његова

¹⁹ Мерзер је артиљеријско оруђе са кратком цијеви које је гађало под великим углом. Ријеч је о претечи минобацача.

²⁰ Fr. Bartolomeo dal Pozzo Veronese, *Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta*, in Venezia, MDCCXV, 656.

наређења и његов примјер био би то дан са мање крви и више напретка. Рањени су витезови *di Che*, *Vicarijs*, и *Camarata*. Неколико бораца који су са више храбрости наставили напредовање овладали су једном кућом гдје завршава горњи дио града. Остали су изложени ватри из горње тврђаве и са барбакана од препрека. Лијево од ове куће остали су мртви витез мајор витез *de Neira* и *D. Giuseppe Dolz*, смртно је рањен витез *de Sesseval* поручник гренадира и поручник *D. Tiburtio Dolz* у бутину. Поред бедема погинули су витезови *de Castellane* и *Borghesi*, капетан сараценских витезова *de Javon* рањен је у лице, витез *de Rochepine* и потпоручник *de Gramont* рањени су у главу, витез *de Marselange* у руку, витез поручник *Medici* у лијеву руку, витез *de Barbancois* задобио је нагњечење стомака, а витез *de Tiercenville* је отишао на секцију којом је командовао *de Meschatein* и задобио контузију груди²¹. Ипак дошао је *de Marevil* и увидио да се не може ништа постићи на тако тешком положају. Услиједило је мирно повлачење на задано мјесто, гдје су се повукли током остатка дана и следеће ноћи.

Током 9. и 10. постављене су двије батерије, прва са четири а друга са пет великих топова са уздигнутог положаја за главни напад, које су са бомбама испаленим из мерзера са копна и бродова рушиле зграде у тврђави и правила оштећења на зидинама. Хришћани након што су се утврдили на заузетим положајима, искористили су да напредују, иако су полако прилазили. Малтешки батаљон стекао је велико поверење, и витезовима је понуђено да замјене недостајуће официре. Али Херберштајн није дозволио подјелу својих трупа.

У логор савезника стигле су ујутро нове вијести да Хусеин паша из Босне и Сулејман паша из Херцеговине хитају у помоћ Новом са 4.000 људи. Размотривши колики значај представља задржавање западног дијела града, откуд су очекивали да ће помоћ покушати доћи, закључено је да је за стабилизацију неопходно пребацити батаљон Малте на овај терен да би се супротставили пробоју. У исто вријеме дошао је одред од 1.000 Пераштана и Црногораца да би појачали милицију на овом дијелу²².

Следећег дана 80 Црногораца, турских поданика, дошли су и приступили генералу Корнеру и потврдили да је цијела њихова држава спремна на исто, када их Венецијанско оружје узме под заштиту. Зато је послата овлаштена особа са доста готовине да би их анимирао и довео их у камп да потврде своју оданост. За подршку за главни напад доведена су до 13. још два велика топа на најближе мјесто, које су заузели претходну ноћ.

²¹ Исто, 657

²² Исто, 659

Услијед видљиво растућег отвора у зидинама, Турци су почели да страхују од следећег напада. Покушали су да затворе у „пјацу” неколико хришћана, становника горњег предграђа. Али њих седамдесет двоје, ухватили су прилику и са својим оружјем пребјегли у савезнички логор. Генерал Корнер даровао је сваком по цекин. Извјестили су да се у граду налази више од 200 Турака, паша командант и његов замјеник, три главне аге и велики број рањених. Већи дио њихових породица склоњен је у тврђаву, а остале се налазе у граду у заклонима од рушевина од бомби. Ујутро тог дана молили су небеса за мирно вријеме, са обзиром на сталне кише, која је много сметала војницима. Генерал *de Meschatein* наредио је да се у једној капели близу савезничког положаја, уз асистенцију бискупа барског служи света миса.

Четрнаестог је била прослава Уздизања Светог Крста. Војска је у кампу славила са свечаном палбом, побједу Империјалног оружја против Османлија у Угарској.²³

Ујутро следећег дана, 15. септембра, извјестио је Генерални провидур да је помоћ Турцима близу, и да херцеговачки паша који доводи појачање, заједно са босанским пашом, намјерава да преокрене ситуацију. Молио је малтешког генерала да са 8 галија помогне на лијевој крилу (западном) гдје се очекују непријатељи. Генерални провидур кренуо је напред са неколико чета Морлака да подржи војску у случају напада. Узјахао је коња и упутио се према планинама, овај пут да бодри својом присуством војнике. Малтешки генерал извршио је наређење са својом јединицом, али задржао се у мјесту до пола дана. Дошли су веома близу пута непримећени и сакрили се у дну увале. Око осамнаест часова са галија су виђени Турци како силазе са планине у броју од 4.000. Турци су пробали прву линију, настављајући са истом жестином да би овладали другом коју су чували которски војници, драгони и милиција којом је командовао конте *Moustier*. Корнер је сам кренуо напред враћајући Морлаке који су се повукли. У жестокој борби успјели су да одбију Турке. Бартоломео дал Поцо наводи да су Морлаци јуришали, призивајући Свето име Исуса Христа и Богородице²⁴, исјекли на комаде Турке, који су били изненађени и уплашени на планинском положају, гдје су морали ићи у колони. Падали су једни преко других и убрзо је погинуло 600 Турака а међу њима 40 главних команданата²⁵.

Међу хришћанима била су само 24 убијена и рањена. Морлаци и Словени донијели су 400 глава, доста заробљеника и седам застава

²³ Вјероватно се односи на Битку код Мохача 12. августа 1687.

²⁴ Fr. Bartolomeo dal Pozzo Veronese, *Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta*, in Venezia, MDCCXV, 660.

²⁵ Исто, 660.

генералу Корнеру, који је плаћао цекин за сваку главу и десет цекина за сваког заробљеника.

Послије оваквог успјеха желио је Корнер да појача опсаду. Позвао је следеће јутро на предају опкољене у граду желећи их претрашити главама Турака убијених прошлог дана, јер је знао да је разбијена, и одбачена помоћ била једина нада браниоцима града. Али Турци нису пристали на предају. Уследило је ново бомбардовање које је проузроковало у граду и тврђави застрашујуће рушевине.

У овом стању ствари одлучено је да се приђе зидинама и постави мина у зидинама града и њеном детонацијом направи мјесто за напад. Прву ноћ малтешки батаљон био је на дужности са задатком прилаза бедемима са мином. Успјели су да је понесу напред 120 корака. Од кише наредна два дана није било могуће никакво напредовање. Савезници су повели са собом посебно обучене јединице рудара – минера (*minatore*) који су требали да ископају галерију у бедемима и поставе мину. На тај начин урушили би се зидови и створио отвор за продор пјешадије. За то вријеме успјели су савезници да овладају једном кулом смјештеном између двије тврђаве. Заузимање је оцијењено као важно, јер се на тај начин спречавала комуникација града са горњом тврђавом.

У петак 19. септембра нападачима је стигло појачање од 1.900 војника. Међу њима било је 300 Фирентинаца који ће се одлично показати у предстојећим борбама.

Посао са постављањем мине показао се узалудан. Минери су нападани а темељ и сам бедем показао се изузетно јак и послије вишедневног копања нису успјели да се укопају довољно да би могли нанијети довољна оштећења. Зато се одустало од постављања мина и бедеми су поново изложени артиљеријској ватри. Вријеме је ишло на руку Османлијама. Ближило се вријеме великих падавина и других временских непогода које су и досад ометале нападаче, а и нова помоћ се спремала да стигне опкољеним у граду. Отвор у зиду ширине 35 до 40 корака био је одређен за мјесто напада.

Ујутро 27. септембра изашла су из града двојица сејмена, појавили се у кампу, и представљени су генералном провидуру. Надали су се благостању и слободи. Генерал је направио добар уговор са дезертерима, не само да неће повредити ниједног већ ће поклонити живот сваком кога успију да изведу из града. Због тога је један од њих остао као талац, док се други вратио следећу ноћ у град, заједно са једним Пераштанином. Вратили су се са још 240 пребјега²⁶.

Задовољан овим договором генерал Корнер одлучио је да следећег дана, 28. септембра, изведе главни напад. Ујутро 28. септембра започето

²⁶ Исто, 663.

је бомбардовање града из топова и мерзера. Једна бомба погодила је кулу на мору, гдје су браниоци чували барут. У тој кули склонили су, као у мјесту мање изложеном, жене и дјецу. Вјероватно је погођено складиште барута које је експлодирало и бацило у ваздух читаву тврђаву и побило све људе који су били у њој. За разлику од других аутора Бартоломео дал Поцо помиње два оштећења у зидинама: једно десно близу куле порушене топовима, која дијели на пола порушени зид, и друго лијево близу осмоугаоне куле још увјек дјелимично у рушевинама. Поцо који користи термин лијево и десно од града (а не западно и источно) наводи да је напад лијево требао бити демонстративан.

Војска се постројила пред отвором спремна за напад. Тридесет гренадира и сто и педесет мускетара којима је командовао *Barait* морали су прећи десно. Позади ових долазиле су чете гренадира, пјешадија са пушкама са Малте, којима је командовао витез *de Voyers*, и три друге чете са Малте којима је командовао витез *Francesco Maria Crispoldi*, остављајући по страни три чете Абручеза сведених на 80 људи. Лијево налазило се 30 гренадира и 150 драгона венецијанске милиције, а иза ових 300 Фирентинаца и на последњем мјесту 400 пјешадинаца, за брзо напредовање гдје се укаже највећа потреба за њима, којим је командовао маркиз *Borri*²⁷. Прије напада Генерални провидур позвао је још једном опкољене у граду на предају. Одговор је био да се неће предати до последњег.

Дат је знак за почетак напада са једном заставом развијеном на горњој батерији, и са три плотуна велике артиљерије. Започео је напад са доста вјештине. Са бедема је одговорено ватром из топова, аркебуза и свих доступних оруђа. Нападаци са десне стране били су више изложени ватри са тврђаве и отвор у зиду са ове стране био је стрмији, и недоступнији. *Barait* са својим трупима, које се иначе у борби нису добро показале, кренуле су прве, али нису напредовале са почетног положаја. Витез *de Voyers* са другим капетанима и људима са Малте, савладавши препреке, попели су се до врха рупе у зиду. Продор у град био је изузетно тежак. Један дио је храбро прешао преко ронделе а други дио је продро у град. Са источне стране трупе са Малте, које су прошле дуж зида, заузеле су положај и почеле да се утврђују у бољој нади, кад је уследила несрећа. Један морнар са Малте *Gio: Cipriotto* попео се у град са дванаест драгона, посадио близу тврђаве заставу Малте са своје галије²⁸. Кад су је видјели Турци, кренули су у јуриш у великом броју и изазвали панику у редовима нападача. Нису се могли одупријети и побјегли су, узимајући са собом

²⁷ Исто, 664.

²⁸ Скоро двије стотине година послје ослобођења Херцег Новог херцегновска општина је 1883. усвојила грб општине кулу на којој се налазила застава црвена са бијелим крстом, попут оне коју је малтешки морнар поставио на кулу 28. септембра 1687.

заставу, да је не би оставили непријатељу. Лично је генерал Корнер дошао међу војнике који су се повукли и вратио их поново у јуриш на бедеме. У тешком положају били су и војници који су продрли у град. Нападаци су упркос великим жртвама успјели да задрже ронделу која доминира отвором у зиду²⁹. Маркиз *Borri*, витез *de Voyers* и други команданти, који су се налазили под заштитом куле, одржали су сигуран положај, и одлучили да неће вратити људе на почетне положаје, и у отвору на зиду стабилизоваће свој положај. Исте ноћи поставили су два мерзера да би могли гађати бомбама град и тврђаву. У борбама су погинули капетан *Emanuel Brun*, витез велике активности и храбрости са 12 војника и 54 рањена. Међу рањеним са Малте били су витезови *Destain, du Ferrail, de Cleispach, de Scenau, de Glandeves и la Varenne*³⁰. Напад са лијеве стране гдје је било мање изгледа, имао је више успјеха, док су рушевине поменуте куле давале сигурност људима у пењању, а положај је остао заштићен од ватре из замка. Двадесет и пет до тридесет Фирентинаца и венецијанске трупе које су се изложили опасности и прве ускочиле унутра, и остали исјечени на комаде, ипак било је то једино могуће мјесто за напад.

Сутрадан 29. септембра батерије су поново отвориле ватру на град. Генерал Корнер планирао је нови напад. Двјесто Морлака покушало је напасти на исту рупу у зиду, али су одбијени сем неколико њих који су успјели да уђу у град и утврде се у једној кући. Али онда су успјели и Абручези да се пробију преко отвора у зиду и увуку се у кулу и утврде се у двије куће, сукобљавајући се са непријатељем цијеле следеће ноћи³¹. Продор „Словена и Абручеза“³² вјероватно је кључни догађај битке. Овај продор извршен је са западне стране ближе мору³³. Двјесто пристиглих војника успјело је протјерати браниоце, који су напустили град и повукли су се дјелом у тврђаву а дјелом у оближњу кулу. Али навала хришћана

²⁹ Dr Srdan Musić, *Izveštaji generalnog providura Dalmacije i Albanije Kornera o zauzimanju Herceg- Novog 1687. godine*, 72.

³⁰ Fr. Bartolomeo dal Pozzo Veronese, *Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta*, in Venezia, MDCCXV, 664.

³¹ Исто, 665

³² О великим заслугама "Словена и Абручеза" у овом важном дијелу битке за Нови видети: Горан Ж. Комар, Митрополити Саватије и Стефан Љубибратићи и њихово доба, Друштво за архиве и повјесницу херцегновску, Херцег Нови, 2009, 44: „Истиче се крупна заслуга „Словена“ и Абручана који су заузели прве куће у граду и држали их до слома турског гарнизона“. Као кључне догађаје Горан Комар наводи искрцавање у Кумбору и Зеленици, пробој шанчева у Мељинама, узимање Ђурђевог брда, удар на Топлу до линије Крш-Предиван и одбијање Турака 15. септембра.

³³ Јосип Врандечић и Жељана Менђушић на страни 899 у наведеном раду у тексту не говоре о нападу на два мјеста, источно и западно, али на мапи града јасно су уцртали мјесто појачаног напада на град, отприлике у предјелу Караче, и мјесто пробоја у град 29. септембра са западне стране близу мора.

на више дјелова приморала их је да предају кулу и тврђаву на обали да би спасили живот. И овај пут се чини да је постојаност витеза и подвиг Морлака и Абручеза допринио продору у град.

Тридесетог септембра браниоци су увидјели да је битка изгубљена. Град је био изгубљен и нису могли више истјерати нападаче. На тврђави у граду истакнута је бијела застава. Услиједили су преговори. Генерал Корнер, претходно сложивши се са командантом малтешких и папиних трупа, прихватио је услове предаје. Турци су град напустили под оружјем и са једним свежњем на леђима.

Витезови рањени и погинули у борбама за ослобођење Херцег Новог³⁴.

Ложа Прованса (данас регија на југоистоку Француске)

Il Nob. ³⁵ Augusto de Castellane	погинуо
Il Nob. Alessandro de Guiran la Brillane	погинуо
Il Cav. ³⁶ Fr. Francesco de Seyre	озбиљно рањен у главу
Il Nob. Claudio de Laumieres	рањен у руку
Il Nob. Paolo de Javon	рањен лакше
Il Nob. Antonio de Glandeves	рањен озбиљно у раме

Ложа Оверња (данас регија у централној Француској)

Il Nob. Massimiliano Destain du Terruil	рањен озбиљно у бубрере
Il Nob. Biagio de S. Julien	рањен озбиљно у руку
Il Nob. Francesco de Gramont	рањен
Il Nob. Carlo de Pernac	лакше рањен
Il Nob. Marcellino de Morsellange	рањен озбиљно у руку
Il Nob. Carlo d'Arcy de la Varenne	рањен лакше у главу
Il Nob. Francesco de Bellacuevil	озбиљно рањен

Ложа Француска

Il Nob. Giorgio de Richebovrg	погинуо
Il Nob. Nicolò de Sasseval	погинуо
Il Nob. Giles Berrin	погинуо
Il Cav. Fr. Matteo de Liozignan Lezay	рањен озбиљно у груди
Il Nob. Giacomo de Bouzet de Roquepine	лакше рањен
Il Nob. Andrea Doquicovrt	лакше рањен

³⁴ Fr. Bartolomeo dal Pozzo Veronese, Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta, in Venezia, MDCCXV, 667.

³⁵ Nobile, у италијанском рангу племства ранг испод ранга витеза.

³⁶ Cavaliere – витез.

Ложа Италија

Il Cav. Fr. Mario Sondodari Senese	погинуо
Il Nob. Aldello Borghesi Senese	погинуо
Il Cav. Fr. Ventura Saracini	рањен озбиљно у лице
Il Cav. Fr. Francesco Ventura	рањен од шрапнела у пету
Il Nob. D. Vincenzo Medici	рањен од двије мускете у руку
Il Nob. D. Carlo Caraffa	рањен од мускете у ногу
Il Nob. D. Vitale Camarata	рањен од мускете у главу
Il Nob. Clarissimo Falconieri	рањен озбиљно у колено

Ложа Арагон (данас провинција у Шпанији)

Il Cav. Fr. D. Emanuel Brun Catalano	погинуо
Il Nob. D. Giuseppe Dolz Aragonele	погинуо
Il Nob. D. Tiburtio Dolz, брат горепоменутог D. Giuseppe	рањен озбиљно у кук

Ложа Њемачка

Il Cav. Fr. Christoforo Chenau	рањен озбиљно у руку
Il Nob. Massimiliano Ernesto de Cleispach	рањен од двије мускете у груди и у руку

Ложа Кастиља

Il Cav. Fr. D. Bernardino de Neira	погинуо
------------------------------------	---------

Након ове побједи, жеља малтешког генерала била је да се прије одласка савезника предузме још нека операција, али су други команданти одбили његов предлог. Венецијански дужд, у писму великом мајстору малтешких витезова Грегорију Карафи, 9. октобра 1687. истиче промишљеност генерала Херберштајна, који је са својим племенитим витезовима и са својим трупима дао значајан допринос једном славном и корисном дјелу за заједничке интересе хришћанства³⁷.

³⁷ Fr. Bartolomeo dal Pozzo Veronese, *Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta*, in Venezia, MDCCXV, 670.

Nebojša RAŠO

**THE KNIGHTS OF MALTA
IN THE BATTLES FOR LIBERATION OF HERCEG NOVI IN 1687**
**Based on the data from the texts by Bartolomeo dal Pozzo „Historia della Sacra
religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta, Venezia 1715.“**

Summary

A large Christian army from various countries landed on 2nd and 3rd September 1687 in the east of the fortress Novi, in the region of Kumbor and Zelenika aiming to occupy the fortress. Within this army there were a hundred Knights of Malta. Majority of the data about their participation in the battle and the combats in September 1687 around Herceg Novi can be found in the book by

Bartolomeo dal Pozzo „Historia della Sacra religione militare di S. Giovanni gerosolimitano detta di Malta, Venezia 1715.“ The Turks were well fortified in the fortresses of Novi and Španjola, yet their only hope was the arrival of the promised support. The Christian army was more numerous with a large fleet and numerous artillery. The Turks were forced to withdraw into the fortresses that were kept under siege while the support was intercepted and defeated at Kameno on 15th September. After almost a month of siege, combats and bombing of the fortification the Turks waved a white flag. During the combats the Knights proved to be exceptionally able, well organized, experienced and above all motivated warriors, many of them were in commanding positions in this battle. They distinguished themselves by bravery, military knowledge and sacrifice. It is confirmed by the fact that ten Knights died and several were wounded.

Зоран РАКИЋ

БОКОКОТОРСКИ ЗОГРАФ ДИМИТРИЈЕ ДАСКАЛ

Кључне речи: Димитрије Даскал, бококоторско сликарство XVII–XVIII века, Морача, Пелиново, Покров Богородице, Богородица Живоносни источник, циклус Светог Николе

Током читавог XVII века, једно од најзначајнијих средишта уметничке делатности на подручју обновљене Пећке патријаршије била је територија данашње Црне Горе. Срећан стицај околности објединио је на том тлу, богатом уметничким традицијама још од времена државне самосталности, најбоље оновремене сликаре, почевши већ од прве четвртине тог столећа. Посебно су се као уметнички центри истакли манастири Морача, старо и угледно верско средиште и политички центар црногорских племена и Пива монументална задужбина Саватија Соколовића, херцеговачког митрополита и потоњег српског патријарха.

Почевши од другог десетлећа XVII века у Морачи су били упуслени Георгије Митрофановић и поп Страхиња из Будимља, а током четврте и пете деценије Јован, најзначајнији српски сликар епохе, извео је у њој нека од својих најбољих дела. Митрофановић је осликао западну фасаду цркве Успења Богородице и део источног зида припрате, поп Страхиња је живописао њену проскомидију, а обојица су за иконостасну преграду насликали по неколико икона. Потом је Јован фрескама украсио зидове параклиса Светог Стефана (1642) и црквице Светог Николе (1639), а у припрати католикона оставио своје најлепше остварење – житијну икону Светог Саве и Симеона Српског (1644/45).¹ Њиховим прегнућима прикључио се, почетком седамдесетих година, Радул, Јованов ученик и најугледнији сликар на подручју Патријаршије у временима пред Велику сеобу. Попут свога учитеља и Радул је у Морачи оставио неколико значајних дела, од којих су очуване две изванредне житијне иконе – Светог Георгија и Светог Луке.²

¹ О стваралаштву ових сликара, везаном за манастир Морачу, исцрпно пише С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 51–76, 81–103.

² С. Петковић, *Морача*, 103–107; З. Ракић, *Радул – српски сликар XVII века*, Нови Сад 1998, 29, 72–75, 82–85, 111–112, 157–158.

Поп Страхиња и Јован су радили и у манастиру Пива, где је први осликао део припрате, а потоњи довршио њено живописање и за иконостас израдио престоње и празничне иконе.³ Овом низу значајних сликарских остварења требало би додати иконе и фреске које су у другим црквама и манастирима старе Црне Горе, Херцеговине и Приморја оставили не само поменути мајстори него и остали, мање значајни, именом познати или анонимни ствараоци.

У тако подстицајном стваралачком окружењу отпочело је, сва је прилика још током осме деценије XVII столећа, сликарско образовање будућег знаменитог зографа Димитрија, који је за морачки крај вероватно био везан и пореклом.⁴ У Морачи је Димитрије имао привилегију да већ од својих раних година посматра пробрана дела двојице најврснијих оновремених мајстора, Јована и Радула, и да тако на најбољим примерима, изгради своја уметничка схватања. Пошто су обојица његових претходника и узора имала сасвим блиска иконографска и стилска одређења, данас није увек лако установити која је решења Димитрије прихватио од Радула, а која пак угледањем на Јована. Ипак, сасвим је извесно да му је непосредни учитељ био Радул, сликар чије је стваралаштво у осмој деценији XVII века било у зениту.

Убрзо, већ 1680. године, Радул и Димитрије су заједно осликали цркву Свете Тројице у манастиру Прасквици код Будве.⁵ Случај је хтео да њихова сарадња на прасквичком живопису готово симболично обележи смирај уметничке делатности Радула, будући да су те фреске последње његово познато дело, али и почетак рада млађег сликара, чије ће опсежно стваралаштво током неколико наредних деценија дубоко обележити уметничке токове не само у Боки Которској већ и у њеном ширем залеђу.

Током осамдесетих година Димитрије с породицом прелази у Рисан, место у коме ће се трајно настанити и где ће створити дуговечну иконописну радионицу чију ће делатност наставити његова четири

³ Основне податке о делатности Страхиње и Јована у манастиру Пиви доноси А. Сковран, *Уметничко благо манастира Пиве*, Цетиње–Београд 1980, 16–22, 25–26, 39, 41–46.

⁴ Вероватно је управо та околност навела Димитрија да на великој и свечано опремљеној морачкој икони Успења Богородичиног, чији је аутор и један од приложника био, остави помен о својим прецима – деди Давиду, баби Љиљани, оцу Босни и мајци Даници. Тај помен, који је исписао сликарев син Гаврило, публикован је, с више или мање омашки, у неколико наврата: А. Јовићевић, *Опис манастира Мораче*, Просвјета II, св. 4 (1894) 189; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903, бр. 2243; В. Р. Петковић, *Натписи и записи у старим српским црквама. Морача*, Старинар, III сер. књ. VI (1931) 80, бр. 13, а П. Мијовић (*Бококоторска сликарска школа XVII–XIX вијека. I Зограф даскал Димитрије*, Титоград 1960, 8) је објавио и његов калк.

⁵ З. Ракић, *Радул*, 33, 120, 150–152; А. Чиликов, *Паптровске цркве и манастири. Зидно сликарство*, Подгорица 2009, 131–138, 208–210 et passim.

сина, а затим и њихови потомци.⁶ На такву сликареву одлуку свакако су утицале и одређене околности. Наиме, последње деценије XVII и почетак XVIII века били су у Боки време значајних историјских промена. Након Морејског рата, њен знатан део коначно је био ослобођен од Турака и прешао је под власт Венеције (Рисан је ослобођен 1684, а Херцег Нови три године касније). Пожаревачким миром, закљученим 1718. године, Турци су коначно одстрањени са обала Боке Которске, а Млетачкој републици су, поред градова, припале и четири поморске комуне – Грбаљ, Маине, Побори и Брајићи. Ови догађаји су довели до великих миграција становништва, које је из турског залеђа – Херцеговине и Црне Горе – населило Боку и њену непосредну околину.

Прилив православног живља, уз побољшане економске и друштвене прилике, условљене измењеном политичком ситуацијом, створио је од Боке Которске погодно тле за један нови процват уметничког стваралаштва, које је у годинама после Велике сеобе на читавој територији Пећке патријаршије доживљавало видну стагнацију. Сликари Димитрије и његови непосредни настављачи, дубоко привржени традицији, али и отворени за извесне утицаје који су допирали из Русије и, преко Медитерана, из Грчке и са Крита, даће током наредних деценија овом сликарском узлету, последњем у дуговекој историји старе српске уметности, најзначајнији допринос.

Поред фресака у манастиру Прасквици, које је извео са Радулом, Димитрије је живописао и цркве Светог Георгија у Шишићима у Грбљу (1699),⁷ Свете Петке у Мрковима на Луштици (1704)⁸ и Светог Николе у Пелинову у Грбљу (1717/18),⁹ а његовој руци приписују се и два несачувана фреско-ансамбла – у сада порушеном храму Светог Мине у Пријерадима и у горњим зонама капеле Госпе од Розарија у цркви Светог Еустахија у Доброти.¹⁰

Димитрије Даскал је оставио и знатан број иконописних дела: четири иконе – *Исус Христос на престолу* (1680/81, преликана),

⁶ У рисанском катастиху Димитрије је поменут 11. марта 1705. као *Miter Dascolo detto Pizaz*, заједно са женом, ћерком и тројицом синова [Р. Вујичић, *Иконописна дјела Димитрија Даскала у Рисну*, Бока 12 (1980) 217 и нап. 10].

⁷ П. Мијовић, *Бококторска сликарска школа*, 17–22.

⁸ Исто, 9, 22–31; Р. Вујичић, *Прилог познавању споменика културе на Луштици*, Бока 13–14 (1982) 407–416.

⁹ О пелиновским фрескама најопширније: П. Мијовић, *Бококторска сликарска школа*, 32, 31–75 и С. Петковић, *Црква Светог Николе у Пелинову – Грбаљ*, Грбаљ 2009.

¹⁰ Р. Мјовић, *Dimitrijevići–Rafailovići, Enciklopedija likovnih umjetnosti II*, Zagreb 1962, 49; М. Милошевић, *Petar Kosović slikar 18. stoljeća iz Dobrote, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 26 (1986–87), 499.

Богородица са Христом и арханђелима, Свети Никола и Георгије и Свети Јован Претеча и Сава Српски – у цркви Светих Петра и Павла у Рисну,¹¹ *Деизисни чин и Недремано око* на иконостасу цркве Светог Николе у манастиру Дубочици (1682/83),¹² два надверија с представама Недреманог ока и Гостољубља Аврамовог у которској цркви Светог Луке (1688/89),¹³ царске двери, *Недремано око* и сликани крст на иконостасу у Светом Георгију у Шишићима (1690/91),¹⁴ царске двери с надверијем, престоне иконе *Христа, Богородице са Христом и Свете Петке*, Деизисни чин и сликани крст на иконостасу у Мрковима (1704);¹⁵ у Морачи је насликао иконе *Свети Лука слика Богородицу* (Београд, Збирка икона Секулић), *Усековање Јована Претече* (Београд, Народни музеј), обе с краја XVII века, и *Успење са сценама из живота Богородице и ликовима Светих Саве и Симеона Српског, Николе, Кирила Филозофа и Василија Острошког* (1713, Богати дуборезни оквир израдио је његов син Гаврило).¹⁶

Њему се, са више или мање извесности, приписује још неколико остварења: икона Гостољубља Аврамовог (1714) и царске двери (1692/93) из Прасквице,¹⁷ Деизисни чин (Београд, Народни музеј),¹⁸ као и радови у манастирима Савини (*Тврдошке двери*, 1703),¹⁹ Пиви (икона *Свети Георгије са житијем*, три делимично пресликане и из неке друге цркве пренесене престоне иконе Исуса Христа, Богородице са Христом и Светог Николе, као и царске двери из 1709)²⁰ и Пећкој патријаршији

¹¹ Р. Вујичић, *Иконописна дјела Димитрија Даскала у Рисну*, 213–216

¹² М. Живковић, *Иконе бококторског сликара Димитрија у манастиру Дубочици код Пљеваља*, Саопштења РЗСР XLIV (2012) 163–188.

¹³ П. Мијовић, *Бококторска сликарска школа*, 75.

¹⁴ Р. Вујичић, *О дуборезној дјелатности бококторских иконописаца*, Бока 19 (1987) 147.

¹⁵ П. Мијовић, *Бококторска сликарска школа*, 75–76.

¹⁶ З. Ракић, *Бококторски сликар Димитрије и манастир Морача*, Манастир Морача, Београд 2006, 213–240.

¹⁷ П. Мијовић, *Бококторска сликарска школа*, 78–79; Р. Вујичић, *О дуборезној дјелатности*, 147. Од царских двери из Прасквице сачувано је само десно крило, с представом Богородице, које се данас налази у збирци икона Музеја Црне Горе на Цетињу. Стога се не може прихватити недавно изнесен податак М. Живковића [Зограф 36 (2012) 204] да је то крило прасквичких двери изгубљено.

¹⁸ Г. Томић, *Бококторска иконописна школа XVII–XIX век* (каталог), Београд 1957, 9–10; З. Ракић, *Радул*, 126.

¹⁹ П. Мијовић, *Бококторска сликарска школа*, 76–77; Д. Медаковић, *Манастир Савина*, Београд 1978, 61.

²⁰ Р. Вујичић, *Иконописна дјела бококторских сликара у манастиру Пиви*, у зборнику: *Четиристо година манастира Пива*, Титоград 1991, 109–113; З. Ракић, *Житијна икона Светог Ђорђа у манастиру Пиви – непознато дело бококторског сликара Димитрија Даскала*, Зограф 40, 2016 (у штампи).

(икона Арханђела Михаила),²¹ потом у цркви Ризе Богородице у Бијелој (икона *Богородица са Христом*),²² и у Црквеном музеју у Сентандреји (икона *Стефан Дечански кога Свети Никола приводи Христу с ликовима четворице Светих ратника*).²³

Поред поменутих радова, Димитрије Даскал је током 1716/17. насликао око тридесет пет икона за иконостас у Пелинову, које нису сачуване.²⁴ Помишља се да би његови радови могле да буду и морачке иконе Свети Јован Претеча са двадесет четири сцене из његовог житија (1714) и Богородица са Христом на престолу окружена светима (1711/12).²⁵

Године учења и заједничког рада с Радулом оставиле су у Димитријевом опусу дубок и трајан траг – не само у погледу иконографије већ, можда у још већој мери, и у сликарском поступку.²⁶ Од свога учитеља Димитрије је преузео многе особене појединости: композициона и колористичка решења, организацију простора ниским зидом који сцену дели на два плитка плана, приказивање литица гроздасто набраних врхова, орнаментална решења и, нарочито, особен поступак у обради фигуре – моделовање инкарната окером са загаситосмеђим сенкама по овалу лица, беле зарезе каткада радијално распоређене испод очију, истакнуте лучне кости изнад обрва и мускулатуру лица, остварену двама линијама устаљене схеме, обраду косе, завршене испод уха с три карактеристична увојка, као и стилизацију набора одеће. Мајсторов утицај посебно је изразит на Димитријевим раним радовима, који представљају и највреднији део његовог опуса.

Доцније, почевши од првих година XVIII века, Димитрије ће се постепено удаљавати од поука примљених у младости, мада ће основне елементе Радуловог сликарског поступка задржати и на свом последњем познатом делу – фрескама у цркви Светог Николе у Пелинову. Следиће их, до пред крај тог столећа, и Димитријеви наследници, који су зографску вештину стицали код старијих чланова породице, као и познати грбальски зограф Максим Тујковић. Потребно је, међутим, истаћи да је Димитрија током читаве каријере од Радула, као, уосталом, и од Јована, делила наглашенија схематизација форми, сведенији и мање племенит

²¹ М. Живковић, *Иконе бококторског сликара Димитрија у манастиру Дубочици*, 164.

²² *Исто*, 165.

²³ Б. Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века I*, Нови Сад 2013, 189.

²⁴ С. Петковић, *Црква Светог Николе у Пелинову*, 11.

²⁵ З. Ракић, *Бококторски сликар Димитрије и манастир Морача*, 233–238.

²⁶ О утицају Радуловог и Јовановог сликарског поступка на Димитрија најпотпуније пише З. Ракић, *Радул*, 122–130.

одабир боја, несигурнији цртеж и, уопште, поједностављенији и грубљи сликарски поступак.

Утицај Радуловог стваралаштва на иконографију дела Димитрија и његових потомака не може се увек прецизно утврдити. Разлог томе лежи у чињеници што иконографске схеме тих остварења најчешће следе давно формиране обрасце за које није извесно да су преузети управо од Радула или сликара Јована. Па ипак, извесна решења сцена из циклуса Великих празника, Страдања Христових, живота Богородице или призора из житија Светог Николе (Рукоположења за ђакона, презвитера и епископа, Чудо с Половцем или композиција Три војводе у тамници, на којој је зид ка гледаоцу одстрањен како би се видела унутрашњост просторије),²⁷ као и представе појединих Светитеља, несумњиво су инспирисани опусом двојице старијих мајстора. Такође, попут сликара Радула, Димитрије у свим храмовима које је живописао – Светом Ђорђу у Шишићима, Светој Петки у Мрковима и Светом Николи у Пелинову – сцену Визије Петра Александријског не приказује, као што је устаљено, на северном, него на јужном зиду олтарског простора. Са тим неуобичајеним поступком могао је да се упозна већ у Прасквици, на самим почецима своје делатности.²⁸

Везаност за поуке свога учитеља, Димитрије је најречитије посведочио двома невеликим иконама које је на почецима свога рада извео за морачки манастир – Свети Лука слика Богородицу (Београд, Збирка икона Секулић) и Усековање Јована Претече (Београд, Народни музеј).²⁹ Посебно је занимљива икона Свети Лука слика Богородицу са Христом, будући да представља готово дословну копију средишњег поља познате Радулове морачке иконе Светог Луке са житијем (1672/73). Током једног од боравака у Морачи, највероватније још крајем XVII столећа, Димитрије је, понесен лепотом и изузетним квалитетима Радулове иконе, готово дословно прекопирао њено средишње поље. Учинио је то веома прилежно, посебно када је приказивао племенити лик јеванђелисте који у амбијенту сликарског атељеа седи за штафелајем и, окружен иконописачким прибором, довршава сликање Богородичине иконе. При томе, он није изоставио ниједну важну појединост с предлошка – мускулатуру лица Светог Луке, потцртану живим линеарним сплетом, његову богато драпирану одежду, чији ситни набори истичу пластицитет витког тела, као и све појединости сликарског прибора. Једину крупнију измену унео је сликајући архитектонски фон, који је поједноставио,

²⁷ З. Ракић, *Радул*, 124.

²⁸ *Исто*, 59, 124.

²⁹ З. Ракић, *Бококторски сликар Димитрије и манастир Морача*, 225–232.

створивши тако простор за представу Христа Анђела великог савета, што из сегмента неба, осутог звездама, благосиља обема рукама.

Приврженост иконографским обрасцима наслеђеним од сликара Радула није, међутим, спречила Димитрија да каткад посегне и за другачијим утицајима, штавише и да се одважи да извесне призоре сам иконографски уобличи. О томе, поред осталих примера, сведоче и поједина иконографска решења на два остварења која је тај бококторски зограф извео у годинама своје пуне зрелости – на морачкој икони Успења Богородице (1713)³⁰ и зидним сликама у цркви Светог Николе у Пелинову.³¹

Премда већина композиција на морачкој икони са сценама везаним за Богородицу у иконографском погледу не доноси новине, неколике епизоде ипак пружају занимљива сазнања о разноврсним узорима којима се Димитрије служио при њиховом сликању. Наиме, три теме – Покров Богородице, Три мудраца који Богородици и Христу приносе дарове и Богородица Живоносни источник, указују да су се на тој икони, поред домаћих, суспекле и традиције руског и грчког сликарства.

Тема Богородичиног покрова, настала у Русији, одакле се проширила по словенском Свету, заступљена је на Димитријевој икони у виду развијеног московског типа с Богородицом која држи покров, групама Светитеља на облацима, царем Лавом Премудрим са свитом и клиром и Андрејом Јуродивим са Светим Епифанијем.³² Такво иконографско решење Покрова Богородичиног, јединствено у старој српској уметности, пошто је представљено још једино у спољашњој припрати Грачанице (1570), очигледно је посредством неке руске иконе било добро познато овом бокелском зографу, будући да га је, с незнатним изменама, насликао на још једној икони, која се данас чува у Умјетничкој галерији у Сарајеву.³³

Друге две сцене преузете су из грчког сликарства. Поклоњење мудраца, мотив омиљен у западноевропској уметности, који се као засебна тема јавља у делима иконописаца са Крита већ од XVII столећа, готово извесно је прихваћен посредством неке критске иконе. Истоврсно изходиште открива и композиција Богородица Живоносни источник. На њој су насликани болесни и унесрећени који се исцељују водом што

³⁰ Исто, 215–225 (са старијом литературом).

³¹ О фрескама у Пелинову в. монографију С. Петковића, *Црква Светог Николе у Пелинову*, 14–36

³² З. Ракић, *Бококторски сликар Димитрије и манастир Морача*, 218–219

³³ Лј. Којић, *Иконе Bosne i Hercegovine*, Сарајево 1967, кат. бр. 17 (сматра да је икона рад једног од зографа из породице Рафајловића-Димитријевића); С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16–19. вијек)*, Београд 1998, 133–135 (приписује икону Димитрију).

истиче из кладенца у коме се налази Богородица са Христом.³⁴ Сва је прилика да је тема узета с неке оновремене грчке иконе на шта, поред иконографске схеме, указују и поједини барокни детаљи, попут облика базена, маскерона из којих избија вода, или облика круне коју два анђела у лету приносе Богородици. Судаћи према очуваним примерцима, тема Богородице животодавног источника је у српском иконопису интензивније приказивана тек од XVIII века, и то највише благодарећи стваралаштву зографа из Боке и јужног Приморја. Будући да је композиција са Димитријеве морачке иконе најстарији пример у тој скупини, могла би се сматрати прототипом низа икона које су извели његови потомци и следбеници.³⁵

У цркви Светог Николе, занимљивим решењима, издвајају се опсежан циклус Менолога – с ликовима светитеља и сценама празника који се славе током читаве црквене године, једини такав сачувани пример у уметности обновљене Пећке патријаршије³⁶ – који је Димитрије илустровао угледајући се, можда, на неку руску минејну икону,³⁷ и, посебно, циклус посвећен патрону храма, који са својих осамнаест сцена, уз онај који је поп Страхиња приказао у Подврху код Бијелог Поља (1613/14), представља најразвијенији циклус тог светитеља у српском зидном сликарству средњег века и послевизантијске епохе.

Поред устаљених призора из Житија мирликијског чудотворца, у Пелинову је насликано и неколико сцена које су у сликарству на подручју Пећке патријаршије или изузетно ретке (Свети Никола спасава Петра Атонског из тамнице, Симеона избавља из мора, а попа Христофора од погубљења) или се у њему, изузев на овим Димитријевим фрескама, уопште не срећу (Свети Никола спасава из мора патријарха Атанасија, иако он није поштовао његову икону, Свети Никола помаже осиромашени манастир и Свети Никола бди над васељеном, где је Светитељ приказан како подигнутих руку лебди окружен облацима, док су у угловима композиције назначене четири стране света).³⁸

³⁴ О пореклу и иконографским типовима ове теме в. Д. Медаковић, *Богородица "Живоносни источник" у српској уметности*, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) 203–217; Т. Velmans, *L'icônographie de la "Fontaine de la vie" dans la tradition byzantine à la fin du Moyen âge*, Synthronon II, Paris 1968, 119–134; Δ. Ι. Παλλας, *Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον τ. 26 (1973) 201–224; А. М. Talbot, *Epigrams of Manuel Philes on the Theotokos tes Peges and Its Art*, Dumbarton Oaks Papers 48 (1994) 135–165. 135–165.

³⁵ Д. Медаковић, *Богородица Живоносни источник*, 211.

³⁶ П. Мијовић, *Бокоаторска сликарска школа*, 46–75; исти, *Менолог*, Београд 1973, 376–391; С. Петковић, *Црква Светог Николе у Пелинову*, 34–36.

³⁷ На то помишља, уз извесне ограде, и С. Петковић, *нав. дело*, 35–36

³⁸ С. Петковић, *Црква Светог Николе у Пелинову*, 24–30. О појединим ретким сценама

Основано се помишља да је поједине композиције из пелиновског циклуса Светог Николе сликар самостално створио ослањајући се на текстове Житија, Службе и Похвалног слова том Светитељу, до којих је вероватно дошао посредством неке руске штампане књиге.³⁹ Учинио је то служећи се опробаним поступком генерација сликара источноправославног света: коришћењем устаљених иконографских схема – асоцијација на виђене и добро познате призоре, сродне по значењу, којима је, када је прича то захтевала, давао потпуно одређен смисао и сасвим незнатним захватима – додавањем натписа или уношењем какве карактеристичне појединости.⁴⁰ Чини се да је истом поступку Димитрије прибеглао и приликом сликања појединих сцена страдања Свете Петке у храму у Мрковима: драматични призори бичевања Светитељке, њеног спровођења у тамницу или на саслушање. Оне су, такође, представљале *општа места* или *слике-знаке*, у византијској иконографији столећима вариране и примењиване у најразличитијим контекстима, којима је уношењем извесних детаља и натписа давано жељено значење.

Напослетку, у овом сведеном прегледу разнородних узора на које се Димитрије Даскал угледао током свога стваралаштва, које се може пратити у раздобљу дугом безмало четири деценије, не би требало изгубити из вида занимљиву представу Свете Варваре у цркви Светог Николе у Пелинову. На истакнутом месту, у врху некадашњег pročеља, међу ликовима Христа, Богородице и патрона храма, Светитељка је насликана, јамачно под утицајем западноевропских иконографских образаца, како одевена у раскошну хаљину држи у левој руци свој атрибут – стилизован модел здања на коме су отворена три прозора, као симболични израз њене привржености Светој Тројици.⁴¹

из овог циклуса пише и Ј. Радовановић, *Свети Никола, његово житије и чуда у српској уметности*, Београд 1987, 59–74.

³⁹ С. Петковић, *нав. дело*, 24–30.

⁴⁰ Такав поступак био је добро познат и старим српским сликарима. Користили су га, поред осталих, Лонгин, на житијној икони светог Стефана Дечанског [Г. Бабић, М. Хаџидакић, *Иконе Балканског полуострва и грчких острва* (2), *Иконе*, Београд 1983, 306–307; В. Ј. Ђурић, *Икона светог краља Стефана Дечанског*, Београд 1985, *passim*], и Димитријев учитељ Радул приликом сликања житијне иконе светог Луке у Морачи (З. Ракић, *Радул*, 73–74). За њим је посегнуо и Рафаило Димитријевић, један од синова Димитрија Даскала, када је сликао житијну икону свете Варваре за храм те светитељке у селу Сутвари [З. Ракић, *Фрагмент житијне иконе свете Варваре у цркви Светог Ђорђа у Сутвари (Горњи Грбаљ)*, *Бока* 35 (2015) 247].

⁴¹ Култ свете Варваре – Варе био је у Грбљу веома снажан. О томе сведочи и црква Свете Варваре саграђена недалеко од Пелинова, у селу Сутвари, које је по тој светитељки и добило име [М. Црногорчевић, *Цркве у Грбљу. Сутвара*, Гласник православне далматинске цркве, год. X, бр. 1 (1902) 6; С. Накићеновић, *Бока (антропологеографска студија)*, Српски етнографски зборник СКА, књ. XX, Београд 1913, 400; З. Ракић, *Фрагмент житијне иконе свете Варваре*, 241–257].

Својим богатим опусом утемељеним на баштини сликара Радула, а преко њега и Јована, бококоторски зограф Димитрије непосредно се надовезује на највиталнији ток српског сликарства из времена турске владавине. Штавише, током последње две деценије XVII и почетком XVIII века он је био његов најзначајнији представник. Као родоначелник дуговечне сликарске породице, коју су поред њега чинила још десеторица чланова – четворица његових синова, Гаврило, Данило, Ђорђе и Рафаило, што се по оцу презивају Димитријевић, Рафаилови синови Петар, и Василије, названи Рафаиловићи, и њихови потомци, двојица Василијевих синова, Георгије и Христофор, и Христофорови синови Иво и Јово – као и Максим Тујковић, Димитрије Даскал је снажно допринео да се богате традиције сликарства ствараног на тлу Пећке патријаршије, истина у већ истањеном и анахроном виду, пренесу дубоко у XIX столеће.*

* Све фотографије објављене у овом раду љубазно ми је уступио господин Александар Рафајловић, коме и овом приликом срдачно захваљујем.

Сл. 1 Димитрије Даскал, Икона Богородице са Христом и арханђелима, Рисан, црква Светих Петра и Павла

Сл. 2 Димитрије Даскал, Гостољубље Аврамово, 1688/89, Котор,
црква Светог Луке

Сл. 3 Слика Радул, Свети Лука слика икону Богородице, детаљ житијне иконе Светог Луке, 1672/73, манастир Морача

Сл. 4 Димитрије Даскал, Свети Лука слика икону Богородице, крај XVII века, Музеј града Београда, Легат Павле и Милана Секулића

Сл. 5 Димитрије Даскал, Покров Богородичин, детаљ иконе Успења Богородичиног, 1713, манастир Морача

Сл. 6 Димитрије Даскал, Богородица Живоносни источник, детаљ иконе Успења Богородичиног, 1713, манастир Морача

Сл. 7 Димитрије Даскал, Део менолога, 1717/18, Пелиново, црква Светог Николе

Сл. 8 Димитрије Даскал, Свети Никола спасава Симеона из мора, 1717/18, Пелиново, црква Светог Николе

Сл. 9 Димитрије Даскал, Свети Никола кажњава Половца због неиспуњене заклете,
1717/18, Пелиново, црква Светог Николе

Сл. 10 Димитрије Даскал, Свети Никола бди над васељеном, 1717/18, Пелиново, црква Светог Николе

Сл. 11 Димитрије Даскал, Света Петка с представом храма Свете Петке у Мрковима, детаљ, 1704, Мркови, црква Свете Петке

Zoran RAKIĆ

THE PAINTER DIMITRIJE DASKAL FROM THE BAY OF KOTOR

Summary

The founding father of the family of painters whose eleven members worked between late seventeenth to the second half of the nineteenth century painted icons and frescoes in the southern littoral of the Adriatic, in Montenegro and the southern part of Herzegovina. He was born probably in 1660s. Data about his ancestors found in the inscription on the icon of the *Dormition of the Virgin* in the Morača monastery disclose that his parents were Bosno and Danica, and his wife Femija (or Jefimija). In the late 1670s he took lessons with Radul the painter, and with him he painted frescoes in the Church of the Holy Trinity in the Praskvica monastery. He moved to Risan around 1680 and in the monastery ledger he is mentioned together with his wife, a daughter and sons on 11 March 1705 as *Miter Dascolo detto Pizaz*. He had four sons – Gavriilo, Danilo, Georgije (Đorđe) and Rafailo. They were also painters and after their father's name they all had the surname of Dimitrijević.

Apart from the frescoes in the Praskvica monastery, which he painted together with Radul, Dimitrije also painted frescoes in the Church of St George in Šišići, Grbalj (1699), the Church of St Parasceve in Mrkovi, Luštica (1704) and the Church of St Nicholas in Pelinovo, Grbalj (1717/18). Dimitrije Daskal left a remarkable number of paintings: four icons – *Jesus Christ enthroned* (1680/81), *Mother of God with Christ and archangels*, *St Nicholas and George* and *St John the Forerunner and St Sava of Serbia* – in the Church of St Peter and Paul in Risan, *Deesis* and *Unsleeping Eye* on the iconostasis of the Church of St Nicholas in the Dubočica monastery (1682/83), two scene painted above the Holy Doors with representations of *Unsleeping Eye* and *Abraham's Hospitality* in the Church of St Luke in Kotor (1688/89), the Holy Doors, *Unsleeping Eye* and painted cross on the iconostasis in the Church of St George in Šišići (1690/91), The Holy Doors and the lintel above them (*nadverije*), the main icons of *Christ*, *Mother of God with Christ* and *St Parasceve*, *Deesis* and the painted cross on the iconostasis in Mrkovi (1704); in Morača he painted the icons of *St Luke Painting the Mother of God* (Belgrade, the Sekulić collection of icons), *The Beheading of John the Forerunner* (Belgrade, National Museum), both from the end of the seventeenth century, *Dormition of the Virgin with scenes from her life and portraits of St Sava and Simeon of Serbia*, *St Nicholas*, *Cyril the Philosopher* and *Basil of Ostrog* (1713, the richly decorated woodcut frame was made by his son Gavriilo).

Several other works are attributed to his hand: the icon of *Abraham's Hospitality* (1714) and Royal Doors from Praskvica (1692/93), *Deesis* (Belgrade, National Museum), as well as works in the monasteries of Savina (*The Royal Doors of Tvrdoš*, 1703), Piva (the icon of *St George with Scenes from his life* and three icons – of *Jesus Christ*, *Mother of God with Christ* and *St Nicholas* – transferred from another church, as well as the Royal Doors from 1709), then from the Patriarchate

of Peć (the icon of *Archangel Michael*), from the Church of the Virgin in Bijela (the icon *Mother of God with Christ*) and in the Church Museum in Szent Endre (the icon *Stephen of Dečani led to Christ by St Nicholas, with portraits of the four holy warriors*). Apart from the mentioned works, Dimitrije Daskal painted about thirty-five icons in 1716/17 for the iconostasis in Pelinovo, but these have not been preserved. It is supposed that his could also be autor of the icons of *St John the Forerunner with twenty-four scenes from his life* (1713) from Morača and *Mother of God with Christ enthroned, surrounded by saints* (1711/12).

Dimitrije learned and took over the majority of iconographic and stylistic principles from his teacher Radul and the painter Jovan. He also inherited from them the composition and colouristic solutions, the treatment of the figure and organisation of space, but in comparison with the works by the two older masters, he had a reduced and less noble colours, a more emphasised schematic approach and a rougher treatment of form. In some of Dimitrije's works there are also several rarely represented iconographic topics, such as certain scenes in the cycles of *St Parascevi* (Mrkovi), *St Nicholas* (Pelinovo) and *St George* (icons with scenes from his life, in Piva), or the extensive cycle of church calendar – *Menologion* (Pelinovo), the composition of *Virgin as a Life-Giving Fountain* and the *Intercession of the Virgin* (the icon of *Dormition* in Morača) etc.

Оливера ДОКЛЕСТИЋ, Властимир РАДОЊАНИН, Ђорђе ЛАЋИНОВИЋ,
Бојан МАТИЋ, Вања ВУЧИНИЋ, Владимир ЖИВАЉЕВИЋ

ЖЕЉЕЗНИЧКИ МОСТОВИ У ХЕРЦЕГНОВСКОЈ ОПШТИНИ (историјат, локацијско одређење, конструктивни елементи, оцјена стања)

Кључне ријечи: жељезница, жељезничка пруга, Бока которска, челична конструкција, процјена стања

О ИСТОРИЈАТУ ЖЕЉЕЗНИЦЕ У ХЕРЦЕГ НОВОМ

Аустроугарска монархија видјела је у Боки Которској војно-стратешки значајну тачку, првенствено, због залива дубоко увученог у копно и њеног рељефа. Бока је постала фортификацијско упориште¹ и јака јужна лука, одакле је контролисан читав Јадран, његов сјеверни обални и морски појас, од Отрантских врата, све до Трста.

С друге стране, друга половина 19. вијека за провинцију Бока Которска било је таворење на периферији империје². Економска и социјална ситуација, у сјенци свјетских догађаја и напретка, промјена у поморској трговини, није била завидна.³

Развијање технике и нових технологија и њихова примјена у привреди, али и у војној индустрији, постало је неминовно у свакој напредној држави. Аустроугарска монархија је пратила нове трендове, али је њихов утицај на јужне покрајине био знатно успоренији.

Појава парних машина, као и свака техничка новина, изазивала је прво невјерицу и сумњу, а потом све брже освајање тадашњег модерног свијета 19. вијека. Примјена парне машине у индустрији и развоју жељезничког саобраћаја представљала је праву техничку револуцију, која се претварала у директну битку за престиж. Иницијативе за изградњу жељезничке пруге у Аустрији потекле су од Франтишека Ј. Герстнера

¹ Радојица Павићевић, *Werk : аустроугарске тврђаве у Црној Гори*, Подгорица 2012.

² Велимир Радовић, *Ријечи и дјела (Бока на почетку двадесетог вијека)*, Бока : зборник радова из науке, културе и умјетности, бр. 6-7, 1975, 251-160.

³ Марија Црнић-Пејовић, *Организација и рад општинске управе Херцег Новог (1870-1940)*, Бока : зборник радова из науке, културе и умјетности, бр. 12, 1980, 35-80.

(1756-1832) математичара, физичара и инжењера, који је на прашкој високој политехничкој школи (*Česká stavovská inženýrská škola*⁴) предавао механику и хидраулику, и био члан државне комисије за унапређење и примјену савремених технологија. Захваљујући њему 1810. године изграђена је прва пруга у Аустрији, која је повезивала базен Влтаве и Дунава, преко масива Бохемиа.

Политика Аустрије била је да се жељезничка мрежа развије до најудаљенијих и најзаосталијих дјелова империје, да би сваки становник и сваки терет из тих крајева могао да буде допремљен до Беча, Париза, Минхена или Пеште. Већ 1854. године у Аустрији је изграђено 2000 км мреже жељезничке пруге, која је 60 – 70% била у власништву државе. Годишњи економски раст је био највећи у Европи, око 1,5%. Жељезнички саобраћај редуковао је транспортне трошкове кроз државу и сусједне земље, па се тим прије указала потреба за проширењем до најудаљенијих предјела царевине. До 1879. убрзано расте приватни интерес за изградњу пруга и унапређење жељезничког саобраћаја. Свјетска економска криза 1870. године довела је до ренационализације жељезничке мреже аустроугарских пруга. Од 1879. до 1900. Аустроугарска је имала већ 25.000 км изграђених жељезничких пруга, у Мађарској и Цислајтанији⁵.

Не може се говорити о тачном времену настајања идеје о градњи пруге до Боке Которске⁶. Сигурно да се тај нови крак називао већ седамдесетих година 19. вијека. Бока, изузетно важна стратешка тачка, лука, војно утврђење јужних аустроугарских трупа, морала је да рачуна на пругу, у првом реду, због једноставнијег и бржег транспорта војних јединица и опреме. Пруга кроз херцеговску општину, до Зеленике, јесте ускотрачна пруга, распона шина 760 мм (тачније 2 ft 5 $\frac{15}{16}$ in), званично названа: „Пруга Габела-Зеленика“, укупне дужине од 155,5 км, пуштена је у званичан саобраћај јула 1901. године и припадала је Аустроугарским царско-краљевским пругама.

Можемо рећи да након проласка првог воза ускотрачном пругом до Зеленике, више ништа није било исто у Херцег Новом, па ни у цијелој Боки.

Како су се мијењале управе тако се мијењао и однос према жељезници, њеним потребама и развоју. Бока, привредно и друштвено запостављена на крају 19. вијека, добила је прилику за прикључење Сарајеву, Пешти, Бечу и цијелој развијеној Европи. Тог 16. јула 1901. кроз дивни славолук,

⁴ *Česká stavovská inženýrská škola* прерасла је у Чешки Технички Универзитет у Прагу.

⁵ Kogan Page, *Europe Review 2003/2004*, fifth edition, Wolden Publishing Ltd, 2003.

⁶ *Željeznica u Boki Kotorској*, priredio Josip Weber, Herceg Novi 2003; Josip Weber, *III godna željeznice u Crnoj Gori*, Herceg Novi 2013.

достојан највеће војничке побједе, попут славних побједничких капија, коју су изградиле новске власти на посљедњој станици пруге Сарајево – Ускопље – Хум – Зеленика, дочекао је свој први воз, у том малом, лучком мјесту Зеленика. Али, на мјесту станице у Зеленици била је мочвара, гдје су се уливали бројни потоци. Требало је прво регулисати власничке односе са мјештанима, извршити правичну новчану надокнаду, потом прионуту техничким мјерама: исушивању терена, уградњи дренаже, грађењу дубоких темеља и повезивању чворишта луке и жељезнице. Био је то позамашан посао за читав крај, јер у то вријеме прије градње пруге, није ни било мјеста Зеленика, а најближи мјештани су били из села Кути, на ободу истоименог поља.

Током разговора пројектаната и новских власти⁷ било је више варијанти за будућу трасу пруге: залеђем и брдом, или уз море. Прича каже да је пресудну улогу имао тадашњи градоначелник, Јефто Гојковић⁸, који је био чврст у науму да траса буде уз саму морску обалу. Због тога су минирани градски бедеми, између тврђава Цитадела и Форте Маре и градског мула. Данас се препознају дјелови шпренгованих бедема, остаци разваљених зидова са великим пукотинама, које је море излокало, а земљотреси растресли.

Провобитно су пројектанти, за посљедњу станицу пруге, одредили насеље Мељине, гдје се налазио лазарет⁹, подигнут још у доба Млечана.

Значајну улогу у продужењу пруге до Зеленике имао је Антал Мађар, угарски официр, из угледне пештанске породице, који се с породицом доселио у Херцег Нови. Мађар је, не само заволио нови крај, већ и страствено радио на његовом привредном унапређењу, отварањем хотела, првог на овом дијелу обале, јужно од Дубровника. Као лични пријатељ цара Фрања Јосипа испословао је да пруга буде продужена до Зеленике, надамак његовог хотела.

Жељезница је отварала нове могућности за упошљавање, трговину, путовања, транспорт туриста. Стварао се добар осјећај у народу да је, најзад, царевина почела да мисли и на овај крај. Царевина је унапређивала жељезницу. Њоме су се кретале најсавременије композиције са модерним, удобним вагонима.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца¹⁰, која је наслиједила управу Аустроугарске монархије, покушавала је, с више или мање успјеха, да

⁷ Градоначелник Херцег Новог, у то вријеме, био је Јефто Гојковић.

⁸ Јефто Гојковић је био начелник општине у више мандата: 1877-1881, 1891-1899, 1905-1922.

⁹ Др Славко Мијушковић, *Херцеговски лазарет и здравствени колеџ*, Бока : зборник радова из науке, културе и умјетности, бр. 4, 1972, 5-15.

¹⁰ Марија Црнић-Пејовић, *Херцег-Нови послје Првог свјетског рата по записима Тома К. Поповића*, Бока : зборник радова из науке, културе и умјетности, бр. 15-16, 1984, 131-158.

настави развојне токове старе империје. Између два свјетска рата старе југословенске жељезнице и поште сврставане су међу најуредније у Европи. Међутим, жељезнички развој на овој прузи није пратио савремене токове у жељезничком саобраћају тадашње Европе. Краљевина СХС дуго се опорављала од посљедица великог рата и није могла да улаже довољно у модернизацију жељезнице. Некада модерни вагони на овој прузи до Зеленике, двадесетих и тридесетих година 20. вијека, били су стари и запуштени. Станице су биле у лошем стању. Бока Которска је опет била на зачељу напретка државе, са својом жељезничком структуром. Модернизација пруге је била стална тема у расправама бокелских политичких првака. Године 1921. у Београду је одржана велика саобраћајна конференција на којој су се Др. Смодлака и Др. Руди Сарделић сложили да је Сплиту потребно изградити книнску, а Боки Которској јадранску пругу. Јадранска пруга би ишла обалом, од Херцег Новог до Сплита и била би пандан бродском саобраћају. Међутим, закључци конференције и пруга Габела – Хум – Ускопље – Зеленика падали су у сјену развојних програма југословенских жељезница. Бока Которска је опет била економски запостављена. Вагони су били неудобни, путовање предуго, а станице неугодне, и оударале су од љепоте природног окружења.

Питањем унапређења херцеговског дијела жељезничке пруге и повезивања са Сплитом, бавили су се многи новски и далматински политички прваци, попут Јова Секуловића, Рудолфа Ђунија, Шпира Јанковића, др Мирка Сарделића и Мирка Комненовића.¹¹

У децембру 1932. године¹² на Цетињу је одржана велика државна привредна конференција. Било је то вријеме велике економске кризе, која је имала тешке друштвене посљедице. Бокелски прваци, вијећници бокоторског среза: Рудолф Ђунио (Rudolfo Giunio) из Котора, Шпиро Јанковић и Јово Секуловић из Херцег Новог, као најважније питање, од значаја за цјелокупни развој бокелске регије, ставили су изгрању Јадранске жељезнице, дуж приморја, од Боке до Сплита. Јанковић¹³ је тада рекао: „...Бока је далеко од свијета. Говорили сте о „баук“ станицама између Београда и Зеленике. То је добро речено и то, уистину, јесу баук станице. Путање се напорно, као у средњем вијеку. Још нигдје се није повело питање о спаваћим колима на прузи Београд-Зеленика. Као по некој казни, Боки је

¹¹ Игњатије Злоковић, *Мирко Комненовић*, Бока : зборник радова из науке, културе и умјетности, бр. 13-14, 1982, 105-126.

¹² *Глас Боке*, 1932.

¹³ Шпиро Јанковић је потомак херцеговске, заправо игалско-тршћанске породице, поморски капетан, који је по повратку из Трста, након Првог свјетског рата изградио хотел „Игало“ у Игалу, а један од првих који су открили љековита својства игалског блата.

одузето и оно што јој припада, што јој се никако не би смјело одузети...“

Нажалост, апели нису уродили плодом осим што је Мирко Комненовић испословао краљеву потпору за градњу нове зграде железничке станице у Херцег-Новом, 1932. године. Њена градња је започела 1934. године.

Вријеме социјализма у Југославији шездесетих година донијело је железничкој прузи нове недаће. По некој, више политичкој него економској анализи, пруга Ускопље–Хум-Габела–Зеленика проглашена је нерентабилном и донесена је одлука о њеном укидању. Демонтажа пруге започела је септембра 1968. Од тада су њени мостови остали без икакве бригае и жеље да буду очувани.

ЛОКАЦИЈСКО ОДРЕЂЕЊЕ МОСТОВА

Траса железничке пруге кроз херцеговску општину била је дужине 15.5 км¹⁴. Тачније, то је растојање између станица Нагуманац и Зеленика. На тој дионици пруге има шест мостова. Кроз суторинско поље, предиио који се зове Солила, због плавлена терена, нарочито у вријеме јаких киша, подигнут је високи насип, преко кога је постављена пруга и висок мост на ријечи Суторини. У Зеленици је, такође, мост премостио истоимену ријеку. Недалеко од моста је урађено и завршно окретиште железнице са складиштима и магацинима. Зеленичка лука је добила импулс за интензивнији промет робе управо доласком железничке пруге. Зеленика је од муљевитог, шашом и шипрагом обраслог дијела обале, са стаништем инсеката, исушивањем мочварног тла, и изградњом лучко-железничког чворишта, добила другачији изглед.

Локација железничких мостова кроз херцеговску општину, који су у основи челичне конструкције су на каменим опорцима:

- на ријечи Суторини,
- на потоку (поред гробља уз цркву Светог Преображења Господњег),
- на Бабином потоку (или потоку Игало),
- на Љутом потоку,
- на ријечи Немила у Мељинама,
- на зеленичкој ријечи у Зеленици.

Железни („плати“) мост у Мељинама није железнички, изграђен је, наводно, 1910. године, али га не треба изостављати из контекста приче о челичним мостовима у Херцег Новом.

Од железничких мостова, данас се још јасно распознају: велики мост на Суторини, мали поред гробља, мељински и зеленички. Мостови

¹⁴ У књизи Јосипа Вебера „железница у Боки Которској“ помиње се дужина од 14.9 км.

преко Бабиног и Љутог потока постали су дио херцеговске променаде „Шеталиште Пет Даница”, а њихови темељи и опорци искориштени су за ослонац бетонској плочи шеталишта.

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ МОСТОВА

Од трасе жељезничке пруге кроз херцеговску општину, остали су, тек за подсјећање: камени, лијепо изведени, потпорни зидови, кишни пропусти, које мјештани зову „тумбини” и мостови грађени комбиновањем бијелог, тесаног камена, за ослонце и темеље, и гвоздених греда, које су премошћавале распон. За разлику од типичних камених мостова, лучно засвођених (лукови или сводови), жељезничке конструкције су гредни носачи, статички једноставније конструкције и значајно олакшане. Наиме, темељи и опорци су укљештени у стијенску масу или утемељени у тло.

Градња моста захтијевала је чврсте, стабилне опорце. На слици се види сасвим различит начин грађења, слагањем камена на опорцу моста. Зидане је урађено уједначеним, четвртастим, тесаним каменом, правилног облика и на кегли моста, која прати косину насипа. Насип, или кегла моста, урађени су овално, са слагањем камена неправилног облика, у сувомеђи, без везива. И након више од вијека постојања, тачније након 110 година, конструкција дјелује стамено и готово без пукотина. Жељезни дио моста, гдје су остале носеће греде, решеткасти носач и ограда, рђа је видно оштетила. Ипак, сама челична конструкција је и даље у доста добром стању.

На потоку Немила, кроз Мељине, постоје два моста, један жељезнички и други колско-пјешачки.

Зеленички мост је био на самом крају пруге, прије окретнице. Налази се на самом ушћу зеленичке ријеке у море, непосредно уз Јадранску магистралу. Данашње стање зеленичког жељезничког моста је веома лоше. Сасвим је препуштен зубу времена и опасан за прелаз. Дјелови металне конструкције су толико корозирали да могу сваког тренутка да се уруше. Металне траке, дуж некадашњих шина, личе на папирне листове. Дрвени прагови су у фази труљења.

Професори Техничког факулета у Новом Саду, департман за грађевинарство, др Властимир Радоњанин и Ђорђе Лађиновић, са студентима, постдипломцима и асистентима, боравили су у Херцег Новом, од 24. до 30. августа, на студијском задатку снимања и оцјењивања стања камених и челичних мостова у новској општини. Овај рад настао је као плод њиховог запажања и истраживања. Прикупљени подаци о мостовима треба да послуже за наредни корак; да се ови мостови у Херцег Новом прогласе за градитељско наслеђе, као својеврсни споменици минулог

времена и да добију адекватну заштиту мериторних државних установа и локалне управе. У наставку рада дат је инжењерски приказ два од наведених мостова, оног преко ријеке Суторине и оног на ушћу потока Игало у море.

Жељезни (али не и жељезнички) мост на ријеци/потоку Немила, у Мељинама

Мост „Зеленика”, једва да је нешто остало од камених опораца

Мост „Зеленика”, приказ преосталих металних и дрвених дјелова некадашњег моста и елемената пруге, који су остали од демонтаже из 1968. године

Поглед на зеленички жељезнички мост с јужне стране

ЖЕЉЕЗНИЧКИ МОСТ НА РИЈЕЦИ СУТОРИНИ

Констатовано је да су се на челичној конструкци моста на Суторини, у протеклом експлоатационом и неексплоатационом периоду, појавила бројна оштећења, услед неодржавања и агресивног утицаја морске средине. Испољила су се као корозија челичног материјала, редуција пресека челичних носача и изражене деформације профила.

Ради утврђивања степена и узрока оштећења, као и врсте и обима потребних санационих радова, обављене су следеће активности:

- Снимање димензија носећих елемената конструкције, цртање карактеристичних основа и пресека моста и формирање трајне документације о мосту (у дигиталном запису – AUTOCAD) јер оригинална пројектно-техничка документација моста није пронађена. Претпоставља се да је мост изграђен почетком 20. века;
- Детаљан визуелни преглед са регистровањем карактеристичних дефеката и оштећења носеће конструкције моста, укључујући и технички опис са класификацијом уочених дефеката и оштећења, графички приказ и фото-документацију снимљених дефеката и оштећења;
- Анализа свих прикупљених података и процјена стања носеће конструкције моста са предлозима глобалних мјера санације.

Мост на ријеци Суторини

Кегла моста на ријеци Суторини

Изглед моста са жељезном конструкцијом

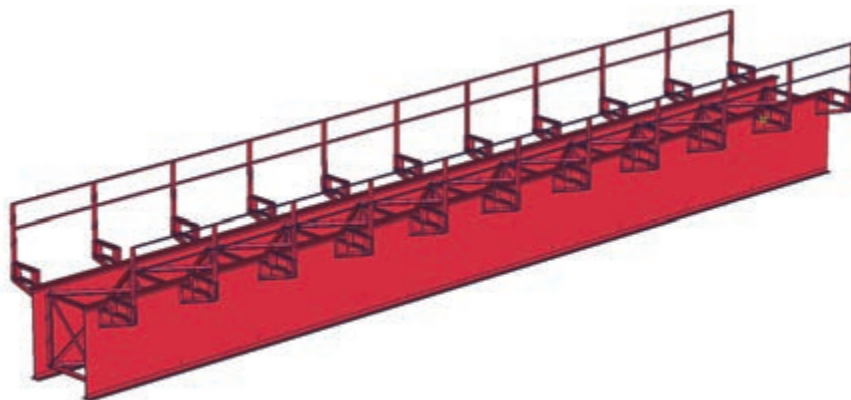
Слагани камен у кегли без везива

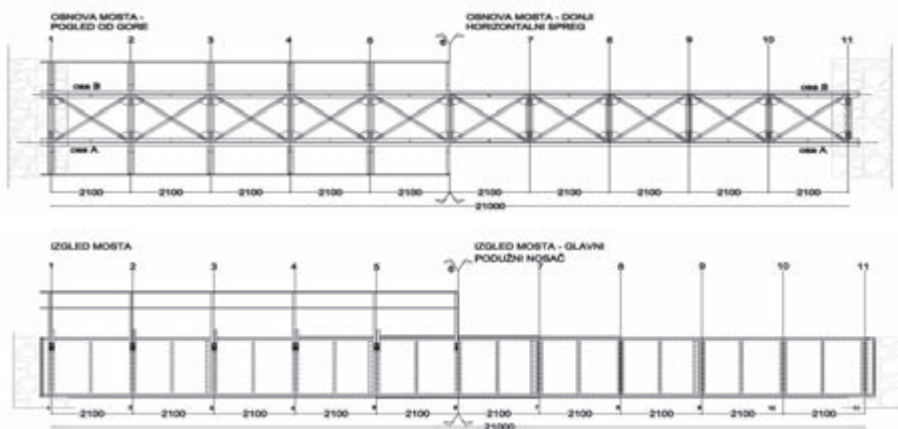
Изглед челичног моста на ријеци Суторини

Укупна дужина моста је 21м. Конструкција је изведена у статичком систему просте греде и ослања се на два камена опорца. Мост је изведен од челика, а све везе између елемената конструкције моста изведене су са закивцима.

Главни подужни носачи моста формиран су од вертикалног лима (ребра) који је са ножицама спојен са 2 Л90х90х5 (и у горњој и у доњој зони). Ножице су димензија 235х10 мм, а ребро 1900х20 мм.

Модел конструкције моста на Суторини

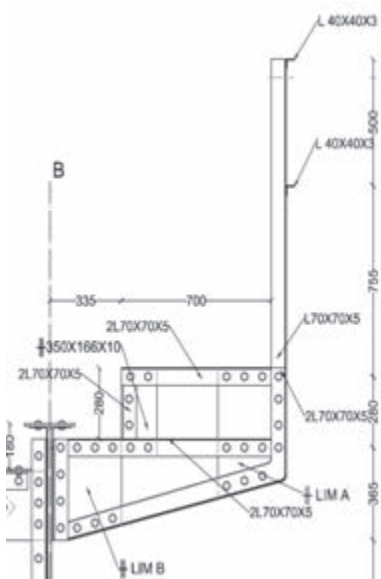

Основне геометријске карактеристике моста и усвојене ознаке оса

Хоризонталне спрегове чине дијагонале L 80x80x10 и вертикале 2 L70x70x5 профила. Горњи хоризонтални спрег је позициониран 180 мм испод горње ножице главног подужног носача, док је доњи хоризонтални спрег 180 мм, изнад доње ножице главног подужног носача.

Вертикални спрег чине дијагонале L 70x70x5. У равни вертикалних спрегова налазе се вертикална укрућења 2 L 70x70x5 профила.

Конзолни носачи, који служе као носачи за ревизиону стазу, сложеног су попречног пресека. У средини сваког поља се налазе вертикална укрућења ребра са унутрашње стране – профили L 70x70x5.

Попречни пресјек конзолног носача Изглед главног носача, површинска корозија, деформација лимова

У оквиру процјене стања моста, извршен је детаљан визуелни преглед свих доступних елемената конструкције моста. Детаљним визуелним прегледом обухваћени су сљедећи елементи:

- Главни подужни носач;
- Хоризонтални спрегови;
- Вертикални спрегови;
- Конзолни носачи ревизионе стазе.

Већина елемената конструкције прегледана је из непосредне близине. Резултати визуелног прегледа су систематизовани и презентовани по елементима конструкције.

Главни подужни носачи

Детаљним визуелним прегледом челичне конструкције моста уочена су слједећа оштећења:

- Општа површинска корозија - напредовање процеса корозије у дубину метала;
- На појединим мјестима недостају спојна средства – закивци;
- Додатни лимови на горњој ножици су деформисани услед процеса корозије;
- Редукција пресека челичних профила и лимова услед изразите корозије.

Хоризонтални спрегови

Прегледом су уочена слједећа оштећења:

- Општа површинска корозија, напредовање процеса корозије у дубину метала;
- Редукција пресека челичних профила услед изразите корозије;
- Љускање и раслојавање појединих челичних профила.

Вертикални спрегови

Детаљним визуелним прегледом доступних вертикалних спрегова уочена су слједећа оштећења:

- Општа површинска корозија – наредовање процеса корозије у дубину метала. Редукција пресека челичних профила услед изразите корозије.

Вертикални спрег моста

Хоризонтални спрег, љускање вертикале

Конзолни носачи

Детаљним визуелним прегледом конзолних носача уочена су следећа оштећења:

- Општа површинска корозија – напредовање процеса корозије у дубину метала;
- Редукција пресека челичних профила услед изразите корозије.

Камени опорци

Визуелним прегледом камених опораца уочена су следећа оштећења:

Кегла код ослонаца „Б“

Ослонац са кеглом „А“

У табели су приказани резултати визуелног прегледа доступних елемената челичне конструкције моста, према набројаним оштећењима:

Табела 1 – Резултати визуелног прегледа елемената моста

Елементи	Површинско љускање заштитног слоја	Површинска корозија	Раслојавање, љускање челика	Редукација попречног пресека
Главни подужни носачи	ДА	ДА	ДА	ДА
Хоризонтални спрегови	ДА	ДА	ДА	ДА
Вертикални спрег	ДА	ДА	ДА	ДА
Конзолни носачи	ДА	ДА	ДА	ДА

Закључак о стању конструкције жељезничког, челичног моста на Суторини и глобалне препоруке за санацију

На основу анализе података добијених визуелним прегледом доступних елемената челичног жељезничког моста „Суторина“, закључено је:

- Трајност мостовске конструкције је у великој мјери смањена због корозионог процеса челичног материјала и због велике осјетљивости челичне конструкције на агресивни утицај морске средине.
- Стање носећих елемената челичне конструкције је такво да нису нарушени носивост и стабилност конструкције моста за експлоатационо оптерећење.
- Стање обалних ослонаца директно не угрожава носивост и стабилност конструкције моста. Трајност је смањена због испраног везивног материјала у спојницама.
- Опште стање моста је посљедица неодговарајућег одржавања као и агресивног утицаја морске средине.

У циљу довођења носеће конструкције моста у технички исправно и функционално стање, потребно је да се хитно предузму одговарајуће мјере.

Радови треба да обухвате замјену свих дјелова носеће челичне конструкције који су захваћени јаким корозионим процесима, чишћење комплетне челичне конструкције моста од површинске корозије и наносење заштитних антикорозионих премаза; чишћење од површинског биолошког растиња и попуњавање спојница везивним материјалом.

На основу свих прикупљених података и глобалних препорука у оквиру овог елабората, потребно је урадити детаљан пројекат санације носеће конструкције моста.

ЖЕЉЕЗНИЧКИ МОСТ НА ПОТОКУ ИГАЛО/БАБИН ПОТОК

Некада жељезнички, а сада пјешачки мост, на шеталишту „Пет Даница“, у Игалу, који премошћава поток Игало или Бабин поток, видљив је само с мора јер га је саобраћајно чвориште потпуно заклонило од погледа. Уз њега се налази други мост, камена конструкција са три свода, који је колска саобраћајница. У наставку ћемо дати нека запажања о овом жељезном мосту, на кога је, чини се, иако је у функцији, сасвим заборављено.

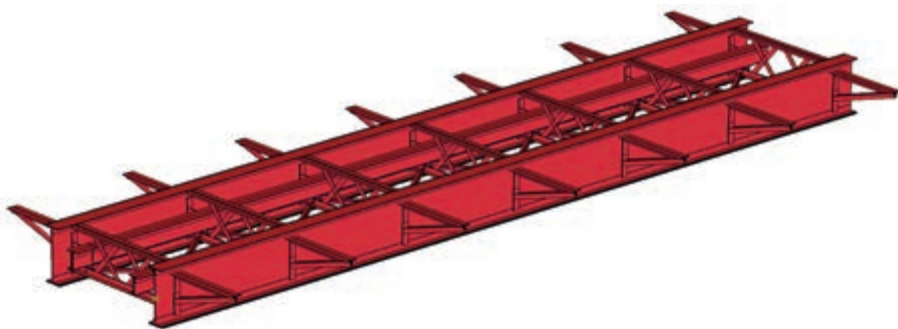
Прије детаљног визуелног прегледа моста, обављено је детаљно техничко “снимање”, односно мјерење свих релевантних димензија и појединачних елемената носеће конструкције. Ови подаци послужили су за формирање карактеристичних основа и пресјека моста, будући

да о предметном мосту није постојала никаква пројектно-техничка документација, укључујући и графичку документацију.

Челични мост у Игалу на Бабином потоку намијењен је сада за пјешачки саобраћај, са слободном ширином између фланши главних носача од 1480 мм. Укупна дужина моста је 10,270 м. Конструкција моста изведена је у статичком систему просте греде. Мост се ослања на два камена опорца.

Главни носачи моста формиран су од вертикалног лима (ребра) који је са ножицама спојен са два Л профила (и у горњој и у доњој зони) и ојачања ножице на највећем делу носача. Горња ножица није видљива јер је коловозна плоча накнадно избетонирана.

Распон главних носача је 9720 мм. Висина главних носача је константна дуж распона и износи 750 мм.

Модел конструкције моста на потоку Игало

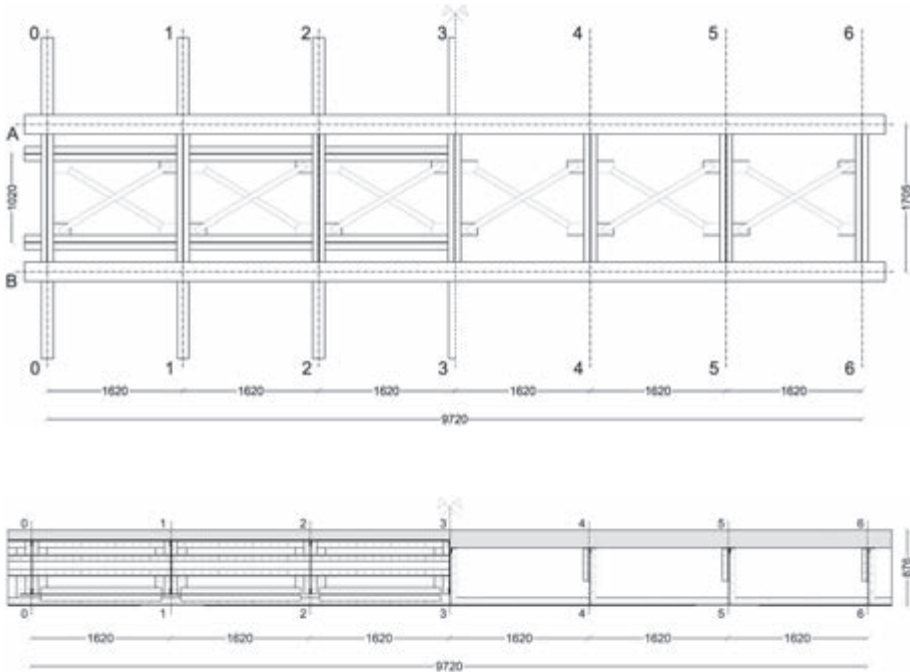
Изглед челичног (сада) пјешачког моста у Игалу, поглед са низводне стране

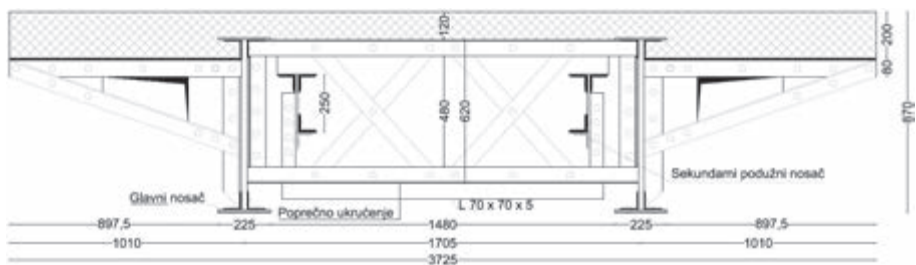
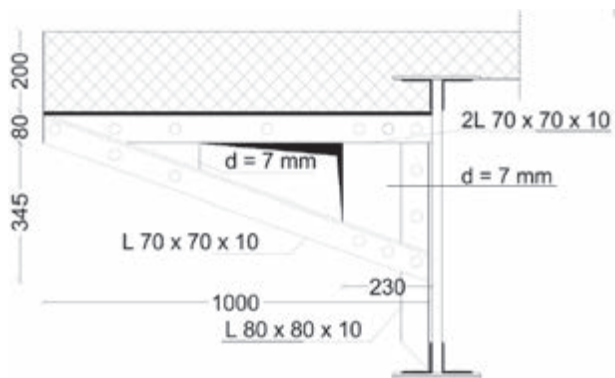
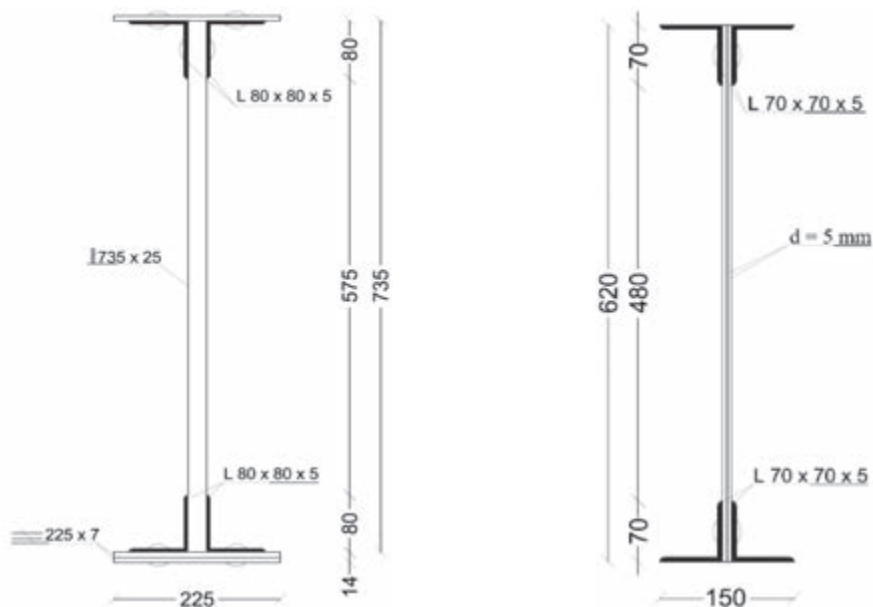
Коловоз моста се налази на горњем појасу главних носача. Коловозна плоча моста је изведена као армирано бетонска, дебљине 20 цм, и ослања се на систем главних и секундарних подужних челичних носача и попречних укрућења. Осни размак између попречних укрућења је 1620мм.

Секундарни подужни носачи су формиран из вертикалног лима, два „L“ профила у горњој зони и једног „L“ профила у доњој зони, који су међусобно спојени закивцима.

У равни доњег појаса конструкције моста изведен је хоризонтални спрег са вертикалама профила 2 L70x70x5 и укрштеним дијагоналама профила L70x70x5. Вертикале хоризонталног спрега уједно представљају и доњи појас попречних укрућења.

Попречна укрућења су решетке са горњим и доњим појасом од 2 L70x70x5, испуна је од укрштених дијагонала од пљоснатог лима 65x5 мм. Главни носачи ослањају се на камене опорце преко челичних лежишних плоча дебљине 70 мм. Оба лежишта су непокретна. Мост је од челика, а све везе између елемената конструкције моста изведене су помоћу закивака. Накнадно је изведена армирано бетонска плоча дебљине 20 цм.

Основне геометријске карактеристике моста

Опита корозија главног, подружног носача

Опита корозија главног подружног носача

Доња ножица главног носача, раздвајање лимова, корозија

Општа површинска корозија, љускање челика захваћеног корозијом, раздвајање лимова

У оквиру процјене стања моста, извршен је детаљан визуелни преглед свих доступних елемената конструкције моста. Детаљним визуелним прегледом обухваћени су следећи елементи:

- Главни подужни носачи;
- Секундарни подужни носачи;
- Доњи хоризонтални спрег;
- Попречна укрућења;
- Конзолни носачи.

Елементи конструкције прегледани су из непосредне близине. Резултати визуелног прегледа су систематизовани и презентовани по елементима конструкције.

Подужни главни носач

Детаљним визуелним прегледом подужног главног носача уочено је да постоје следеће врсте оштећења:

- Општа површинска корозија; напредовање процеса корозије у дубину метала;
- Раслојавање и љускање челика услед корозије, нарочито изражено на спојевима лимова;
- Корозија на споју челичних лимова, раздвајање лимова захваћених корозијом.

Подужни секундарни носач

Детаљним визуелним прегледом подужног секундарног носача уочено је да постоје следеће врсте оштећења:

- Општа површинска корозија; напредовање процеса корозије у дубину метала;
- Раслојавање и љускање челика услед корозије, нарочито изражено на спојевима лимова;
- Корозија на споју челичних лимова, раздвајање лимова захваћених корозијом.

Доњи хоризонтални спрег

Детаљним визуелним прегледом доњег хоризонталног спрега уочено је да постоје следеће врсте оштећења:

- Општа површинска корозија; напредовање процеса корозије у дубину метала;
- Раслојавање и љускање челика услед корозије, нарочито изражено на спојевима лимова;
- Корозија на споју челичних лимова, раздвајање лимова захваћених корозијом;
- Редукција попречног пресека (око 40%) услед корозије између челичних лимова.

Општа површинска корозија, љускање челика

Општа корозија, љускање и отпадање чека

Изражена корозија, љускање, редуција попречног пресека, бубрење

Љуштење, раслојавање усљед изразите корозије

Изглед доњег хоризонталног спрега

Попречна укрућења

Детаљним визуелним прегледом попречних укрућења уочено је да постоје следеће врсте оштећења:

- Општа површинска корозија; напредовање процеса корозије у дубину метала;
- Раслојавање и љускање челика услед корозије, нарочито изражено на спојевима лимова;
- Корозија на споју челичних лимова, раздвајање лимова захваћених корозијом.

Површинска корозија, љуштење

Растојање на споју дијагонала и доњег појаса, општа површинска корозија

Конзолни носачи

Детаљним визуелним прегледом конзолних носача уочено је да постоје следеће врсте оштећења:

- Општа површинска корозија; напредовање процеса корозије у дубину метала;
- Раслојавање и љускање челика усљед корозије, нарочито изражено на спојевима лимова;
- Корозија на споју челичних лимова, раздвајање лимова захваћених корозијом.

Изглед конзолних носача

Детаљ конзолног носача, корозија, љускање Корозија, љускање површинског дела

Армирано бетонска плоча

Детаљним визуелним прегледом армирано бетонске плоче са доње стране уочено је да постоје следеће врсте оштећења:

- Мала дебљина заштитног слоја;
- Видљиве кородирале шипке арматуре;
- Одваљивање и отпадање дјелова бетона.

Корозија арматурних шипки, недовољна дебљина заштитног слоја бетона

Корозија арматурних шипки, сегрегација бетона, отпадање бетона

У табели су дати резултати визуелног прегледа доступних елемената челичне конструкције моста, према набројаним оштећењима.

Табела 2- Резултати визуелног прегледа челичног моста на потоку Игало

<i>Елементи</i>	<i>Површинско љускање заштитног слоја</i>	<i>Површинска корозија</i>	<i>Раслојавање, љускање челика</i>	<i>Редуција попречног пресека</i>
<i>Главни подужни носач</i>	ДА	ДА	ДА	НЕ
<i>Секундарни, подужни носач</i>	ДА	ДА	ДА	НЕ
<i>Хоризонтални доњи спрег</i>	ДА	ДА	ДА	ДА
<i>Попречна укрућења</i>	ДА	ДА	ДА	ДА
<i>Конзолни носачи</i>	ДА	ДА	ДА	НЕ

Закључак о стању конструкције челичног моста на потоку Игало и глобалне препоруке за санацију

На основу анализе података добијених визуелним прегледом доступних елемената челичног пјешачког моста у Игалу на Бабином потоку, закључено је:

- Трајност мостовске конструкције је у великој мјери смањена због корозионог процеса челичног материјала и због велике осјетљивости челичне конструкције на агресивни утицај морске средине. Трајност је угрожена због оштећења која напредују, а у највећој мјери су се манифестовала као листање, раслојавање и љускање челика и смањење ефективног попречног пресека лимова;

- Стање носећих елемената челичне конструкције је такво да нису нарушени носивост и стабилност конструкције моста за експлоатационо оптерећење;
- Стање лежишта још увијек директно не угрожава носивост и стабилност моста. Да би се спријечио даљи развој постојећих и појава нових оштећења, неопходно је лежишта премазати антикорозионим заштитним премазом;
- На доњој страни армирано бетонске плоче регистрована је значајна корозија „откривених“ арматурних шипки, праћена отпадањем површинских слојева бетона;
- Опште стање моста је посљедица дугогодишње експлоатације моста, неодговарајућег одржавања као и агресивног утицаја морске средине.

У циљу довођења носеће конструкције моста у технички исправно и функционално стање, уз задовољавајућу трајност током будуће експлоатације, потребно је да се хитно предузму одговарајуће мјере.

Радови треба да обухвате замјену свих дјелова носеће челичне конструкције који су захваћени јаким корозионим процесима, чишћење комплетне челичне конструкције моста од површинске корозије и наношење заштитних антикорозионих премаза.

Ради повећања трајности лежишта, неопходно је обновити антикорозиони заштитни слој.

Поред тога, у склопу санационих радова, неопходно је уклонити деградирани површински слој бетона, очистити од корозије арматурне шипке и обновити заштитни слој армирано бетонске плоче, који на највећем дијелу доње површине плоче недостаје.

На основу свих прикупљених података и глобалних препорука било би потребно урадити детаљан пројекат санације носеће конструкције моста.

Литература

- D. Spasić (1949): Zidani mostovi, Naučna knjiga, Beograd, 2013.
- Katedra za betonske konstrukcije i mostove (2008): Mostovi, Sveučilište u Splitu, 148.
- Л. Симов (1971): Дрвени конструкции и мостови, Универзитет „Кирил и Методиј”, Скопље, 146.
- М. Gojković (1989): Stari kameni mostovi – anatomija, patologija, zaštita, sanacija, konzervacija”, Naučna Knjiga, Beograd, 239.
- О. Доклестић (2012): Владичин мост (или мост Милашиновића), Зборник радова из науке, културе и умјетности „Бока” – бр. 32, стр. 137-149.
- О. Доклестић, (2013): Мост на ријеци Суторини, Зборник радова из науке, културе и умјетности „Бока” – бр. 33, 243-258.
- О. Doklešić, М. Balabušić, V. Trebješanin (2015): Matkovića most – konstrukcija, oštećenja, moguća sanacija, Zbornik radova sa IX Međunarodnog naučno-stručnog savetovanja „Ocena stanja, održavanje i sanacija građevinskih objekata i naselja, urednik prof. dr R. Folić, Zlatibor, maj 2015, 173-178.
- V. Radonjanin, M. Malešev, T. Kočetov-Mišulić, R. Lekić (2010): Oštećenja i sanacija zidanih, čeličnih i drvenih konstrukcija, Skripta sa predavanja, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 124.
- V. Radonjanin, M. Malešev, B. Matić (2010): Upravljanje mostovima, Skripta sa predavanja, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 136.

Olivera DOKLESTIĆ, Vlastimir RADONJANIN, Đorđe LAĐINOVIĆ, Bojan MATIĆ, Vanja VUČINIĆ, Vladimir ŽIVALJEVIĆ

**RAILWAY BRIDGES IN HERCEG NOVI MUNICIPALITY
(history, location, structural elements, estimate of the condition)**

Summary

The paper consists of two clearly separated parts. The first presents a historic review of the circumstances and conditions for the construction of the railway line through the Municipality of Herceg Novi to Zelenika, at the time of Austro-Hungarian rule in Boka Kotorska. The second part gives the visual description of the existing condition of the two steel railway bridge structures, on the Sutorina river and on the Igalo Brook, also called the Babin Potok. Inspection and estimate of the condition of the existing bridges, as an original scientific work, is a part of the study research by the authors of this paper.

Владо БИЈЕЛИЋ

ЕРНЕСТ СТИПАНИЋ О РУЂЕРУ БОШКОВИЋУ

Кључне ријечи: Ернест Стипанић, Руђер Бошковић, филозофија природе

УВОД

Професор др Ернест Стипанић (1917–1990), матерматичар из Боке Которске, поред радова из области математике, аутор је и значајног броја научних и популарних радова који се односе на филозофију и методологију природних наука. Нарочито су значајни његови радови о Руђеру Бошковићу који су допринијели афирмацији Бошковићевог дјела и код нас и у свијету. У периоду од 1958. до 1988. године објавио је 2 публикације, 36 научних и научно-популарних радова у домаћим и страним часописима и на домаћим и страним научним скуповима. У литератури, наведеној у прилогу овог рада под редним бројем 20 дати су потпуни библиографски подаци Стипанићевих радова о Руђеру Бошковићу. Сада ћемо се у овим уводним разматрањима подсетити основних података Бошковићевог живота и рада, а детаљнији биографски подаци могу се наћи у доље наведеној литератури.

Руђер Јосип Бошковић рођен је у Дубровнику 18. маја 1711. године од оца Николе Бошковића „Херцеговаца из села Орахова крај Попова поља”, наводи Стипанић¹ и мајке Павлице (Paula) из угледне италијанске трговачке породице Бетера (Bettera).

Дубровник је тада, не само значајни трговачки и поморски центар, већ и значајна културна и либерална средина. У родном граду стиче основну писменост у приватној школи гдје су учитељи били свештеници, а затим похађа средњу језуитску школу Дубровачки колегијум (Collegium Ragusinum) гдје је, како наводи Стипанић, „добрио солидно знање из математике и латинског језика”. Као младић са четрнаест и по година „у кога се полажу велике наде” послат је у Рим гдје постаје (1725) ученик језуитске високе школе Римски колегијум (Collegium Romanum), у то

¹ Е. Стипанић, Руђер Бошковић, Горњи Милановац, Београд 1984, 25.

вријеме изузетно цијењене образовне установе. Истовремено постаје кандидат за члана језуитског реда.

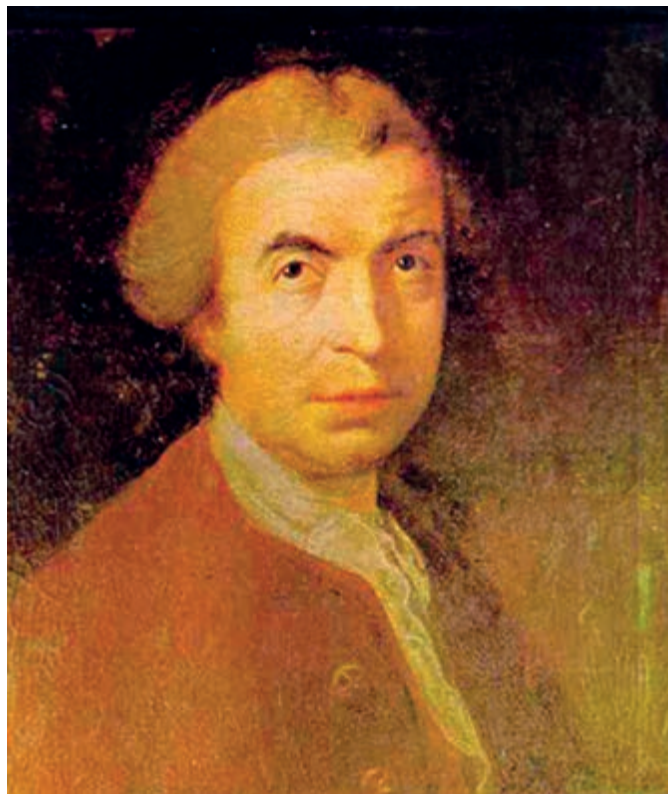
Овдје изучава, у првим годинама реторику, логику, математику и физику, касније филозофију и посебно природну филозофију. У завршним годинама школовања изучава теологију. Из филозофије је изучавао Аристотелова дјела и одабране коментаре тих дјела. Из физике Аристотелова дјела "Физика" и "О небу", а из теологије дјела црквених отаца и схоластичара Томе Аквинског и других. Главни ауторитети су Аристотел и Тома Аквински. Изучавају се и дјела нове науке, али само уколико нијесу у супротности са црквеним догмама. Бошковић тада чита Њутнове "Математичке принципе природне филозофије" и "Оптику". Језуитска средина на Римском колегијуму математички га је образовала на геометрији античке епохе, односно на геометрији Еуклида, Аполонија и Архимеда. Он је у својим радовима успјешно користио геометријске методе, али су ове методе, како наводи Стипанић², у његово доба углавном биле превазиђене развојем диференцијалног и интегралног рачуна и његовом успјешном примјеном у областима којима се Бошковић бавио.

По завршетку школовања постављен је 1740. године за професора математике на Римском колегијуму. Ту је за своје студенте написао уџбеник из геометрије, тригонометрије и алгебре. Ускоро постаје свештеник језуитског реда (Societas Jesu), који је основао 1534. године шпански витез Игнасио де Лојола (Ignacio de Loyola, 1491-1556), а 1540. године потврдио папа. Лојола је написао „Устав језуитског реда, и „Духовне вјежбе за владавину над самим собом” који представља приручник о начелима језуита. Основни циљеви овог реда били су одбрана догми католичке цркве, борба против протестантске реформације, учвршћивање и ширење католичке вјере.

Свој први научни рад, расправу "О сунчевим пјегам" објављује 1736. године. Године 1985. објављује своје последње дјело у пет томова под називом "Дјела која се односе на оптику и астрономију". Ријеч је о низу расправа из оптике, астрономије и тригонометрије. Редовно објављује научне расправе (око 70 расправа).

Своје најзначајније дјело "Теорија природне филозофије сведена на један једини закон сила које постоје у природи" објављује 1758. године у Бечу, а исправљено и допуњено издање 1763. године у Венецији. Прво cjеловито издање на српско-хрватском језику објављено у Загребу 1974. године превод је венецијанског издања. Научне радове, које је писао већином на латинском језику, објављује у најпознатијим европским часописима. Стиче углед и поштовање широм тадашњег научног свијета.

² Ibid, 48.

Сл. 1 Руђер Бошковић

Средином 18. в. настаје криза у језуитском реду и његови чланови се прогоне широм Европе, па Бошковић 1750. године напушта Рим и путује по Италији, Француској, Енглеској, Холандији и Немачкој и посјећује све веће научне центре Европе. Упознаје се са најпознатијим научницима и филозофима, учествује у научним расправама и води преписку са великим бројем научника тога доба. Постаје члан најпознатијих научних друштава и институција Европе: редовни члан Краљевског научног друштва у Лондону, дописни члан Академије наука у Паризу, члан академија у Петрограду, Риму, Болоњи и холандске академије. Био је оснивач и једно вријеме управник Астрономске опсерваторије у Брери код Милана. Са таквим угледом био је радо виђена личност на свим европским дворовима, што је Бошковић користио у дипломатским пословима које је обављао за потребе Дубровачке Републике. Међутим, прогон језуита се наставља и папа Климент XIV је приморан да 1773. године укине овај монашки ред, па и језуитске школе. Римски Колегијум престаје са радом, па Бошковић престаје да буде свештеник језуитског реда. Како је

већ раније био приморан да напусти опсерваторију у Брери, где је био ометан разним интригама, остаје без посла, па прихвата позив из Париза и тамо бива постављен за директора Оптике за поморство у Министарству поморства. У почетку је у Паризу добро примљен. Сарађује са истакнутим француским астрономима и математичарима (Лаланд, Даламбер, Лаплас) и има све услове да настави научни рад. Међутим, као бивши језуита, а сада у служби краља Луја XV, стиче знатан број противника и то из редова просветитеља француске интелектуалне елите која је тада припремала револуцију. Они и њихове присталице утицали су да не постане редовни члан Академије наука. Париз напушта 1782. године у поодмаклим годинама и нарушеног здравља враћа се у Италију. Умире у Милану 13. фебруара 1787. године.

Руђер Бошковић је био свестран ум и објављивао је научне радове из разних области: астрономије, физике, математике, филозофије, геодезије, метеорологије, археологије и књижевности. Не треба занемарити ни његове практичне радове у грађевинарству, геодезији и астрономији. Свуда је присутан неки Бошковићев допринос, нова идеја или нова метода. Ипак, његов најзначајнији и трајни допринос науци, као и његова слава, почивају на његовом главном дјелу „Теорија природне филозофије сведена на један једини закон сила које постоје у природи” (*Theoria Philosophiæ Naturalis Redacta Ad Unicam Legem Viriun In Natura Existentium*). Ернест Касирер (Ernst Cassirer, 1874-1945) сматра да је то главно дјело природне филозофије осамнаестог вијека.³ Несумњиво, оно је значајно утицало на бројне научнике и филозофе, а и данас је предмет проучавања. У овом раду расправљаћемо основу Стипанићевих радова, у чему се састоји тај трајни допринос и присутност Руђера Бошковића у науци и филозофији. Навешћемо и мишљења других аутора који потврђују Стипанићеве ставове и доприносе цјеловитијем објашњењу разматраних појмова и концепата Бошковићевог дјела.

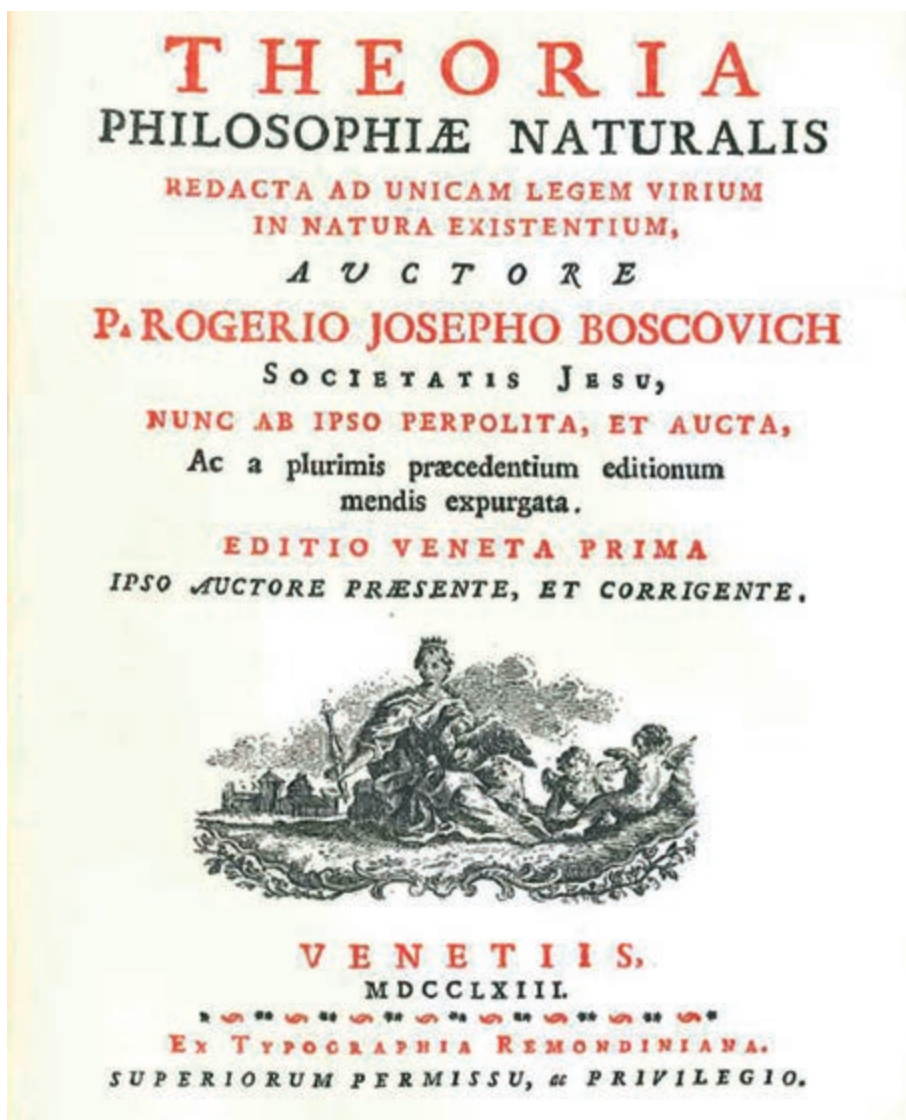
ТЕОРИЈА ПРИРОДНЕ ФИЛОЗОФИЈЕ

Систематски изложен, цјеловит и оригиналан систем природне филозофије који је Бошковић изложио у свом главном дјелу резултат је дугогодишњег размишљања и истраживања о проблемима структуре материје и сила које владају - између основних елемената материје и његовог учешћа у расправама које су током 18. вијека водиле у научним центрима Европе присталице Декартове, Њутнове и Лајбницевог природне филозофије, наводи Стипанић⁴ и сматра да је у свом дјелу Бошковић

³ Е. Касирер, Проблем простора и времена у филозофији природе, Градац, бр. 180-181, 55.

⁴ Е. Стипанић, Руђер Бошковић, Горњи Милановац, Београд 1984, 51.

објединио „своје претходно објављене расправе: *О живим силама* (1745), *О свјетлости* (1748), *О дјељивости материје и почелима ствари* (1748), *О закону континуитета* (1754), *О закону сила што постоје у природи* (1755), као и неке своје филозофске коментаре које је дао на неке филозофске списе дубровачког филозофа Бенедикта Стаја.”⁵

Сл. 2 Насловна страна Бошковићеве Теорије природне филозофије издате у Венецији 1763. године

⁵ Ibid, 53.

Књига се састоји из три дијела: први дио садржи излагање, аналитичко извођење и доказивање теорије природне филозофије, други дио примјену у механици, а трећи примјену у физици. На крају књиге су додаци: о души и Богу који спада у метафизику, о простору и времену, аналитички облик закона сила, приговори о привлачним силама и о равнотежи двају маса, а који су објављени у I свесци новије филозофије Бенедикта Стаја, иначе његовог ученика са Римског колегијума.

Стипанић је, слично Бошковићу, објединио своје раније радове о Бошковићевој Теорији природне филозофије у монографији „Руђер Бошковић” (види литературу бр. 5), па ћемо ми нашу расправу засновати прије свега на овој монографији. Бошковићево схватање простора и времена нећемо овдје разматрати, већ у посебном раду.

Бошковићево дјело настаје у вријеме потпуног тријумфа Галилеј-Њутнових концепција механике, које он уважава, али се према њима критички односи, истиче Стипанић. Као један од најистакнутијих Њутноваца свога времена он наставља даље на његовом трагу, својим путем. „Буде ли изгледало да сам уистину постигао напредак у истраживању природе, изјављујем да то главно дугујем Њутну, чије сам трагове слиједио у највећој мјери, а скренуо сам нешто од тог његовог пута да бих могао даље напредовати”, наводи Бошковић у коментарима из књиге Бенедикта Стаја.⁶ Надахнут Њутновом филозофијом природе Бошковић изграђује своју филозофију природе, свој „нови свијет”, како је често истицао.

До своје теорије природне филозофије Бошковић долази филозофским разматрањем које полази од „сигурних и опште прихваћених принципа” па логичким умовањем и континуираним слиједом закључивања долази до „једног јединог, једноставног и непрекинутог закона сила који постоји у природи који му примјеном даје састав материје, законе механике и општа својства саме материје.”⁷ Природа се спознаје рефлексijом, исправним умовањем, а не чулном спознајом. Она није онаква каква се приказује нашим чулима, већ онаква какву је замишљамо нашим идејама.⁸ Овом методом сазнања долази до своје, нове онтологије.

⁶ Е. Стипанић, Бошковић и Њутн, Дијалектика 1977, 3, 15.

⁷ Р. Бошковић, Теорија природне филозофије, Загреб 1974, X.

⁸ С. Кутлеша, Филозофија Руђера Бошковића, Загреб 2012, 81-82.

ПРИНЦИПИ БОШКОВИЋЕВЕ ТЕОРИЈЕ

Бошковићева теорија природне филозофије која садржи као средишње теме закон привлачно-одбојних сила и структуру материје, утемељена је, како смо горе истакли, на априорним принципима. Дубоко увјерен у свеопшту повезаност појава у природи и хармонију свемира, Бошковић поставља као основне и априорне принципе (начела) своје теорије:

1. Принцип једноставности и аналогије у природи,
2. Принцип континуитета.

Прва начела преузима од Њутна (1642-1727) и она су за њега фундаменталнија од начела континуитета, јер се ово изводи из аналогије и једноставности природе. Друго преузима из филозофске традиције, од Аристотела (384-322 п.н.е.) и Лајбница (1646-1716). Бошковић прихвата Аристотелово схватање континуума у коме су основни елементи просторног и временског континуума интервали, а не тачке, које су границе. Позната је Лајбницова изрека: „Природа не прави скокове” (*Natura non facit saltus*). Сам Бошковић овако дефинише принцип континуитета: „Свака количина док прелази из једне величине у другу мора прећи све међувеличине исте врсте.”⁹ Принцип или закон континуитета, како га Бошковић назива, важи без изузетка у геометрији. Континуитет постоји и у природи, али не у стварима, већ у промјенама, у кретању. Континуалне су силе и брзине. У стварима „нема континуитета, јер се сва тијела састоје од невидљивих и међу собом удаљених тачака које не обликују континуирану плоху.”¹⁰ Он уствари одбацује сваки супстанцијални континуитет.

Стварни континуитет постоји у кретању материјалних тачака и тијела који проистиче из континуитета простора и времена. При локалном кретању „није могуће доћи из једног мјеста у друго без неког континуираног кретања”.¹¹ Доследна примјена закона континуитета је таква да се у промјенама континуитет увијек одржава, води исправном закључивању, сматра Бошковић.

Бошковић истиче да његова теорија „има заиста много заједничког са Њутновом и Лајбницовом теоријом, али се исто тако разликује и од једне и од друге.”¹² Бошковић је у изградњи своје теорије „од Лајбницове теорије прихватио примарне једноставне и непротежне елементе [*monade*], а од Њутнове узајамне силе, привлачне (атрактивне) и одбојне (репулзивне)”

⁹ Р. Бошковић, Теорија природне филозофије, Загреб 1974, &32, 13.

¹⁰ *Ibid*, 63.

¹¹ Р. Бошковић, Теорија природне филозофије, Загреб 1974, &39, 16.

¹² *Ibid*, 1.

наводи Стипанић. Међутим, наводи даље, његова теорија се „разликује од Лајбницевог тиме што не прихвата никакву непрекидну протежност као последицу међусобног додиривања директно сукцесивних непротежних тачака и што прихвата хомогеност примарних елемената.” Бошковић одбацује да монаде имају свијест и да су све различите, односно да не постоје двије исте монаде. Од Њутнове теорије се разликује тиме што једним јединим законом сила објашњава све оно што Њутнова теорија објашњава трима принципима, гравитацијом, кохезијом и ферментацијом и што на врло малим растојањима не прихвата привлачне већ одбојне силе.¹³

ЗАКОН СИЛЕ

Бошковић, слиједећи Њутна, сматра да између свих тачака материје дјелује нека сила која се мијења са промјеном растојања. Међутим, он уочава проблеме Њутновог закона гравитације, по коме је сила гравитације обрнуто сразмјерна квадрату растојања што „доводи до крајњег апсурда или пак до неразмрсивих потешкоћа при незнатним растојањима.”¹⁴ Изгледа да је Бошковић први уочио да силе које дјелују на малим растојањима морају бити друкчије од оних које дјелују на великим растојањима. Наиме, како је сила гравитације обрнуто сразмјерна квадрату растојања, при малим растојањима она би постала бесконачно велика, па би под дејством такве привлачне силе сва тијела колапсирала у једној тачки. Бошковић одатле и полази у развоју своје теорије.

Бошковић на основу закона континуитета и својства непробојности тијела, у првом дијелу своје књиге разматра мисаони експеримент еластичног судара два тијела.^{15*} Посматра два једнака тијела која се крећу различитим брзинама у истом правцу и у истом смјеру. Једно има ступањ брзине 6, а оно што га слиједи ступањ брзине 12. Ако посљедње дође у непосредан додир са првим, брже тијело ће смањити брзину, а спорије ће повећати брзину тако да заједно настављају кретање ступњем брзине 9. Сада се може поставити питање када наступа изједначавање брзина? Бошковић разматра два случаја. Први претпоставља да се изједначавање брзина при додиру тијела догађа у једном недјелјивом тренутку, а други да се изједначавање брзина догађа у неком кратком временском интервалу.

¹³ Е. Стипанић, Руђер Бошковић, Горњи Милановац, Београд 1984, 53-54.

¹⁴ Р. Бошковић, Теорија природне филозофије, Загреб 1974, &126, 57.

¹⁵ 15 Ibid, &18, 9.

* Стипанић у својим радовима не наводи детаљно овај експеримент. Ми га наводимо јер је он битан за разумијевање Бошковићеве теорије о структури материје.

У првом случају, прелаз кретања са ступња 12 на ступањ 9 и са ступња 6 на ступањ 9, дешавао би се нагло без икакава прелаза, па би дошло до повреде закона континуитета. Наиме, ако би до судара та два тијела дошло, у том тренутку би дошло до скоковите промјене кретања, до наглог скока брзине. Имали бисмо у истом тренутку двије брзине кретања тијела, односно два стања тијела, па је ова претпоставка противрјечна и немогућа, закључује Бошковић. У другом случају, брже тијело продрло би својим предњим дијелом у задњи дио другог тијела, што није могуће услијед својства непробојности, по коме два тијела не могу у исто вријеме заузимати исто мјесто у простору, па Бошковић закључује да и у овом случају није могућ додир два тијела. Дакле, логичком анализом судара два тијела Бошковић доказује да су само континуиране промјене могуће. Да би се континуирано кретање у случају судара два тијела и остварило, Бошковић сматра да је нужно увести нову, одбојну силу. То је сила која делује између тијела тако да на малим растојањима постаје бесконачно велика и може смањити било коју брзину, па она онемогућава додир тијела. Такође, одбојна сила не дозвољава да ма које тијело пролази кроз ма које друго тијело. При судару два тијела физички додир не постоји, односно додир је привид наших чула. Ако тијело не би било једноставно, већ састављено из дјелова који су средишта одбојних сила, они би се под дејством одбојних сила разлетјели, односно тијело би се распало на саставне дјелове. Бошковић из овога закључује да основни елементи материје морају бити једноставни и недјеливи. Дакле, логичком анализом судара тијела, примјеном закона континуитета, Бошковић изводи своју теорију привлачно-одбојних сила и састав примарних елемената материје. Нови појмови које Бошковић уводи су примарни елементи материје, једноставне, недјеливе и непротежне материјалне тачке, и одбојна сила и то су Бошковићева открића.

Као што смо горе показали, Бошковић логичком анализом случаја судара тијела и примјеном одржања принципа континуитета долази до нужног постојања одбојне силе на малим растојањима. Одбојна сила је сила исте врсте као и привлачна и са њом чини јединствену привлачно-одбојну силу. Ова, према Бошковићевом закону силе, зависи од растојања између честица, односно величина привлачно-одбојне силе се мијења промјеном растојања тако да при врло малим растојањима дјелује одбојна сила, а при великим дјелује привлачна сила сразмерна обрнутом квадрату растојања. Дакле, Бошковићев закон садржи у себи Њутнов закон гравитације који је посебан случај овог за велика растојања. Међутим, Бошковић не зна шта је узрок тих сила, одакле оне потичу. Оне можда зависе од неког закона Врховног Творца или од саме природе материјалних

тачака или од неког другог њиховог својства. „То ја не испитујем; а кад бих и хтио испитивати, немам наде да би се то могло открити; то исто мислим и о овом закону сила...” Бошковић се увијек позива на Бога када дође до граница људске спознаје у природној филозофији. Расправа о Богу превазилази оквире природне филозофије, сматра Бошковић, па је даје у посебном *Додатку о души и Богу* који спада у метафизику. Мада неки аутори наводе да је *Додатак* Бошковић написао да би избјегао могућа неслагања и критике језуитског реда коме је припадао, па можда и забране цркве, други сматрају да је *Додатак* битна допуна његове теорије природне филозофије која указује на границе исте да би их превазишла.¹⁶ У *Додатку* Бошковић наводи да све појаве у природи имају детерминисане узроке из којих потичу, па стога и свијет није случајно настао, нити је одувјек постојао, већ је створен и могао је бити створен само као дјело свемоћног Божанског Творца. Бог који има бесконачну моћ стварања, сазнања и слободе избора створио је уређен свијет. Бошковић сматра да из његове теорије нужно слиједи егзистенција Бога.¹⁷ Дакле, за Бошковића бисмо могли рећи исто оно што је Карл Попер рекао за Канта, да је „чврсто вјеровао и у Бога и у Њутнову науку.”¹⁸

Треба истаћи да Стипанић, ни у једном свом раду, не расправља шире о метафизичким ставовима Бошковића, ни о Божанском Творцу свемира, на кога се Бошковић у Теорији природне филозофије често позива. Стипанић само наводи да је Бошковић у тим расправама „критички и антидогматски дух”,¹⁹ што нам не говори баш много.

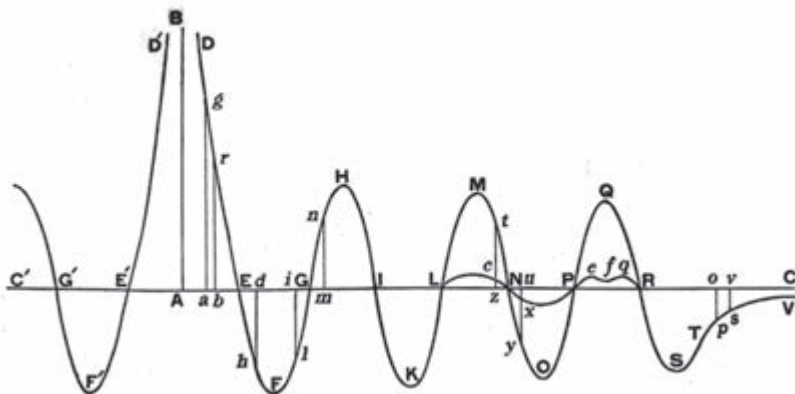
¹⁶ С. Кутлеша, *Филозофија Руђера Бошковића*, Загреб 2012, 95-96.

¹⁷ Р. Бошковић, *Теорија природне филозофије*, Загреб 1974, &.539-540.

¹⁸ К. Попер, *Претпоставке и побијања*, Сремски Карловци 2002, 163.

¹⁹ Е. Стипанић, *Руђер Бошковић*, Горњи Милановац, Београд 1984, 61.

Бошковић свој закон силе представља геометријском кривом, а у Додатку III једном алгебарском формулом. У Декартовом координатном систему закон силе представља се непрекидном кривом линијом која је у науци позната као Бошковићева крива (Сл. 3).

Сл. 3 Бошковићева крива сила (*curva Boscovichiana*)

На апсцису се наносе растојања, а на ординату величине силе. Позитивне ординате су величине одбојне силе, а негативне привлачне. При малим растојањима силе су одбојне и оне расту ка бесконачности са смањењем растојања, а смањују се са повећањем растојања, затим ишчезавају мијењајући правац прелазе у привлачне, а онда опет ишчезавају, мијењајући се узастопно, све док коначно, при доста великим удаљеностима, не постану привлачне силе које опадају у обрнутој размјери с квадратом растојања.²⁰

На кривој се могу уочити карактеристичне тачке: E, G, I, L, N, P и R у којима крива пресијеца апсцисну осу и у којима су привлачне и одбојне силе изједначене, па су ту материјалне тачке у равнотежи. Тачке E, I, N и R, у којима при повећању растојања расте привлачна, а при смањивању растојања расте одбојна сила, Бошковић назива границама кохезије. У тим тачкама честице се налазе у стабилној равнотежи, јер се при свакој промјени растојања јавља сила која их враћа у претходно стање. Тачке G, L и P, у којима при повећању растојања расте одбојна, а при смањивању растојања расте привлачна назива границама некохезије. У тим тачкама честице се налазе у лабилној равнотежи, јер се при свакој промјени растојања јавља сила која их удаљава или сила која их приближава. Ако се тачке у тијелима налазе на растојањима која одговарају стабилној равнотежи, оне су чврсто повезане и образују чврсто тијело. Кохезија у течностима одговара тачкама у лабилној равнотежи.²¹

²⁰ Р. Бошковић, Теорија природне филозофије, Загреб 1974, &77-78, 35-36.

²¹ Е. Стипанић, Руђер Бошковић, Горњи Милановац, Београд 1984, 56.

Из узајамног дјеловања привлачних и одбојних сила и континуитета тог дјеловања Бошковић изводи универзалну повезаност и условљеност свих појава у природи. „Стање сваке поједине тачке овисит ће бар мало о стању свих других тачака које су на свијету.”²² Бошковић сматра да се помоћу ове криве могу објаснити механичка, физичка и хемијска својства тијела и све појаве у микросвијету које нијесу директно доступне нашим чулима. Међутим, ипак се мора истаћи да Бошковићева филозофија природе има недостатака и тврдњи које каснија наука није прихватила. Основни недостатак Бошковићеве теорије је примјена неадекватног математичког формализма. Стипанић истиче да Бошковић многе своје идеје и анализе није довео до прецизних математичких формулација које би примјеном на физичке феномене довеле до конкретних резултата.²³ Као што смо горе навели, Бошковићеве геометријске методе су већ тада биле превазиђене развојем математичке анализе. Тако формализована ова теорија није оперативна. То су њена ограничења. Као таква, она није могла ријешити многе научне проблеме, али је била путоказ многим научницима.

СТРУКТУРА МАТЕРИЈЕ

Имајући у виду ограничености примјене закона силе које смо горе навели, може се рећи да је најзначајнији резултат Бошковићеве Теорије природне филозофије ипак његова оригинална теорија материје, Примарни елементи материје за Бошковића су непротежне и недјељиве тачке разасуте у бесконачном празном простору. То су материјалне тачке (*puncta materiae*) које се од геометријских тачака, непротежних и недјељивих, разликују јер имају инерцију и између њих дјелују привлачно-одбојне силе. Ове силе дају Бошковићевим тачкама својство материјалних елементарних честица.²⁴ Оне образују реални простор који је коначан и дискретан. Простор између њих је „имагинарни простор”, празан простор, који постоји као могућност. „Свака тачка материје, ако постоји, повезује извесну тачку простора са извесним моментом времена. Јер нужно негдје постоји, и некад постоји.”²⁵ Растојања између њих се могу бескрајно повећавати или смањивати, али не могу потпуно нестати. Није могућ никакав непосредни физички додир (контигвитет) ових тачака, јер би тиме био нарушен закон континуитета. Одбојна сила удаљује материјалне

²² Р. Бошковић, Теорија природне филозофије, Загреб 1974, &96, 43.

²³ Е. Стипанић, Руђер Бошковић, Горњи Милановац, Београд 1984, 82-83.

²⁴ Ibid, 54-57.

²⁵ Р. Бошковић, Теорија природне филозофије, Загреб 1974, &96, 268.

тачке, једну од друге, па оне не могу бити везане у континуитету једна са другом. Одавде нужно слиједи да примарни елементи материје нијесу сложени.²⁶ Ове тачке су средишта, извори сила које се простиру у бесконачност, дјелују на даљину, у чему је садржана идеја физичког поља, које је касније уведено. Уклонивши класичну масу из истраживања о структури материје, Бошковић је могао увести „физичко дјеловање на даљину”. У имагинарном простору „настају” и „нестају” тачке реалног простора и времена, „настаје” и „пропада” „поље сила”. Овим је Бошковић зачетник идеје „поља сила”.²⁷ Фарадеј (1791-1867) је Бошковићеву идеју о примарним елементима материје као центрима сила укључио у своју теорију о електрицитету, а од њега је преузима Максвел (1831-1879) при изградњи теорије електромагнетног поља.²⁸ Спајањем ових тачака настају честице првог реда, а спајањем ових последњих честице другог реда, итд. Тако настају хемијски атоми и молекули као честице вишег реда. Дакле, Бошковић сматра да ови атоми нијесу елементарне честице, већ се састоје од дјелова, односно дјелјиви су. За њега су елементарне честице материјалне тачке, *puncta materiae* као центри сила, недјелјиве и хомогене честице. То су Бошковићеви а-томи. Бошковић напушта Њутнову корпускуларну теорију материје и изграђује своју оригиналну динамичко - атомистичку.

„Бошковић је ... надвладао привид чулних опажања и укорењених схватања о непрекидној протежности материје да би ... изградио своју теорију о дискретној структури материје”, наводи Стипанић. Физичко тијело није континуум (непрекидност), него дискретум (прекидност). Материја је динамичка конфигурација коначног броја извора („средишта сила”) међусобних утицаја. Силе дају Бошковићевим тачкама својства материјалних елемената. Затим цитира Бошковића који наводи „да његова теорија о структури материје није нека произвољна хипотеза, јер слиједи нужним сплетом закључака” и „да је потврђена позитивним доказима”.²⁹

ПРИМЈЕНА У МЕХАНИЦИ

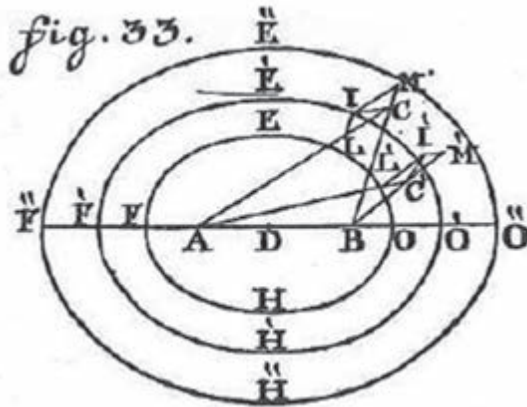
Једна од успјешних и познатих примјена Бошковићеве криве је њена примјена за одређивање дозвољених путања честица у атому. Бошковић разматра систем од три материјалне тачке који се понекад назива и Бошковићев „модел атома”. Представљен је на сл. 4 гдје двије материјалне

²⁶ Ibid, 37.

²⁷ Е. Стипанић, Руђер Бошковић, Горњи Милановац, Београд 1984, 58.

²⁸ Ibid, 62-63.

²⁹ Ibid, 57, 97-98.

Сл. 4 Одређивање дозвољених орбита

тачке смјештене у жижима елипсе дјелују према Бошковићевом закону силе на трећу тачку која се услед тога креће по елипси.³⁰

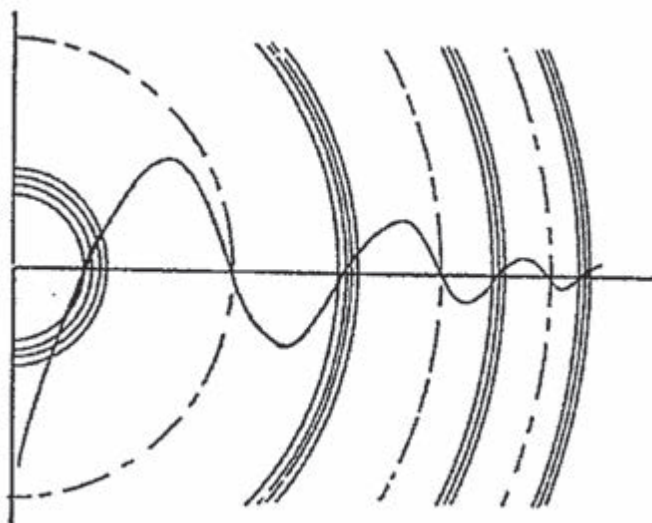
Ако тачке на елипси одговарају границама кохезије Бошковићеве криве (сл. 3), путања по којој се креће материјална тачка је могућа или дозвољена, а ако одговарају границама некохезије та путања је недозвољена. Дакле, постоји толико могућих (дозвољених) елипси колико има граница кохезије. Бошковић наводи да су површине испод лукова криве и апсцисне осе сразмјерне квадрату брзине материјалне тачке која се креће. Ми бисмо данас рекли да те површине представљају енергију. Ако је површина лука одбојне силе мања од површине лука привлачне силе материјална тачка ће бити у тачки кохезије, односно кретаће се по дозвољеној орбити и обрнуто, ако је површина лука одбојне силе већа од површине лука привлачне силе честица ће бити у тачки некохезије. Али пошто је то тачка неравнотеже, прећи ће на доњу дозвољену орбиту. Дакле, материјалне тачке могу заузимати само одређене енергетске нивое. Између дозвољених орбита су недозвољене. Тако се добија дискретан низ кривих, односно дискретан низ стабилних стања којима одговарају одређени енергетски нивои.

Очигледно да је Бошковић овим био на трагу квантовања енергије. Међутим, он то није нигдје експлицитно формулисао. Није дошао до појма кванта енергије, до чега ће знатно касније доћи Макс Планк (1900 г.) и одредити најмањи квант дејства, Планкову константу, као прву и темељну константу квантне теорије.

Ц. Ц. Томсон (J. J. Thompson, 1836-1940), примјењује Бошковићеву криву и исти поступак у свом предлогу динамичког модела атома из 1907.

³⁰ Р. Бошковић, Теорија природне филозофије, Загреб 1974, &230.

године (Сл. 5) за одређивање дозвољених и стабилних орбита по којима се електрони крећу око позитивног атомског језгра, као што се планете крећу око Сунца. На слици су приказане дозвољене путање пуним, а недозвољене испрекиданим линијама и уцртана је и Бошковићева крива за овај случај.³¹

Сл. 5 Томсонов модел атома из 1907 г. одрђен Бошковићевом кривом силе

На основу Бошковићеве криве сила Томсон установљава да се електрони крећу по путањама које одговарају границама кохезије Бошковићеве криве. Постоји онолико орбити колико има граница кохезије. Оне одговарају стабилним стањима и само су ове путање дозвољене. Преласку са једне орбите на другу одговара одређена количина, квант енергије. Скуп орбити је дискретан јер се између дозвољених орбити налазе недозвољене орбите које одговарају тачкама некохезије.

У моделима атома које су изградили Радерфорд 1911. године и Бор 1913. године преузета је од Томсона Бошковићева идеја и „сачуване су Бошковић-Томпсонове стабилне путање као једино допуштене”, наводи Стипанић.³²

³¹ Д. Стоиљковић, Руђер Бошковић - утемељивач савремене науке, Истраживачка станица Петница, Петничке свеске бр. 65, 2010, 21.

³² Е. Стипанић, Руђер Бошковић, Горњи Милановац, Београд 1984, 64.

БОШКОВИЋ И САВРЕМЕНА НАУКА

Најзначајнији резултат Бошковићеве Теорије природне филозофије је његова оригинална теорија материје. Бошковић одбацује корпускуларну теорију материје (Њутнову и др.) и изграђује своју динамичко-атомистичку, чији су основни елементи материјалне тачке које су центри сила које дјелују на даљину. Материја није сада само носилац сила, већ су силе инхерентна својства материје. Она се на неки начин састоји од сила и незамислива је без њих.³³ Маса више није основно својство тијела. „Бошковић намерно говори о примарним елементима материје као тачкама, а не као честицама материје, или атомима, јер је самим називом хтео да нагласи непротежност, недељивост и хомогеност својих атома”, наводи Стипанић.³⁴ То су материјалне тачке без димензија, без простирања, без узајамног додира. Све су једнаке. За њега је цио свијет изграђен од тих истоврсних јединица. Многи данас налазе да су Бошковићеве тачкасте честице сличне кварковима и лептонима, који су према Стандардном моделу честица основни градивни елементи нашег свијета. Силе које дјелују међу честицама језгра атома сличне су Бошковићевим силама на врло малим растојањима. Међутим, ту постоје и разлике. Бошковићева сила је одређена растојањем, а јака нуклеарна сила је одређена још и количином кретања, спином и изоспином и она се повећава са повећањем растојања.

Стипанић истиче да је Бошковићева теорија материје утицала на изградњу нових физичких теорија о структури материје на почетку 20. вијека а његова теорија привлачно-одбојних сила на генезу појма поља сила. Бројни научници у својим радовима признавали су значај Бошковићевих ставова и идеја које су антиципирале много тога до чега је дошла савремена наука. Стипанић наводи велики број страних и домаћих аутора који су указивали на значај и допринос Бошковића. Међу њима наводи и цитира и нека највећа имена науке 19. и 20. вијека. Ми ћемо овдје цитирати ставове једног од твораца квантне механике Вернера Хајзенберга (1901-1976) како их наводи Стипанић, а затим навести и цитате два истакнута аутора чији радови нијесу били доступни Стипанићу, а који потврђују његове ставове о Бошковићу.

На међународном скупу у Дубровнику одржаном 1958. године поводом двјестогодишњице теорије природне филозофије, Хајзенберг је истакао да Бошковићева теорија „садржи мноштво идеја које су тек у модерној физици, последњих педесет година, дошле у потпуности до свог

³³ С. Кутлеша, Филозофија Руђера Бошковића, Загреб 2012, 91.

³⁴ Е. Стипанић, Руђер Бошковић, Горњи Милановац, Београд 1984, 55.

израза и које показују колико су била исправна филозофска становишта којима се Бошковић руководио у својој науци о природи... Ако се жели изразити модерним језиком, главна Бошковићева филозофска теза, онда се ваљда може рећи да је Бошковић сматрао да се у закону сила које дјелују између елементарних честица налази кључ за разумијевање структуре материје. Оваквим погледом Бошковић је изванредно близак нашим данашњим гледиштима”.³⁵

„Бошковић је имао једну замисао, потпуно лудачку за осамнаести вијек (а можда и за било који други). Материја је саздана од невидљивих и недјелјивих а-тома, рекао је он... Бошковић је тврдио да те честице немају величину; наиме, да су геометријске тачке... Тачка је само једно место. Без димензија. А Бошковић тврди, ни мање ни више, да је материја саздана од честица које немају никакве димензије! Ми нађосмо, ево прије двадесетак година, једну честицу која одговара том опису. Назвасмо је кварк”, наводи нобеловац Лион Ледермен (1922-).³⁶

Најпознатији филозоф науке 20. вијека Карл Попер (1902-1994) пише у свом дјелу „Објективно сазнање” да је он реалиста, да вјерује у реалност физичког свијета, у реалност материје „иако изразито нисам материјалиста у смислу у ком је „материјализам” становиште да је (просторна) материја нешто коначно и несводиво, или да је само она реална. Напротив, вјерујем да може постојати истинска теорија материје која објашњава проширење материје интензитетима као што су силе, као што су првобитно предложили Лајбниц, Бошковић и Кант.”³⁷

Бошковићева идеја да се дође до математичког закона који описује све познате силе које постоје у природи у облику једне једначине постаје утицајна и актуелна у савременој науци, наравно у једном другом контексту. У доба када је Бошковић писао своје главно дјело сматрало се да у природи постоје четири основне природне силе: гравитација, електрична сила, магнетска сила и кохезија, од којих је само гравитација била боље проучена (Њутнова теорија). Данас су познате четири природне силе: електромагнетска, слаба нуклеарна, јака нуклеарна и гравитациона. Ова Бошковићева монистичка идеја, да се сви закони сила које постоје у природи сведу на један једини закон сила, један је од средишњих циљева савремене физике и остварује се у оквиру теорије која се назива Теорија свега (Theory of Everything - TOE). У оквиру реализације овог програма унификације сила, остварено је обједињавање електро и магнетне силе у једну силу у оквиру Максвелове електромагнетне теорије и уједињење

³⁵ Ibid, 66.

³⁶ Л. Ледермен Божја честица, Београд 1998, 55.

³⁷ К. Попер, Објективно сазнање, Подгорица, Београд 2002, 288.

електромегнетне и слабе нуклеарне силе у електро-слабу 1967 године. (Салам, Вајнберг и Глешоу). Обједињавање електромегнетне, слабе и јаке нуклеарне силе остварује се у оквиру Велике уједињене теорије (Grand Unified Theory - GUT). Ова унификација треба да се оствари обједињавањем свих парцијалних теорија у једну конзистентну теорију. Међутим, коначно обједињавање све четири силе у оквиру тзв. теорије свега није остварено. Обично се наводи да је главни проблем унификације све четири силе у једну непостојање квантне теорије гравитације, која би омогућила обједињавање гравитације и остале три силе. Било је више покушаја изградње теорије свега, или како се још назива теорије обједињеног поља. Данас је за то главни кандидат теорија суперструна.

Међутим, несумњиво је да је управо Бошковић у његовом главном дјелу „Теорија природне филозофије сведена на један једини закон сила које постоје у природи” учинио један од првих и најрадикалнијих покушаја уједињавања свих познатих сила.”³⁸ „Можемо рећи да су Бошковић, са својом теоријом јединственог закона сила, и Ајнштајн, са својом теоријом јединственог физичког поља, тежили да створе опште теорије које би пружале практичне и теоријске могућности за откривање дубоке позадине физичких феномена”, наводи Стипанић.³⁹ Ова теорија је била инспирација и подстицај многим истраживачима. Имала је, а и данас има, велики хеуристички значај, али из тога не треба изводити радикалне закључке попут оних да је Бошковић антиципирао теорију релативности и квантну механику. Може се констатовати да је дошао до неких, за његово доба, необичних идеја које су касније биле утицајне у науци.⁴⁰ Стипанић је у свим својим радовима доследно истицао да су Бошковићеве идеје и концепти присутни и у савременој науци.

³⁸ С. Кутлеша, Филозофија Руђера Бошковића, Загреб 2012, 32.

³⁹ Е. Стипанић, Руђер Бошковић, Горњи Милановац, Београд 1984, 91.

⁴⁰ С. Кутлеша, Филозофија Руђера Бошковића, Загреб 2012, 79.

Литература

1. Р. Бошковић, Теорија природне филозофије, Свеучилишна наклада Либер, Загреб 1974.
2. Р. Бошковић, Теорија природне филозофије, Култура, Београд 1958.
3. Р. Бошковић, О закону континуитета и његовим последицама на основне елементе материје и њихове силе, Математички институт, Београд 1975, Класични научни списи, Нова серија, Књига I (16).
4. Р. Бошковић, О простору, времену и релативности, Култура, Београд 1955.
5. Е. Стипанић, Руђер Бошковић, Дечје новине, Горњи Милановац, Просветни преглед, Београд 1984.
6. Е. Стипанић, Предговор и коментар књиге „О закону континуитета и његовим последицама на основне елементе материје и њихове силе”, Р. Бошковић, Математички институт, Београд 1975, 2-11, 95-158.
7. Е. Стипанић, Бошковић и Њутн, Дијалектика, 1977, 3, 15-28.
8. Е. Касирер, Проблем простора и времена у филозофији природе, Градац, бр. 180-181, година 38, 2011, 55-61.
9. К. Попер, Претпоставке и побијања, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци 2002.
10. К. Попер, Објективно сазнање, CID, Подгорица, PAIDEIA, Београд 2002.
11. Л. Ледермен, Божја честица, Поларис, Београд 1998.
12. С. Хокинг, Теорија свега, Алнари, Београд 2007.
13. Б. Петронијевић, Историја новије филозофије, НОЛИТ, Београд 1922.
14. Д. Недељковић, Основно у Бошковићевој Теорији природне филозофије, Градац, бр. 180-181, година 38, 2011 66-71.
15. Р. Ђорђевић, Увод у филозофију физике, Јасен, Београд 2004.
16. С. Кутлеша, Филозофија Руђера Бошковића, Кружак, Загреб 2012.
17. А. Томић, LEX UNICA VIRIUM IN NATURA Руђера Бошковића, Зборник Епистемолошки проблеми у науци, Београд 2004.
18. Р. Димитрић, Руђер Бошковић, Хелиос, Београд 2006.
19. Д. Стоиљковић, Руђер Бошковић—утемељивач савремене науке, Истраживачка станица Петница, Петничке свеске бр. 65, 2010.
20. Споменица Ернест Стипанић 1917-1990, ЦАНУ Подгорица 1994.
21. В. Гледић, Руђер Бошковић, Јасен, Београд 2011.

Vlado BIJELIĆ

ERNEST STIPANIĆ ON RUĐER BOŠKOVIĆ /ROGER BOSCOVICH/

Summary

This paper discusses the works of the mathematician, Dr. Ernest Stipanić (1917-1990) on Ruđer Bošković. In the period from 1958 to 1988, Stipanić published two publications and 36 scientific and popular scientific papers in national and international journals and presented at national and international scientific meetings. These papers have significantly contributed to understanding and recognition of Bošković's works in our country and in the world. Bošković's main work, „A Theory of Natural Philosophy, Reduced to a Single Law of Forces existing in Nature“, a genuine and systematically presented system of natural philosophy, is one of the most significant works of this kind, published in the 18th century. It influenced, particularly the theory on the structure of matter, many scientists of the 19th and 20th century: Laplace, Faraday, Maxwell, Johnson, Rutherford, Bohr and others. We may say that the monistic principle of reducing everything to a single law of forces was an inspiration and precursor of one of the great themes of modern physics, the Theory of Everything. The paper also presents the attitudes of some of the most famous physicists and philosophers of the 20th century's science, Werner Heisenberg, Leon Lederman and Karl Popper, confirming Stipanić's positions on Ruđer Bošković.

ПРИЛОЗИ

Милијан М. ДИМИТРИЈЕВИЋ

БЕЛЕШКА О ФОРТИФИКАЦИЈИ РАНОАНТИЧКОГ НАСЕЉА У ГОШИЋИМА

Кључне речи: Бока Которска, буња, квадер, Свети Лука, хеленистичка фортификација.

Археолошко налазиште Свети Лука у селу Гошићи у Кртолима (Бока Которска), садржи трагове прошлости из дугог временског периода, од касне праисторије до средњег века.¹ Насеље хеленистичког времена датирано је од краја 4. до 2. века старе ере, док се налази из времена римске доминације углавном датирају из 1. и 2. столећа, мада су познати и предмети 4. века.²

Остаци фортификације нису пронађени приликом првобитних археолошких истраживања крајем шездесетих година прошлог века. Истраживач локалитета у Гошићима, Маја Паровић – Пешикан, својевремено је изнела претпоставку да је утврђење вероватно постојало.³

Недавним прегледом терена на Св. Луки, камени блокови раноантичке фортификације су препознати у секундарној употреби.⁴

ТОПОГРАФИЈА ЛОКАЛИТЕТА

Локалитет Св. Лука, на чијем врху се данас налази месно гробље са црквом, смештено је у северном делу села Гошићи, на малом и густо

¹ Ilija Pušić, *Arheološki lokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki Kotorskoj*, *Boka*, 1, 1969, 17. Маја Parović – Pešikan, *Gradina Sv. Luka Tivat – ilirsko naselje*, *Arheološki pregled*, 9, 34 – 37. Маја Паровић – Пешикан, *Археолошка истраживања у Боки Которској Старица*, 28 – 29, 1979, 33, 35.

² Нав. место.

³ Исто, 29. Након рекогносцирања 1965. године, археолошка истраживања на Св. Луки у Гошићима су спроведена у две кампање 1967. и 1968. под руководством Маје Паровић – Пешикан, док је 1970. завршено ископавање каменог тумула на оближњем локалитету Миловића локве. Погледај: Parović – Pešikan, *нав. дело*, 34. Паровић – Пешикан, *нав. дело*, 24, 30 – 31. Маја Parović – Pešikan, *Milovića lokve Tivat – ilirske humke*, *Arheološki pregled*, 9, 34.

⁴ Рекогносцирање терена у Гошићима и околини обавио је аутор у августу 2013. године.

пошумљеном узвишењу Врањска глава које се пружа правцем југоисток – северозапад дужином од око 500 m (Карта 1; Слика 1). Узвишење има два висински доминантна положаја на супротним крајевима, југоисточни поред засеока Костићи на 110 m надморске висине, а северозападни, купасти врх (Св. Лука) на 116 m изнад мора.⁵

Са јужне стране Врањске главе и паралелно са узвишењем, пружа се све до оближњег насеља Радовићи у правцу југоистока, 1200 m дугачко и нешто преко 200 m широко терасасто поље, које се и даље наставља ка југоистоку преко потеза Локе до 2,3 km удаљеног села Пржно и истоимене увале у заливу Траште.⁶ Висинска разлика између равни поља и највише коте на Св. Луки износи око 25 m.⁷ Северозападни крај поља у Гошићима је од главице Св. Лука удаљен 500 m. На том месту, нешто издигнута, али на самом ободу поља, налази се веома истакнута и 25 m широка камена гомила – Гомила од Храсне или Ива Марова гомила која стоји на нешто преко 100 m надморске висине.⁸

Узвишење Врањска глава и његова северозападна главица Св. Лука су најприступачнији са јужне стране, док је северна падина веома стрма. Локалитету се најлакше прилази из центра Гошића уским асфалтним путем преко терасастог поља од ког се терен пење према врху у правцу севера.

Врх Св. Лука са истоименом црквом и сеоским гробљем је пре пар година ограђен бетонским подзидом, високим око 3 m. Терен око главице, односно око кружног бетонског подзида са спољне стране је вештачки заравњен у виду стазе широке око 4 m, која га окружује описујући круг од 50 m у пречнику.⁹

Са источне стране приступног асфалтног пута, двадесетак метара југоисточно од оградног бетонског подзида, рачва се шумска стаза дужине око 400 m, нивелисана и ограђена рецентним сухозидом (Слика 2), која јужном падином и при врху Врањске главе, а паралелно са пружањем терасастог поља испод, води ка југоистоку и ка другом нешто нижем врху Врањске главе и засеоку Костићи.

⁵ Vojnogeografski institut, *Tivat 1:25000*, Beograd 1979, list 159 – 1 – 2. Уп. Маја Паровић – Пешикан, Јован Мартиновић, Војислав Трбуховић и Лепосава Савић – Трбуховић, Преглед археолошких споменика на подручју јужне обале Боке Которске. *Старине Црне Горе* 6, 1978, 141 – 175.

⁶ Vojnogeografski institut, нав. дело.

⁷ Исто.

⁸ Исто. Уп. Милена Врзић, Прилог проучавању античких путева и комуникација на територији јужне обале Боке Которске са краћим освртом на убицирање Агрувијума, *Грбаљ кроз вјекове*, ур. Мирослав Пантић и Весна Вучинић, Грбаљ и Котор 2005, 76.

⁹ Прегледом терена 2013. године установљена је знатна девастација локалитета поменутих грађевинским радовима. Терен око гробља је укруг засечен и нивелисан, а депонија земље и камена расута низ падине.

ТРАГОВИ АРХЕОЛОШКИХ СТРУКТУРА

Истражени остаци грађевинских објеката и концентрација покретних налаза су смештени на јужној падини узвишења.¹⁰ Њихов распоред на правцу дуж изохипси и висинска разлика упућују на закључак да су објекти били терасасто распоређени по јужној падини узвишења, изнад поља, а испод доминантне тачке где је данас црква са гробљем.¹¹

Током археолошких кампања 1967 – 1970. истражена су три стамбена објекта, два трапезоидних и један правоугаоне основе, као и две отпадне јаме. Према вертикалној стратиграфији, налазима покретног материјала, и на основу начина градње и преградњи зидова, закључено је да су куће коришћене најпре у предримско време (остаци сухозидних конструкција и материјал у јамама; 3 – 2. век старе ере), у време римске доминације (употреба кречног малтера; 1 – 2. век) као и да су претрпеле доградње у средњем веку.¹²

С обзиром на недавно рашчишћавање терена за изградњу кружног бетонског подзида око врха Св. Луке, током обиласка локалитета 2013. године било је могуће приметити неколико већих и обрађених камених блокова који су могли бити део фортификације околне највише зоне раноантичког насеља.

Кречњачки блокови су констатовани на два места, источно и јужно од самог врха Св. Луке. Препознати су у секундарној употреби у супструкцији косе рампе (најмање два блока) којом се прилази ограђеној цркви и гробљу са источне стране, а која води од приступног асфалтног пута до улаза на гробље, четири метра од капије ка југоистоку (Слика 3; Слика 4). Са западне стране прилазног асфалтног пута, пар метара према југу од косе рампе, налази се неколико обрушених блокова концентрисаних на мањој гомили обраслој вегетацијом (Слика 5). Позиција и надморска висина ових места налази се тик изнад изохипсе дугачке шумске стазе која води према југоистоку и Костићима. Њихов положај је једва изнад надморске висине и изохипсе Гомиле од Храсне удаљене око 500 m западно.

Блокови у супструкцији косе рампе су квадери дужине 0,5 и 0,6 m и ширине од 0,3 m. Обликовани су тако да им је једна од дужих страна (спољашња) благо испупчена и заобљена.

Ово ниско испупчење, такозвана „буња“, често је присутно на блоковима одбрамбених бедема предримских насеља. Функција буње је заштита блока одбрамбеног бедема од пуцања приликом удара опсадном

¹⁰ Паровић – Пешикан, нав. дело, 31 – 35.

¹¹ Исто, сл. 8.

¹² Исто, 31 – 33, 35, сл. 9 – 11, 27, 28, 31, Т. 2/4.

справом. Овај физички ефекат – „разлагање силе“ – чини да приликом ударца „овном“ или пројектилом блок не пуца већ се само љушти, што га чини отпорнијим и дуготрајнијим.

Буња представља веома присутну форму и технику обликовања фортификационог материјала хеленистичког времена, а среће се на зидовима бројних утврђених насеља 4 – 2. века старе ере дуж источног Јадрана.¹³ Најближе аналогије налазима из Гошића представљају блокови одбрамбених зидова хеленистичког Рисна и Будве.

ЗАКЉУЧАК

С обзиром на присуство већих квадера са буњом на спољашњим странама, може се потврдити претпоставка М. Паровић – Пешикан о постојању фортификације на Св. Луки. Раноантичко насеље вероватно је било утврђено бедемом чију су спољашњост између осталог чинили кречњачки квадери, који су током времена, деловањем природних сила и човека, обрушени, разнети и уграђени у друге, рецентније структуре.

Узимајући у обзир топографију локалитета, позиције нађених објеката и налазе блокова утврђења, може се са већом сигурношћу рећи да је највиша зона око главице Св. Лука била утврђена, као и да се утврђење могло пружати ка истоку и југоистоку, према траси данашње шумске стазе са рецентним сухозидом, штитећи зоне узвишења Врањска глава. На тај начин се у оквиру локалитета могу препознати утврђени и неутврђени делови раноантичког насеља, терасасто организовани према изохипсама јужне падине. Оваквој просторној организацији и приказу других делова насеља, потврду могу дати будућа археолошка истраживања.

¹³ Aleksandra Faber, Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, ur. Mate Suić, *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*, Zagreb 1976, 227 – 246.

Библиографија

Vojnogeografski institut, *Tivat 1:25000*, Beograd 1979, list 159 – 1 – 2.

Милена Врзић, Прилог проучавању античких путева и комуникација на територији јужне обале Боке Которске са краћим освртом на убицирање Агрувијума, *Грбаљ кроз вјекове*, ур. Мирослав Пантић и Весна Вучинић, Грбаљ и Котор 2005, 69 – 96.

Маја Паровић – Пешикан, Археолошка истраживања у Боки Которској *Старинар*, 28 – 29, 1979, 19 – 67.

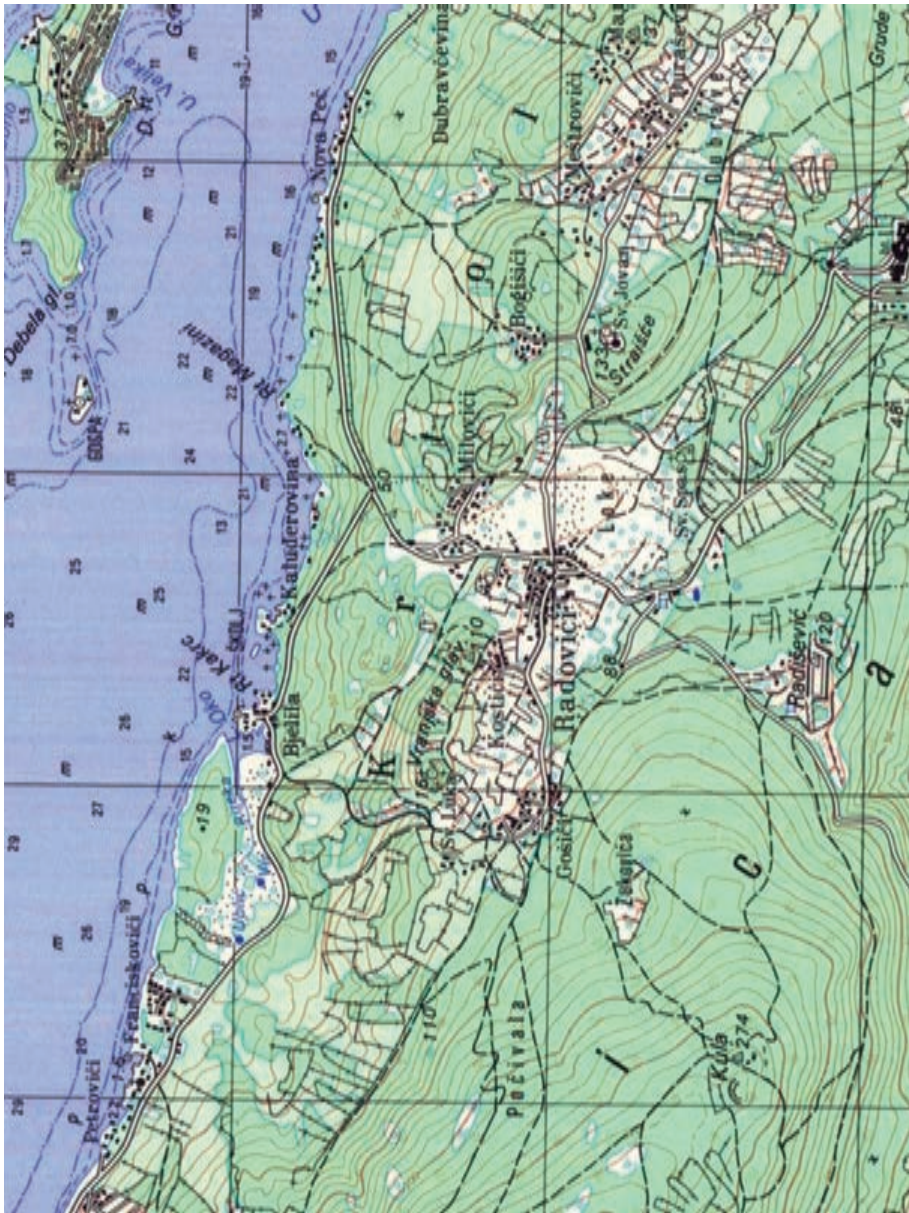
Маја Parović – Pešikan, Gradina Sv. Luka Tivat – ilirsko naselje, *Arheološki pregled*, 9, 34 – 37.

Маја Parović – Pešikan, Milovića lokve Tivat – ilirske humke, *Arheološki pregled*, 9, 34.

Маја Паровић – Пешикан, Јован Мартиновић, Војислав Трбуховић и Лепосава Савић – Трбуховић, Преглед археолошких споменика на подручју јужне обале Боке Которске. *Старине Црне Горе* 6, 1978, 141 – 175.

Илија Пушић, Археолошки локалитети и stanje археолошке науке у Боки Которској, *Вока*, 1, 1969, 7 – 21.

Aleksandra Faber, Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Piriku, Ur. Mate Suić, *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*, Zagreb 1976, 227 – 246.

Карта 1 Исечак топографске карте – приказ локалитета
(Vojnogeografski institut, Tivat 1:25000, Beograd 1979, list 159 – 1 – 2)

Слика 1 Св. Лука – поглед с југа (фотографисао М. Д.)

*Слика 2 Шумска стаза са сухозидом југоисточно од врха Св. Луке
(фотографисао М. Д.)*

Слика 3 Квадер у супструкцији косе рампе (фотографисао М. Д.)

Слика 4 Квадери у супструкцији у секундарној употреби (фотографисао М. Д.)

Слика 5 Обрушени блокови јужно од косе рампе, западно од асфалтног пута (фотографисао М. Д.)

Milica KRIŽANAC, Amer SULEJMANAGIĆ

SELDŽUČKI, MAMELUČKI I OSMANLIJSKI NOVAC IZ KATEDRALE SV. TRIPUNA U KOTORU

Ključne reči: katedrala Sv. Tripuna, Kotor, islamski novac, fils, mangir, Ikonijski sultanat, Mamelučki kalifat, Osmanlijsko carstvo, Anadolija, Egipat

Razorni zemljotres koji je zadesio Crnu Goru 1979. godine oštetio je veliki broj građevina u Kotoru. U toku sanacije crkve Sv. Tripuna istražen je unutrašnji i spoljašnji prostor uz crkvu, na kojem se, počev od izgradnje romaničke bazilike (1166), formirala nekropola (sl. 1). Tokom ovih radova istražene su grobnice, prostor između njih, kao i bunar u neposrednoj blizini ciborijuma. Od šest moneta islamskog porekla nađenih u katedrali Sv. Tripuna tokom istraživanja 1987 - 2000. godine, dva primerka su nađena u grobnicama br. 34 i 54 (inv. br. 278 i 643), dva u bunaru (inv. br. 345 i 310), jedan u zapadnom profilu ispod ciborijuma (inv. br. 575) i jedan izvan katedrale, na istočnoj strani, uz apside (inv. br. 726).

Nekropolu je činilo šezdeset grobnica, od kojih se većina nalazila unutar, a ostale su raspoređene izvan, uz zapadni, severni i južni zid crkve (Крижанец 1995, 202-213).

Grobnica 34, u kojoj je osim turskog mangira s početka 16. veka (inv. br. 278) nađen još samo jedan mletački novac iz sredine 15. veka (Križanac 2011-2012, 270), nalazila se u unutrašnjosti katedrale između središnjeg i severnog broda, zapadnog traveja.

S druge strane, u grobnici 54, smeštenoj uz spoljašnju stranu južnog zida katedrale, osim filsa Mamelučkog sultanata iz prve polovine 14. veka (inv. br. 643), otkrivene su još dvadeset dve monete, od čega jedanaest polufolara i dva folara (Križanac 2010, 282) kovanih u Kotoru u prevenecijanskom periodu, u vreme relativne nezavisnosti grada (1402-1420) i dva mletačka novca kovana u Kotoru, s početka Venecijanske uprave gradom (1420-22) (Križanac 2011-2012, 267, 268). Iz 14. veka u ovoj grobnici nađena su dva primerka Ludviga I (1342-1382) kovana u Kotoru u periodu Ugarske dominacije (Križanac 2010, 281), dva novca bosanskog kralja Tvrtka I koji je upravljao Kotorom od 1384. do 1391. godine i tu kovao novac (Križanac 2010, 281) i tri monete Ladislava

Napuljskog koji je vladao Kotorom od 1389. do 1409. godine (Križanac 2010, 282).

Nalaz moneta u dužem vremenskom periodu u pojedinim grobnicama, može se objasniti činjenicom da su, pre postavljanja novog poda u katedrali (početkom 20. veka) grobnice istražene. Tom prilikom zemlja je prebacivana iz jedne u drugu grobnicu, tako da su eventualno samo donji slojevi ostali intaktni.

Bunar, smešten u neposrednoj blizini oltara, u južnom brodu katedrale, koji je prvobitno postojao u kompleksu građevina podignutih uz preromaničku crkvu Sv. Tripuna iz 9. veka, a nadograđen u 12. veku kada je na temeljima ove crkve izgrađena nova, romanička bazilika, nakon upotrebe (15. vek) iskorišćen je kao otpadna jama (Чубровић 1994, 156-159) gde su pohranjeni brojni fragmentovani predmeti korišćeni u crkvi, poput staklenih i keramičkih posuda, metalnih i koštanih predmeta, delova arhitektonske kamene plastike i veći broj moneta različite provenijencije. Osim jednog filsa rumskog sultanata iz sredine 13. veka (inv. br. 310) i mangira cara Bajazita II, s kraja 15. i početka 16. veka (inv. br. 345), nađeno je i više vizantijskih moneta (Крижанац 2015, 200), kotorskih folara iz najranijeg perioda grada (13. vek?), kotorskih folara iz vremena relativne nezavisnosti grada (1402-1420), kao i jedan mletački folar i novci Ladislava Napuljskog (1389-1409) i grada Drivasta (Križanac 2010, 278, 282, 285, 290).

U zapadnom profilu ispod ciborijuma, osim filsa Rumskog sultanata (inv. br. 575) iz sredine 13. veka, otkriven je i jedan kotorski folar, kovan u vreme relativne nezavisnosti grada (1402-1420) (Križanac 2010, 282).

U spoljašnjoj sondi, na istočnoj strani katadrale, pored nečitkog islamskog novca (inv. br. 726) nađeno je i više vizantijskih moneta iz 11-12. veka (Крижанац 2015, 200).

Utvrdeni grad Kotor, koji je smešten u najdubljoj unutrašnjosti zaliva Boke Kotorske, vekovima je građen kao predstraža morskih puteva za istočni Mediteran i suvozemnih za Carigrad. Uvučen u morski tesnac imao je veliku prednost kao luka. Osnovna karakteristika pomorske trgovine Kotora, kao najvažnije privredne grane, bilo je posredništvo između Balkana, s jedne i Apeninskog poluostrva i celog Sredozemlja, sa druge strane (Ковачевић 1967, 329; Луковић 1966, 153).

O najstarijoj pomorskoj trgovini grada ne zna se mnogo, ali se na osnovu sačuvane pomorske terminologije, vesti Konstantina Porfirogenita i geografskog položaja grada može pretpostaviti da su veze sa južnom Italijom i Albanijom veoma stare. Prve poznate vesti o kontaktima sa južnom Italijom potiču sa kraja 12. veka. I sa Mlečanima su trgovački odnosi dosta stari, iako prve vesti potiču iz 13. veka, kada je pored Dubrovnika, Venecija preko Kotora uspostavila trgovački promet sa Srbijom (Синдик 1950, 70).

Pomorski zanat u Kotoru imao je svoju Bratovštinu, koja po tradiciji postoji još od 9. veka, ali se prvi put spominje 1353. godine, dok njen prvi sačuvani statut potiče iz 1463. godine (Statut Bratovštine svetog Nikole mornara). Ona je jedno vreme bila najbrojnija, ekonomski najjača i najuglednija bratovština i jedina koja je mogla da izdržava svoju vlastitu crkvu posvećenu zaštitniku mornara Sv. Nikoli. U 15. veku Bratovština je bila asocijacija aktivnih pomoraca, čiji su članovi mogli biti mornari kao i suvlasnici, ali su ključne položaje imali samo brodovlasnici koji plove i bave se pomorskom trgovinom (Milošević, Antović 2010, 21, 37, 39).

Kotor je, kao jedan od gradova teme Dalmacije, bio pod nominalnom vizantijskom upravom (do 1185), da bi nakon toga postao glavna pomorska luka u okviru srpske srednjovekovne države (do 1371). Seldžučki i mamelučki novci (sl. 1-3) nađeni u katedralnoj crkvi Sv. Tripuna, dospeli su u Kotor u vreme kada je on bio pod Nemanjićima, koji su dobro znali da iskoriste njegov prirodni položaj i staru pomorsku tradiciju, pa je grad u 13. i 14. veku razvio pomorsko-trgovačke veze sa brojnim gradovima na dalmatinskoj i apeninskoj obali, a zatim i sa albanskim i grčkim lukama i ostrvima, te mestima na Mramornom i Crnom moru (Лучић 1968, 417, 418).

Kotorski jedrenjaci su tokom 14. i 15. veka plovili do svih glavnih luka Jadranskog i Jonskog mora, a najviše za Dubrovnik, Korčulu, Zadar, Veneciju, Ankonu, Bari, Barletu i Mesinu, skadarsku luku Sv. Nikola, Sv. Srđ na Bojani, Lješ, Drač, Valonu, Artu, Krf, Patras i Pargos (Ковијанић 1976, 93).

Nakon mletačko-turskog mira, Kotorani uspevaju da se stave pod vlast Mletačke republike (1420-1797), u okviru koje je grad, iako sa manjim stepenom samouprave, doživeo procvat u oblasti gotovo svih zanata. Zidine Kotora i dalje su napadali Turci, ali je grad uspeo da odoli njihovim naletima, za razliku od nekih drugih bokokotorskih gradova, koji od poslednjih decenija 15. veka (1481), ušavši u okvire Osmanlijskog carstva, postaju venecijanska pogranična oblast. U ovom periodu, dva osmanlijska mangira (sl. 4, 5) dospevaju u Kotor (1481- 1520).

Od početka Venecijanske uprave, trgovačke veze Kotora sa Apulijom, Srbijom i Bosnom zamiru. Kotorani se okreću brodarstvu, jer im je bilo dozvoljeno da prevoze robu, ali ne i da, kao mletački građani ograničenih prava, trguju. Međutim, od sredine 15. veka zahtevaju od mletačke Sinjorije i dobijaju pravo da pod određenim režimom nastave da trguju sa oblastima sa kojima su i ranije imali trgovačke veze. Uspostavljaju ponovo trgovinu sa Apulijom, Markama, Peloponezom i Albanijom (Синдик 1950, 65 – 66,75).

Osim sačuvanih pisanih dokumenata, potvrdu za kotorske trgovačke kontakte nalazimo i među novcem, otkrivenim u crkvi Sv. Tripuna tokom najnovijih arheoloških i arhitektonskih istraživanja krajem 20. veka. Najveći broj otkrivenih primeraka pripada venecijanskom novcu (16-18. vek) kovanom

za Dalmaciju, severnu Albaniju i Jonska ostrva, a jedna moneta potiče i iz Padove (Križanac 2010, 293-297). Ostali su dubrovački i iz južnodalmatinskih gradova, Bara, Ulcinja, Skadra i Drivasta (Križanac 2010, 289-293), kao i oni iz islamskih zemalja, Ikonijskog Sultanata na teritoriji Male Azije, Mamelučkog kalifata sa prostora Egipta, Sirije i Osmanlijskog carstva (Križanac 2010, 298).

Poznato je da je jedna mletačka kolonija, na čelu sa konzulom, boravila u Kotoru još od kraja 13. veka, a u kotorskom Arhivu ima notarskih dokumenata koji svedoče o aktivnoj trgovini između Venecije i Kotora od druge decenije 14. veka. Mlečani su u Kotoru boravili radi posredovanja u trgovini sa unutrašnjošću Srbije i Bosne, koju su organizovali Dubrovčani i u manjoj meri Kotorani. Tako je Kotor, osim pomorskih, imao veoma razgranate i kopnene trgovačke veze na teritoriji raških vladara. Iz unutrašnjosti Balkanskog poluostrva kotorski trgovci su u Italiju odvozili rudu, slaninu, stoku, loj, vosak, vunu, kožu, sir, med i drugo, a sa Apeninskog poluostrva su uvozili tkanine, nakit, zlatno i srebrno posuđe, sapun, mirođije, mirise, južno voće, lekove (Lučić 1968, 418).

Iz Apulije su Kotorani uvozili uglavnom so i žito, a iz Venecije tkanine, nakit, zlatno i srebrno posuđe, sapune, mirise i dr. Od Mletaka su kupovali i vrlo skupocenu so, čija je prodaja na širokom prostoru između Neretve i Bojane bila dozvoljena na samo četiri mesta, od kojih je jedno bilo i grad Kotor (Благојевић 1981, 344, 366-367; Тук 1986, 117). Čime su još Kotorani trgovali saznajemo iz sačuvanih notarskih spisa iz sredine 15. veka, iz vremena kada je Kotor već bio u okviru Mletačke države (od 1420) i kada je pokušavao da obnovi trgovačke veze, koje je Venecija ograničila. Tom prilikom je predstavnik Kotora, Nikola Tripov Bolica, podsetio mletačku Sinjoriju na raniju uspešnu kotorsku pomorsku trgovinu, kada se trgovalo masnoćama i ostalom robom. Nakon ove molbe Kotoru je dozvoljeno da u Apuliju i Marke izvozi sir, kožu, med, grubo sukno (raša), so i slanu ribu, a da uvozi ulje, vino, slano meso i neke sitnije prehrambene artikle. Iz dubrovačkih i venecijanskih arhivskih spisa zna se da je tokom 15. veka pomorska trgovina Kotorana bila veoma intezivna, kada su bokeljski pomorci svojim brodovima prevozili razne artikle, zarađujući na prevozu i akumulirajući postepeno vlastiti kapital za samostalni rad (Milošević, Antović 2010, 33-34).

Rumski sultanat

Dva najstarija islamska novca iz druge polovine 13. veka (sl. 1, 2), nađena u katedrali Sv. Tripuna, potiču sa teritorije sultanata Rum, čiji su osnivači Turci Seldžuci. Ovaj turski vladarski rod sa više dinastija, koji potiču iz kirgiskih stepa Turkeстана, vladao je od 11. do 13. veka na području Središnje i Prednje Azije. Maloazijska dinastija (1077-1302), posle bitke

kod Mancikerta (1071), uspeva da uspostavi u Anadoliji sultanat sa centrom u Konji, smešten između Vizantijskog carstva i krstaških država u Siriji. Nestankom poslednje iranske dinastije (1194), vlast Seldžuka zadržala se samo u Maloj Aziji, koja je i pored povremenih neuspeha i gubitaka teritorija, nakon osvajanja, prvo luke Antalije na Sredozemnom moru (1207), a zatim i Sinope na Crnom moru (1214), doživela procvat. Uspostavljanjem pomorske trgovine, kako sa gradovima-republikama na Apeninskom poluostrvu, tako i sa drugim teritorijama, Rumski seldžučki sultanat postaje jedna od najbogatijih zemalja tog perioda. Međutim, nakon što su ih Mongoli porazili (1243), nateravši ih u vazalski položaj, počinje opadanje sultanata, koji će se i raspasti u drugoj polovini 13. veka. Tako je i vladavina rumskog sultana Kejkaua II (1246-1261), čije su dve kovanice nađene u Kotoru (sl. 1, 2), bila samo nominalna, jer je on za vreme mongolskog Hulagu-kana (1217-1265) - prvog kana Ilkonijskog sultanata u Persiji - morao vlast nad Seldžučkim sultanatom da deli sa jednim ili oba polubrata. Iako se ime ovog sultana - kao i kasnijih vladara do 1302. godine - i natpis *vrlo moćni* i dalje nalazilo na seldžučkom novcu, što je vidljivo i na primercima iz katedrale Sv. Tripuna, on zapravo više nije imao pravu vlast nad sultanatom. Pokušavši da svoj položaj poboljša u savezništvu sa Nikejskim carstvom i Mamelucima, bio je primoran čak i da pobegne iz zemlje (Smailagić 1990, 539-543; Ilkić, Topić 2013, 9-11).

Sem podataka da su Kotorani brodovima pod mletačkom zastavom plovili i do levantinskih luka (Лучић 1968, 417, 418), ne znamo da li su i sa kojim seldžučkim centrima trgovali. Međutim, za Dubrovčane je poznato da su u prvoj polovini 14. veka uglavnom trgovali sa seldžučkim gradovima na zapadnoj maloazijskoj obali: Altoluogom (Efezom), Palatijom (Miletom), Fokejom i čak s vrlo udaljenim gradom Tarzom na jugoistoku Male Azije, koji je po svom položaju bio izvrstan za trgovačke kontakte Istoka i Zapada na Mediteranu. (Ilkić, Topić 2013, 5).

1. Fils (sl. 1)

Sultan Kejkau II (Kayka'us II), druga vladavina (1257 – 1261 / 655 – 660 AH), sultanat Rum (Seljuq of Rum), kovnica nečitka.

Avers: (Es sultan el -) a'zam 'izz ed – dunja ve ed – din Kejkau bin Kejhusef / engleska transkripcija: Es sultan el - a'zam 'izz ed – dunya wa ed – din Kai – Kawus bin Kai – Khusru / Sultan vrlo moćni, slava svijeta i vjere, Kejkau sin Kejhusefa

Revers: (El – Musta'sim) Billah emir – ul – mu'minin / El Mustasim Billah zapovjednik vjernika (Kejkau na svome novcu spominje El Mustasima,

posljednjeg abasidskog kalifa u Bagdadu)

Katedrala Sv. Tripuna-zapadni profil ispod ciborijuma

Težina: 1.9 gr

2R=1.9 cm

bakar

inv. br. 575

Lit: Stephen Album 1993, 29, br. 1231a. (za fils)

Sl. 1

2. Fils (sl. 2)

Isto kao prethodni:

Sultan Kejkaus II (Kayka'us II), druga vladavina (1257 – 1261 / 655 – 660 AH), Ikonijjski sultanat (Seljuq of Rum), kovnica nečitka.

Avers: (Es sultan el -) a'zam 'izz ed – dunja ve ed – din Kejkaus bin Kejhusref / engleska transkripcija: Es sultan el - a'zam 'izz ed – dunya wa ed – din Kai – Kawus bin Kai – Khusru / Sultan vrlo moćni, slava svijeta i vjere, Kejkaus sin Kejhusrefa

Revers: (El – Musta'sim) Billah emir – ul – mu'minin / El Mustasim Billah zapovjednik vjernika (Kejkaus na svome novcu spominje El Mustasima, posljednjeg abasidskog kalifa u Bagdadu)

Katedrala Sv. Tripuna-bunar

Težina: 1.8 gr

2R=1.8 cm

bakar

inv. br. 310

Lit: Stephen Album 1993, 29, br. 1231a. (za filsa)

Sl. 2

Mamelučki kalifat

Iz vremena Mameluka, poslednje srednjovekovne dinastije arapskog sveta, u Kotoru je pronađen jedan novac iz prve polovine 14. veka, kovan u Kairu (sl. 3). Fils najverovatnije potiče iz vremena sultana En – Nasir Muhammeda I (1293- 1341). Međutim, revers je gotovo nečitak, a na aversu je delimično vidljivo ime sultana. Mamelučke monete rađene su u veoma mnogo varijanti, čija slova često nisu jasna i sigurna atribucija mamalučkih filsa je otežana (Plant 2000, 75).¹

Nastali od oslobođenih, islamizovanih robova-vojnika, raznih rasa i nacionalnosti, koji su služili kod kalifa i sultana dinastije Ajubida, Mameluci su formirali vojnu oligarhiju (1250-1517), koja je uspela da sirijsko-egipatsko područje oslobodi od ostatka Krstaša, kao i da zauvek zaustavi nadiranje mongolskih hordi. To je omogućilo ponovo uspostavljenom kalifatu, uništenom od Mongola (1258), da se neometano ekonomski razvija i da održi kontinuitet

¹ Uz ovu atribuciju, autor daje isti oblik riječi El Malik i za druge vladare, a u rodoslovlju navodi još mamelučkih vladara s imenom Muhammed.

u kulturi i političkim institucijama. U vreme najvećeg uspona Mamelučke države, čija je prestonica bila u Kairu, Egipat se prostirao na zapadu do Libijske pustinje, na jugu do Nubije i na severu do Sredozemnog mora, a granice Sirije na istoku su išle do Eufrata, na jugu do arapske stepe, a na severu do Taurusa. Prvu mamelučku dinastiju Bahri, koja je vladala do 1390. godine, osnovao je mamelučki general Bajbars I (1260-1277), nakon što je ubio poslednjeg ajubidskog sultana. Mamelučki sultan En – Nasir Muhammed I je vladao u tri navrata (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341), a kovanica, pronađena u katedrali Sv. Tripuna (sl. 3), potiče iz perioda njegove poslednje vladavine. U vreme ovog istaknutog vladara, uspostavljanjem mira s Mongolima iz obližnjeg Ilkanata (1323), zadržan je ekonomski prosperitet Egipta, kao i intezivni trgovački kontakti sa muslimanima i hrišćanima. Međutim, period koji je usledio bio je obeležen slabljenjem centralne vlasti, unutrašnjim spletkama, borbama, pobunama i opadanjem privredne moći, što je početkom 16. veka dovelo do propasti Mamelučkog kalifata, koji su zauzeli Osmanski Turci (Hiti 1988, 605; Smailagić 1990, 378-380).

Kao važan punkt na trgovačkom putu između Sredozemlja i Istoka, Egipat je tokom 13. i 14. veka imao veoma razvijenu trgovinu sa italijanskim gradovima-državama, mediteranskim i crnomorskim lukama, kao i Indijom. Poznato je da su kotorski brodovi u ovo doba plovili do maloazijskih luka na Crnom i Mramornom moru, a da li su ti kontakti postojali i sa Egiptom i Sirijom, iz arhivskih spisa, nije poznato. Međutim, u katedrali Sv. Tripuna, osim ovog mamelučkog novca (sl. 3), pronađene su i staklene bočice namenjene čuvanju mirisa i kozmetičkih preparata, čija se proizvodnja vezuje za Egipat i Siriju u periodu od 12. do 14. veka (Križanac 2001, T.I/3, 5-8; T.II/9-16). Da li su njih doneli kotorski pomorci na sopstvenim ili tuđim brodovima, ili eventualno mletački ili dubrovački trgovci, ostaće nepoznato. Ali su one, pored ovog filsa, sigurna potvrda da su veze Boke i mamelučkih gradova postojale. Za Dubrovčane, koji su u ovo doba već priznavali vrhovnu vlast Mlečana (1205-1358), iz arhivskih dokumenata se zna da su plovili u luke Mamelučkog kalifata na sopstvenim ili venecijanskim brodovima ili pod njihovom zastavom. Dubrovnik je imao intenzivne i uspešne kontakte s Egiptom i Sirijom, čak i u vreme kada papa nije dopuštao trgovinu s nevernicima, nakon što su krstaški gradovi u Siriji, osim Akona i Tira, pali pod mamelučku vlast (oko 1280). Međutim, trgovina je nastavljena jer kazne za prekršioce nisu bile stroge i sastojale su se u davanju jednog dela zarade crkvi, pa je sasvim moguće da su i islamski novci na ovaj način dospeli u posed benediktinskog manastira Sv. Marije od Kaštela u Dubrovniku (Ilkić, Topić 2013, 13-15).

Mamelučki filsi mogao je stići u Kotor i putem političkih kontakata između Srbije i Egipta, koji su tokom prve polovine 14. veka posvedočeni u arapskim izvorima. Iako se ne zna pouzdano koji je Nemanjić u želji da ode na

hodočašće u Palestinu, imao prepisku baš sa sultanom, en -Nasir Muhamedom I i čije je poslanstvo posetilo sultana u cilju regulisanja slobodnog prolaska, najverovatnije je, da je to bio Stefan Uroš II Milutin (1282-1321), koji se najviše angažovao na Istoku i koji je takođe, u više navrata putovao izvan granica Srbije (Узелац 2013, 29, 30).

3. Fils (sl. 3)

Sultan En – Nasir Muhammed I, treća vladavina (1310 - 1341 / 709 - 741 AH), Mamelučki sultanat u Egiptu, kovnica Kairo (Al – Kahira).

Avers: gornji red – ukras.

Srednji red (velika slova) - korumpirani oblik prvoga dijela vladareva imena: El Malik En Nasir = vladar Nasir; riječ El Malik su prve 4 duge okomite crte, a ostale 3 su od En Nasir

Donji red – jako malim dijelom vidljivo Muhammed.

Revers: središnji ornament i nejasan dio teksta

Katedrala Sv. Tripuna-grobnica 54

Težina: 1.8 gr

2R=1.6 cm

bakar

inv. br. 643

Lit:

Stephen Album 1993, 24, br. 922

Ilkić, Topić 2013, 12-13, sl. 4.

Sl. 3

Osmanlijsko carstvo

Na ostacima Seldžučkog sultanata izniklo je više turkmenskih dinastija, među kojima i ona čiji je osnivač bio Osman (1299-1326), prvi beg koji je proglasio nezavisnost osmanlijske države. Dugotrajno Osmanlijsko carstvo (1288-1922), u vreme najvećeg uspona, tokom 16. veka, obuhvatajući Anadoliju, Bliski Istok, delove severne Afrike, veliki deo jugoistočne Evrope i na severu oblasti do Kavkaza, bilo je jedno od najvećih svetskih, političkih sila. Carstvo se raspalo nakon Prvog svetskog rata (Imber 2002, 5-20).

U najznačajnije vladare, koji su Osmanlijsko carstvo doveli do najvećeg prosperiteta, od osvajanja Konstantinopolja (1453) do smrti Sulejmana Veličanstvenog (1566), ubrajaju se i sultani Bajazit II (1481-1512) i Selim I (1512-1520), čiji su novci nađeni u katedrali Sv. Tripuna (sl. 4, 5). Za vreme sultana Bajazita II, Osmanlije su osvojile Hercegovinu, a pod Selimom I, zauzećem Egipta (1517), prestaje da postoji Mamelučki kalifat.

U vreme ovih turskih vladara Kotor je bio u okvirima Mletačke republike (1420-1799), kao i Budva, Lješevići i Paštrovići, dok su Grbalj i teritorija stare Crne Gore (od 1498) bili u posedu Osmanlija. Kada su 1481. godine Turci zauzeli Herceg Novi i Risan, Bokokotorski zaliv bio je podeljen između njih i Mlečana, kao i ceo Primorski pojas Crne Gore. Pri izbijanju rata između Venecije i Osmanskog carstva (1499), borbe su se vodile i na crnogorskom primorju, gde su Mlečani uspeli da sačuvaju svoje posede. Do 1718. godine, kada su Požarevačkim mirom u Boki konačno utvrđene granice između Osmanskog carstva i Venecije, Turci su zauzeli Ulcinj, Bar i Spič (Sutomore), u kiparskom ratu (1570-1573), a 1687. godine Mlečani su od Turaka preuzeli Herceg Novi i Risan.

Nedostatak obradive zemlje i siromaštvo primorali su Bokelje da se tokom ovog perioda sve više okreću pomorstvu i trgovini. Perast, koji postaje najpoznatije pomorsko naselje u Boki, sa svojom jakom trgovačkom flotom, uspevao je da izdrži trgovačku konkurenciju Turaka i Dubrovčana. U vezi s pomorstvom razvija se i brodogradnja. Od početka XVI veka rade brodogradilišta u Kotoru i Perastu u kojima se izgrađuju brodovi manje nosivosti za plovidbu Jadranskim morem.

Sa druge strane, između Boke i stare Crne Gore, odvija se neometan kopneni trgovački promet. Crnogorci u Kotoru najviše kupuju tekstil i druge manufakturne proizvode. Iz Crne Gore i drugih krajeva, u Kotor, koji postaje posrednički trgovinski centar između zaleđa i Italije, izvozi se: stoka, koža, vuna, sir, usoljeno meso, suva riba, drvo, katran i drugo. (Stanojević 1976, 176 – 193). Dva turska mangira, nađena u katedrali Sv. Tripuna (sl. 4, 5), su, najverovatnije, dospela u Kotor, putem trgovine sa obližnjim teritorijama Osmanlijske vlasti.

4. Mangir (sl. 4)

Car Bajazid II (1481-1512/ 886-918 AH), moguća kovnica Carigrad, godina kovanja 903 AH

Avers: Bajazid

Revers: Nečitak. Znak zvijezde na aversu se obično nalazi na primjercima kovanim u Carigradu, pa je na osnovu njega pretpostavljena kovnica. S druge strane grafija srednjeg dijela imena BAJAZID – slova J(A)Z – odgovara nekim mangirima bez oznake kovnice.

Katedrala Sv. Tripuna-bunar

Težina: 1.9 gr

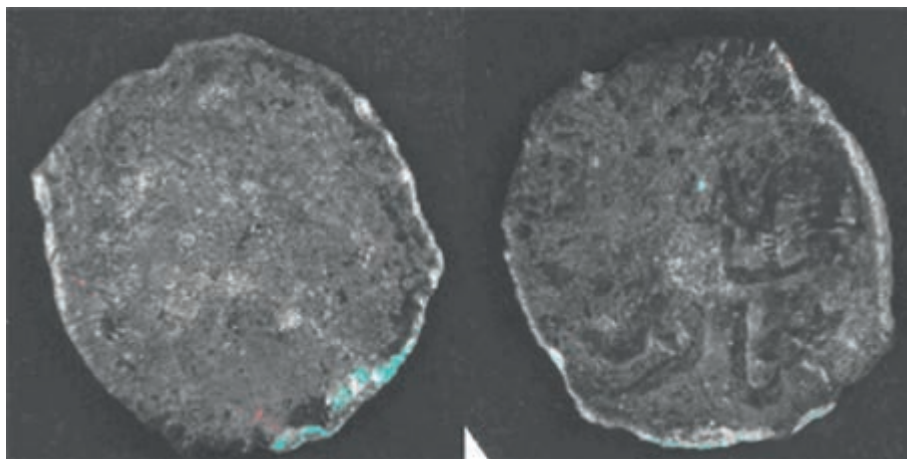
2R= 1,7 cm

bakar

Inv. br. 345

Lit: Stephen Album 1993, 31, br. 1313.

Necdet Kabaklarli 1998, 212 – 215, 223 – 225, 233, 235, 237 – 239

Sl. 4

5. Mangir (sl. 5)

Car Selim I (1512-1520/918-926 AH), kovnica Carigrad, godina kovanja 918 AH

Avers: (Sultan Se)lim bin (B)a(jez)id (Han) / Sultan Selim sin Bajazita hana

Revers: Azza (Na)sra(hu duribe Ku)stant(inijeh sene 918) / Neka mu je slavna pobjeda, kovano (u) Konstantinopolju godine 918.

Katedrala Sv. Tripuna-grobnica 34

Težina: 1.4 gr

2R= 1.3 cm

bakar

Inv. br. 278

Lit: Križanac 2010, sl. 62.

Stephen Album 1993, 31f, br. 1316²

Necdet Kabaklarli 1998, str. 269, br. 09-Qos-01

Sl. 5

Zaključak

Od šest primeraka islamskog novca, nađenih u katedrali Sv. Tripuna u Kotoru,² pet je bilo moguće opredeliti (inv. br. 575, 310, 643, 345, 278). Ovi novci, kovani od sredine 13. do početka 16. veka, potiču sa prostora Rumskog sultanata, Mamelučkog kalifata i Osmanlijskog carstva.

Seldžučki i mamelučki novac, koji je cirkulisao na Bliskom i Srednjem Istoku, tokom 13. i u prvoj polovini 14. veka, izuzetno je redak na području jugo-istočne Evrope, a ovi primerci nađeni u Kotoru su do sada jedini poznati na teritoriji Crne Gore.

Nedavno je objavljen jedan seldžučki novac, do sada jedinstven na teritoriji Srbije. U manastiru Studenica nađena je srebrna dirhema Gijata al-din

² Veliku zahvalnost upućujemo Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Kotoru na odobrenju za publikovanja ovog novca.

Kaj Kusrava II (1237–1246) (В. Иванишевић 2015, 307), vladara Rumskog sultanata. Ovaj, poslednji seldžučki, značajni sultan, koji ipak nije uspeo da zemlju spase od najezde Mongola, bio je na prestolu do 1246. godine, kada ga je nasledio najstariji sin Kayka'us II, čija su dva filsa nađena u Kotoru (sl. 1, 2). Na reversu kotorskih primeraka nalazi se ime sultana Kaj Kusrava II, gde se pominje kao otac Kayka'usa II: *Es sultan el - a'zam 'izz ed – dunya wa ed – din Kai – Kawus bin Kai – Khusru*.

Kotorski mamelučki novac (sl. 3), kovan u Kairu, ima paralele među skorašnjim nalazima iz Dubrovnika, koji predstavljaju jedinstvene primere na teritoriji Hrvatske. U okviru benediktinskog manastirskog kompleksa Sv. Marija od Kaštela u Dubrovniku pronađen je i jedan filis iste nominale, iz treće vladavine mamelučkog sultana al-Malika an-Nāšira Muhammada I (Ilkić, Topić 2013, 12-13, sl. 4), poput onog u katedrali Sv. Tripuna u Kotoru (sl. 3).

Osim ovih nalaza novca i pisani izvori beleže njihovu upotrebu na prostoru istočnog Jadrana i njegovog zaleđa, gde se u jednoj naredbi iz 1294. godine, na teritoriji Dubrovačke republike, pominje zabrana korišćenja, između ostalih, i *folara de Turchia*, zbog pojave brojnih falsifikata (M. Rešetar 1924, 123, 481-483; В. Иванишевић 2015, 380).

S druge strane dva osmanlijska mangira nađena u katedrali Sv. Tripuna (sl. 4, 5), kovana u Konstantinopolju krajem 15. i početkom 16. veka, spadaju u ne tako retke primerke na teritoriji Balkana (Mirnik 1981), gde su takođe postojale kovnice osmanlijskog novca. Zlatne i srebrne monete kovane su u vreme sultana Bajazita II (1481-1512) i Selima I (1512-1520) u Skoplju i Kratovu u Makedoniji (*Novac turskih sultana*). Mangir Bajazita II, nađen u bunaru crkve Sv. Tripuna, predstavlja najpozniji nalaz među odbačenim predmetima, čime se granica prestanka njegove upotrebe u katedrali pomera na kraj 15. ili početak 16. veka.

Iako je Dubrovnik u 13. i 14. veku pod vlašću Venecije, a Kotor u sklopu Nemanjićke države, oni su veoma bliski saradnici na polju trgovine i pomorstva. Dubrovnik postaje najznačajnija trgovačka luka na istočnoj obali Jadrana, na putu između Zapada i Istoka. Kako Kotorani u to vreme imaju slabije razvijenu trgovačku mornaricu, oni svoju robu prevoze i na dubrovačkim brodovima, koji su uplovljavali u sve značajnije luke mediteranskog basena, od severne Afrike do Venecije, Istre, Anadolije i Levanta. Dosta su trgovali i s islamskim svetom, a sa Egiptom i Sirijom već od prve polovine 13. veka, dok su tokom prve polovine 14. veka uglavnom trgovali sa seldžučkim gradovima u Anadoliji (Lučić 1968, 417-423; Ilkić, Topić 2013, 5). Ako Kotorani nisu sopstvenim brodovima dovozili robu iz ovih udaljenih krajeva, veoma je verovatno da su to činili na dubrovačkim, pa su i roba i novci iz islamskih zemalja putem trgovine stizali i do grada u Boki.

Literatura

Bokeljska mornarica (2009), *Statut Bratovštine svetog Nikole mornara u Kotoru 1463. sa alegatima do 1807. godine* Fototipsko izdanje sa prepisima, prevodima i registima, Priređivači: M. Milošević i J. Antović, Kotor.

З. Чубровић (1994), О преградњама црква у Котору током 15. вијека, *Архивски записи*, 2, Цетиње, 154 – 163.

F. Hiti (1988), *Istorija Arapa, od najstarijih vremena do danas*, prevod sa engleskog, Sarajevo.

M. Ilkić, N. Topić (2013), Dubrovački nalazi Seldžučkog, Ilkhanidskog i Mamelučkog Novca (The Finds of Seljuq, Ilkhanid and Mamluk Coins ijn Dubrovnik, Summary), *Anali Dubrovnik* 51/1, 2013, 1-16.

C. Imber (2002), *The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power*. Palgrave Macmillan.

В. Иванишевић (2015), Налази новца у манастиру Студеница, у: М. Поповић, *Манастир Студеница-археолошка открића* (M. Popović, *Monastery of Studenica- Archaeological discoveries*), Београд, 2015, 304-313, 378-380.

N. Kabaklarli (1998), Mangir – Osmanli İmparatorluğ u Bakir Paralari / Copper Coins of Ottoman Empire, Uşaklilar, Istanbul.

J. Калић (1981), Борбе и тековине великог жупана Стефана Немање, *Историја српског народа I*, 251 – 262.

J.Ковачевић (1967), Од доласка Словена до краја XII вијека – Приморске жупе и градови, *Историја Црне Горе*, 1, 325 – 332.

R. Kovićanić (1976), *Kotorski medaljoni*, Београд.

М. Крижанац (2001), *Средњовековно стакло из цркве св. Трипуна у Котору*, Београд 2001 (*Medieval glass from the cathedral of St. Tripun at Kotor*, Belgrade 2001).

М. Крижанац (2010), Новац из катедрале Св. Трипуна у Котору (истраживања 1987-1989), у: *1200 година од преноса моштију Св. Трипуна*, Котор 2010, 271-301 (The Coins from the Cathedral of St. Tripun at Kotor (excavations 1987-1999), in: *International Scientific Conference, Twelve Centuries of Boka Navy*, Kotor 2010, 271-301).

М. Крижанац (2011-2012), Mletački novac iz katedrale Sv. Tripuna u Kotoru, *Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru* LIX-LX, prvi deo, 2011-2012, 257-297 (Venetian coins from St. Tryphon Cathedral in Kotor, Montenegro, for the *Annual of Maritime Museum at Kotor*, LIX-LX, Part I, 2011-2012, 257-297).

М. Крижанац (2015), Византијски новац из катедрале Св. Трипуна у Котору: (Истраживања 1987-1999)/ (Byzantine Money from the Cathedral

of Saint Tripun (Tryphon) In Kotor (Research 1987-1999), Summary), *Бока 35, Зборник радова из науке, културе и умјетности* / (Boka, A Collection Of Works In Science, Culture And Art), Херцег Нови, 2015, 199-224.

J. Lučić (1968), Pomorsko trgovački odnosi Dubrovnika i Kotora u XIII veku, *Pomorski zbornik* (Zadar), 6, 417 – 454.

N. Luković (1966), Važniji spomenici grada Kotora, *800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166–1966)*, Kotor, 139 – 164.

M. Milošević (1966), Arhitektura romaničke bazilike iz 1966. godine i nastale promjene tokom vjekova, *800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166 – 1966)*, Kotor.

I. Mirnik (1981), Coin Hoards in Yugoslavia, BAR International Series 95, B.A.R. Oxford.

R. Plant (2000), *Arabic Coins and how to read them*, Spink, London.

M. Rešetar (1924), *Dubrovačka numizmatika I*, Sremski Karlovci.

И.Синдик (1950), *Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV века*, Београд.

N. Smailagić (1990), *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo.

G. Stanojević (1976), Crna Gora od pada Crnojevića do vladike Danila Petrovića, *Crna Gora*, Beograd, 176 - 193.

Stephen Album (1993), A Checklist of Popular Islamic Coins 1st. ed., Santa Rosa CA USA.

A. Узелац (2013), Србија и Мамелучки Египат током XIII и XIV века, *Београдски историјски гласник IV*, 23-37.

Љубо МАЧИЋ

ПОРЕСКИ СПИСИ ЗА ВРИЈЕМЕ ФРАНЦУСКЕ ВЛАДАВИНЕ – ХЕРЦЕГ НОВИ И ТОПЛА –

Кључне ријечи: француска управа у Боки, Херцег Нови, Топла, порез на куће, кућевласници.

За вријеме француске владавине у Боки (1807-1813) формирана су три среза: которски, херцегновски и будвански. Формиран је и порески уред, а његово дјеловање је било под најстрожом контролом краљевске делегације у Котору. Уведен је порез на куће (кућарина) за сва насељена мјеста у Боки. Да би порез био што правилније одмјерен прво је извршена комисијска процјена вриједности сваке куће, а након тога и висина пореза. С обзиром на чињеницу да је интерес власти био да се прикупи што више средстава треба вјеровати да је попис кућа и њихових власника био врло прецизан, а за нас је то сада врло важна чињеница, јер тако долазимо до имена тадашњих кућевласника. У Историјском архиву у Котору се налазе такви списи за читаву Боку, па према томе и за херцегновско подручје. Фонд носи назив: Порески списи за вријеме француске владавине 1808-1813. (скраћено-ПОФ). Под ознаком: ПОФ- I, од бр. 28-50, пописана су сва мјеста херцегновског подручја, и то: Херцег Нови (35 кућа), Жлијеби (19), Мокрине (100), Јошица (38), Топла (75), Сасовићи (45), Бијела (135), Поди (99), Камено (62), Баошић (91), Ластва Доња (25), Кути (95), Ратишевина (13), Мојдеж (65), Мељине (37), Крушевице (68), Кумбор (60), Ђеновићи (50), Требесин (25), Село Св. Стефан-Villa di S. Stefano (5), Ђурићи (22), село Лестово-Villa di Lestovo (4).

Подаци су заведени у табелама које садрже сљедеће колоне: редни број, име и презиме кућевласника, вриједност куће изражена у фиоринима, висина пореза изражена у лирама (Lire Venete) и напомена. На већини докумената је дио табеле са називима колоне уништен потпуно или дјелимично, што се може уочити на приложеним документима. Напомињемо да су пописи највећим дијелом из 1808. године, што се може видјети у заглављу табела за нека мјеста у Боки.

Припремајући овај рад сматрао сам да ће бити врло интересно становницима херцеговске Општине да добију конкретне податке о свом граду, или о свом селу, јер се ради о именима становника тих насеља од прије 200 година. Имајући то на уму, овом приликом дајемо табеларни преглед за Херцег Нови и Топлу, прво комплетан оригинални документ на италијанском, а затим имена кућевласника на српском језику.

	Сума	Укупно
1. <i>Juanne, Stratelli Istas</i>	150.	5 13.
2. <i>Antonio Daffich</i>	200.	7 10.
3. <i>Co. Giorgio Guinaich</i>	1800.	60.
4. <i>Stefano Guinaich</i>	1320.	49 3.
5. <i>Co. Vincenzo, Stratelli Sannaich</i>	1700.	63 15.
6. <i>Co. Luigi Sannaich</i>	500.	18 15.
7. <i>Achimed, e Nipote Abramnich</i>	300.	11 5.
8. <i>Andrea, Stratelli Guerra</i>	750.	28 5.
9. <i>Maneto Xigi, Dighio Feta</i>	200.	7 10.
10. <i>Agostin, Stratelli Xigi</i>	1100.	47 5.
11. <i>Juanne, Stratelli Valery</i>	1350.	50 10 10.
12. <i>Alejandro Joracuchi</i>	1200.	45.
13. <i>Co. Annibale, Stratelli Sannaich</i>	300.	11 5.
14. <i>Spino Gujich</i>	800.	22 10.
15. <i>Pietro, e Stratelli Fontana</i>	800.	28 15.
16. <i>Nicolo Spadich</i>	800.	22 10.
17. <i>Don. Battista, e Nipote Mirgmi</i>	800.	22 10.
18. <i>Panico Pavenich</i>	200.	7 10.
19. <i>Co. Cristoforo Sannaich</i>	300.	11 5.
20. <i>Nicolo Sannaich</i>	200.	7 10.
	13660.	512 8 10.

	ipote	13 6 60	5 12 8	10
21. Filipp. akatice mardli	500.		12.	10.
22. Co. Dimitrio & Fratelli Miranich	1100.		41.	5.
23. D. Frd: Kegio, & V. Spote	500.		30.	
24. Paval. Kegio	300.		11.	5.
25. Matio, Fratello Legorich	500.		18.	15.
26. Marito Bellato	200.		3.	15.
27. Quanne Barbetta	400.		15.	
28. Maria Gumanich	150.		5.	13.
29. Quanne Mandin	150.		5.	13.
30. Battolo Ciprina	100.		3.	15.
31. Pietro Felich	200.		7.	10.
32. Nedi Misconch	80.		12.	5.
33. Luca Gupich	300.		15.	5.
34. Stefano Qujorich, Fratelli Valey	80.		12.	5.
35. Gasto Kadarich	200.		7.	10.
		13 6 60	700	10 10 10

ИМЕНА КУЋЕВЛАСНИКА - ХЕРЦЕГ НОВИ¹

1. Иван и браћа Серта
2. Антонио Бафић
3. конте Ђорђе Вуиновић
4. Стефан Зупковић
5. конте Вићенцо и браћа Ивановић
6. конте Луиђи Буровић
7. Аћим (Јоаким) и унуци (синовци) Абрамовић
8. Андрија и браћа Гвера или Гуера
9. Маријета Ређо (Regio) и ћерка Бета
10. Агостин и брат Ређо
11. Иван и браћа Валери
12. Александар Горакућа
13. конте Ханибал и браћа Буровић
14. Шпиро Грусић (Грушић)
15. Петар и браћа Фонтана
16. Никола Шпадић
17. Јован Батиста и унук / синовац Мингони
18. Панто Павковић
19. конте Крсто Ивановић
20. Никола Царевић
21. Филип Абеатичи Мароли
22. конте Димитрије и браћа Мирковић
23. Господин Јован Ређо и унук / синовац
24. Надал Ређо
25. Матија и брат Лазовић
26. Маријета Белото
27. Иван Барбета
28. Марија Ђунчевић (Јунчевић)
29. Иван Мандин
30. Бартоло Косина (Козина)
31. Петар Вулић
32. Никола Миоковић
33. Лука Грусић
34. Стефан Зупковић и браћа Валери
35. Коста Радовић

¹ ИАК, ПОФ -I -28

Као што се види вриједност кућа се кретала од 60 (само двије куће) па до 1.700 фиорина, с тим што је било највише оних од 150 – 500 фиорина.

Што се тиче презимена становника Херцег Новог, напомињемо да нам је нека од њих било тешко одгонетнути, као нпр. под р. бројем 8 – Guezza, р. бројем 14 – Grus(p)ich, и р. бројем 28 – Giunsevich, а тих презимена касније нема у антропогеографској студији „Бока“ од С. Накићеновића (Београд, 1913.). Такође, треба напоменути да се уз неке кућевласнике наводе „nipoti“ што на италијанском језику означава и унуке и дјецу од брата, односно сестре, па је у табели назначена и та могућност.

У сљедећој табели дат је преглед података за Топлу, која је тада имала 75 кућа.

У погледу вриједности кућа види се да је било 9 кућа вриједности од 20-30 фиорина, а највише оних чија је вриједност била од 100-500 фиорина. Треба истаћи и то да је кућа Николе Царевића процијењена на 3.400, а кућа Трифона Бронзе на 2.500 фиорина.

Мање позната презимена под р. бројевима: 36, 39, 44, 54, 61 и 63, протумачили смо као што је наведено у датом списку, а која, такође, нијесмо пронашли у каснијем раду С. Накићеновића.

	1800	1801
1. Lino Stanich	100	3:15
2. Giovanni Vucelovich	50	1:17:6
3. Marco Pajencovich	1200	48:
4. Alessandro Kainovich	700	26:5
5. Alessandro Melafinovich	300	11:5
6. Giorgio Canajotti	300	11:5
7. Lazar Ducevich	250	9:7:6
8. Marco e Fratelli Comnenovich	600	22:10
9. Marco Dajev	60	2:5
10. Tommaso Sotcorovich	200	7:10
11. Demetrio Danilovich	200	7:10
12. Giorgio Danilovich	300	11:5
13. Giorgio Stanich	90	3:7:6
14. Angelina di Mattio Miss.	50	1:17:6
15. Giovanni Orsovich	100	3:15
16. Spasoe Dragomanovich	400	15:
17. Cristofolo Cesarevich	400	15:
18. Andrea Ducevich	20	3:
19. Nicolo Barovich	3400	127:10
20. Giorgio Kirichievich	770	28:17:6
21. Luigi Durovich	730	28:2:6
22. Andrea Bodello	100	3:15
23. Antonio Slav	60	2:5
24. Franco Miletovich	50	1:17:6
	10520	397:2:6

	Scudi	Denari
25. Somma ingrossata	10510	394:7:6
26. Pietro Sale	100	3:15
27. Vaso, e fratelli Andronich	600	22:18
28. Totone, e Fratelli Micovich	1200	48
29. Co. Annibale, e Fratelli Zucovich	100	3:15
30. Nicolo Petrovich	400	15
31. Co. Giorgio Vukovich	500	18:15
32. Tommaso Jovanovich	550	20:12:6
33. Antonio, e Fratelli Jovanich d'Alca	300	11:5
34. Filippo (Dioniz)	2500	93:15
35. Luca Bexov	200	7:10
36. Andrea Corner	200	7:10
37. Tommaso e Fratelli Sossovich	200	7:10
38. Stefano Zucovich	150	5:12:6
39. Elia Zucovich	200	7:10
40. Cristofolo Panzuc	100	3:15
41. Mattia Therogros	150	5:12:6
42. Luca Zucovich g. Mattia	150	5:12:6
43. Stefano Zucovich	100	3:15
44. Luana e Pietro Zucovich fratelli	600	22:10
45. Tito, Saverio, e Biagio Zingoni	50	1:17:5
46. Don Zucovich	50	1:17:0
47. Pasquale, e Domenico fratelli Zella	500	18:15
48. Sofia Hadovani	25	18:9
	19435	728:16:2

	Libbre	to in Lire Venet. Leg.
<i>Comuni riportata</i>	19435	725:16:3
48. <i>Padre fratelli Ballanich</i>	250	9:7:0
49. <i>Giovanni Dieladinovich</i>	500	18:15
50. <i>Antonio Luchetich</i>	800	30
51. <i>Mio Vuchiaroo</i>	25	18:9
52. <i>Famiglia Luplov</i>	25	18:9
53. <i>Nicolo Abramovich</i>	180	6:15
54. <i>Simeon Abramovich</i>	180	6:15
55. <i>Nicolo Xifrovich</i>	450	16:17:0
56. <i>Pietro Boghich</i>	200	7:10
57. <i>Alessandro Ballanich</i>	200	7:10
58. <i>Nicolo Giarovich</i>	150	5:12:0
59. <i>Giovanni Vainovich</i>	400	15
60. <i>Gabriel Gorch</i>	350	13:2:6
61. <i>Nicolo Selianich</i>	25	18:9
62. <i>Pietro Milladinovich</i>	125	4:13:9
63. <i>Giorgio Zuehich</i>	120	4:10
64. <i>Giorgio Lunich</i>	25	18:9
65. <i>Simon Kovach</i>	200	7:10
66. <i>Elia Pistorovich</i>	100	3:15
67. <i>Nicolo Pistorovich</i>	25	18:9
68. <i>Alessandro Pistorovich</i>	25	18:9
69. <i>Luzini Demanovich</i>	100	3:15
	23890	895:17:0

	Summa	to in Lire Venet.
Summa riportata	23890	595:17:6
70. Lavin Xenich.	30	1:2:6
71. Eredi Slavovich.	50	1:17:6
72. Demetris Dacovich.	30	1:2:6
73. Fraternali Cervernich.	300	11:5
74. Filippo Nillopinovich.	400	15:
75. Marco, e Fratelli Xiroovich.	60	2:5
Summa totale.	24760	925:15

ИМЕНА КУЋЕВЛАСНИКА - ТОПЛА²

1. Симо Станић
2. Јован Вукајловић
3. Марко Рађенковић
4. Александар Воиновић
5. Александар Милашиновић
6. Ђорђе Панајоти
7. Лазар Дуковић
8. Марко и браћа Комненовић
9. Марко Дајов
10. Томо Гојковић
11. Димитрије Даниловић
12. Ђорђе Даниловић
13. Ђорђе Марић
14. Ангелина пок. Матије Миова
15. Јован Бошковић
16. Спасоје Драгомановић
17. Крсто Кезевић
18. Андрија Бошковић
19. Никола Царевић
20. Ђорђе Никићијевић
21. конте Луиђи Буровић
22. Андрија Бодело
23. Антонио Влаов (ић)
24. Станко Милетић
25. Петар Лале
26. Вуко и браћа Андровић
27. Тодор и браћа Мирковић
28. конте Ханибал и браћа Буровић
29. Јефто Петровић
30. конте Ђорђе Вуиновић
31. Томо Каменаровић
32. Антонио и браћа Луке Царевић
33. Трифун Бронза

² ИАК, ПОФ-1-32

34. Лука Божов
35. Андрија Корнер
36. Томо и браћа Јосиовић
37. Стефан Зупковић
38. Илија Пећарић
29. Крсто Ранзул
40. Матија Гргуров
41. Лука Царевеић пок. Матије
42. Стефан Бошковић
43. Иван и Петар Бошковић браћа
44. Јован Батиста и синовац Мингони
45. Јово Станојевић
46. Пасквал и Доминик браћа Зата
47. Ђеса (Giesa) Радовани
48. Раде и браћа Баларић
49. Јован Бјеладиновић
50. Антонио Лакетић
51. Мијо Вучуров
52. фамилија Зуплов
53. Никола Абрамовић
54. Јоаким (Gioachin) Абрамовић
55. Никола Живковић
56. Петар Богић
57. Александар Баларић
58. Никола Ђуровић
59. Јован Вујиновић
60. Гаврило Косић
61. Никола Сељанић
62. Петар Миладиновић
63. Ђорђе Жуелић
64. Ђорђе Кунић
65. Симон Ковач
66. Илија Пистовић
67. Никола Пистовић
68. Александар Пистовић

69. Цугини Бркановић
70. Сава Ланцић
71. Ереди Славиевић
72. Димитрије Дуковић
73. Братство Чепернић
74. Филип Милашиновић
75. Марко и браћа Живковић

Јово МАНДИЋ

РАЗВОЈ И ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈА ХЕРЦЕГ НОВОГ И ОКОЛИЦЕ

Увод

Лијепо је једном приликом рекао наш некадашњи суграђанин нобеловац Иво Андрић: „Никада се свом крају не можеш одужити“. То је био и мој мото да се ангажујем око проблема рјешења електрификације и снабдијевања водом Херцег Новог и околице, за шта ми је град додијелио Октобарску награду.

Велику радост ми је причињавало свако ново освјетљавање наших села, почев од Суторине преко мог родног Каменог, затим Мокрина, Жлијеба, Требесина, Мојдежа, Кута, Крушевица, Луштице и засеока гдје су мјештани жељно очекивали да по која сијалица засвијетли.

Цивилизована села која су стално контактирала са градом знала су добро предности електрификације, па онда није било чудно што се скоро свака кућа унапријед припремила да дочека прве жице струје.

Читав процес електрификације могао би се подијелити у три фазе:

- прва електрична централа која је пуштена у рад између два рата;
- први далековод са изворишта УНРА централе од 2 MW пуштена у рад у Табачини код Котора;
- повезивање подручја са изворишта хидроелектране Требишњица и даље са преносним системом 110 KW мреже преносног система Електропривреде Црне Горе.

Током прве двије фазе рјешавали смо само подручје града Херцег Новог, док је трећа фаза подразумијевала електрификацију ширег подручја општине Херцег Нови.

У овом чланку описан је процес електрификације, а подаци су прикупљени на основу причања и сјећања забиљежених од првих учесника, укључујући и моја лична сјећања, јер сам као дјечак учио занат код врхунског мајстора Рудолфа Швеца. Он је имао радионицу у тада индустријској зони Херцег Новог, поред радионица Швеца, Љешевића, Шуљка и других, на мјесту гдје се данас налази самопослуга.

Највише података који се односе на први период електрификације добио сам од Марка Марјановића, Митра Вуковића, Рада Чепрњића, Уроша Краљевића, Јанка Радмиловића, Миша Илића, Драга Борозана, Дејана Лазаревића и радника Електродистрибуције: Душка Паспаља, Самарцића и других, чијих се имена, нажалост, не сјећам.

Како сам активно учествовао у електрификацији, сматрао сам важним да, у границама мојих могућности, забиљежим сјећања на тај период, вјерујући да ће бити од користи за будућа истраживања.

У Херцег Новом, 1998. године.

О првим изворима наизмјеничне струје

Никола Тесла 1887. године подноси серију својих патената што је означавало почетак друге електричне револуције. 1888. године Тесла је први пут позван да пред Америчким удружењем електроинжењера одржи предавање о новим моторима. Послије тог предавања добио је понуде од Westinghouse-а, гдје је врло брзо започета производња мотора на наизмјеничну струју и трансформатора што је дало велике погодности за пренос електричне енергије на веће удаљености. Тесла је тада радио и на првом генератору за хидроелектрану на Нијагариним водопадима гдје је по први пут у свијету остварен полифазни систем великих размјера.

У прољеће 1892. године обиљежена је 400 годишњица открића Америке великом изложбом у електротехници. Изложба названа „Колумбијском“ имала је свјетски карактер и Теслин систем био је од пресудног значаја. Westinghouse је упркос Едисоновој компанији против употреба наизмјеничне струје, успио да добије дозволу да осветли изложбу Теслиним системом. Westinghouse је тријумфовао, а присталицама једносмјерних система био је задат одлучујући ударац.

Одмах након завршетка Чикашке изложбе, Интернационална компанија за коришћење Нијагариних водопада повјерила је Westinghouse-у градњу прва два генератора. То је био почетак градње извора наизмјеничне струје, 12 јануара 1897. године, када је Тесла био и позван да одржи говор на Нијагари приликом пуштања у рад електране.

Из ове кратке историје може се закључити да је доста брзо Теслин изум стигао и до нашег Херцег Новог. Негдје око 1925. године (непотврђен датум, по причањима М. Марјановића), пуштена је у рад прва електрана у Херцег Новом.

Централа Херцег Нови

Из средстава неког Јовићевића направљена је прва централа у граду снаге два генератора по 20 KW којима је осветљен и наш град.

У прво вријеме само стари дио града јер је и локација електране томе одговарала. Лоцирана у скале према мору са десне стране (види слику 1) гдје је некада била изграђена електрана, а сада су само рушевине којима се назире њена локација.

Ако се зна да су званичне наизмјеничне електране у Европи почеле да се граде 1893. године онда се може са поносом рећи да је изум врло брзо стигао и до нашег града. Нешто раније у другим мјестима Црне Горе.

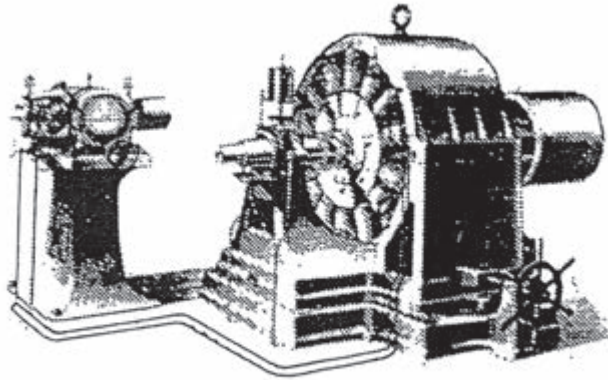

Слика 1 Мјесто гдје је била Централа Херцег Нови снаге 2x30 Kw

Електрана је пуштена у погон, према причањима Рудолфа Швеца, негдје око 1925. године. Прво је пуштен у рад један, а убрзо и други генератор 30 KW снаге. Покретала их је парна машина преко каишних ременова. Један од сличних генератора је на слици приказан за 1500 сијалица од по 20 до 25 W снаге што је била за оно вријеме велика расвјетна снага за једну просторију.

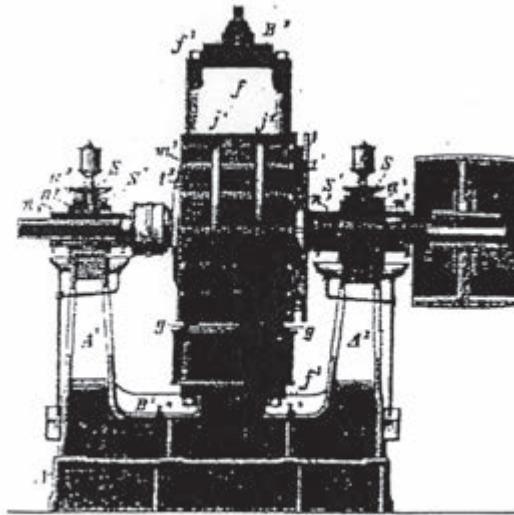
Побудни полови су се налазили на статору и сваки од њих се могао лако скинути у случају потребе. Намотаји су били у облику калемова. Произведена енергија је ишла на главну разводну таблу са свим потребним инструментима и одатле преко стубова три фазе раздијељена до потрошача старог града.

На сликама је приказан такав идентичан генератор који је био уграђен и у нашој централи, а на другој слици је исти у пресјеку (види слике 2 и 3).

Generator naizmenične struje za 1.500 sijalica

Слика 2

Slika 7. Presek generatora sa slike 6.

Слика 3

Генератори су били 220/380 V фреквенције 50 херца, што је такође за оно вријеме било велико достигнуће у поређењу са сличнима доста ниже фреквенције, а и погонског напона.

Ово су биле спороходне машине (што је и данас случај код неких врста генератора нарочито хидрогенератора). Но, и код ове наше електране обртаји су били врло мали јер парна клипна машина није дозвољавала

веће брзине а са друге стране нерегулисане брзине иако са замајцима изазивале су неравномјеран број окретаја. То је био разлог што су ти генератори имали велики број полова са тим великим замајцима како би се компензирано неравномјерно окретање.

Учећи занат код мајстора Швеца, често сам боравио у тој централни, упознао погонске мајсторе Митра Вуковића и Рада Чепрњића и захваљујући њима сазнао пуно детаља.

Наша централа имала је малу снагу која се мјерила бројем сијалица. Треба напоменути да су и сијалице биле мале снаге, па су се производиле само од по 5W а највише до 40 W што је за оно вријеме била велика снага.

Како су се окретаји мијењали за вријеме рада то се одражавало и на фреквенцију нарочито у вечерњим часовима, приликом већег оптерећења, па се учесталост често могла избројати визуелно на треперењу сијалица.

Висока цијена енергије у прво вријеме се плаћала по броју сијаличних мјеста што су електричари установљавали немајући никаквих бројила. Тек пред сам крај Другог свјетског рата уведена су бројила Сименсове производње, а касније и словеначка.

Данас су сијалице 5W музејске вриједности и јер се више не производе са ужареном нити, а тада су се постављале само у нужним просторијама.

Из мог шегртског доба сјећам се добро потешкоћа за вријеме Другог свјетског рата када су наступиле велике оскудице у свему и у гориву за нашу централу.

Вриједни Швец је и тада нашао добро рјешење за гориво. Производњу паре направио је ложењем дрва. Тако је пред централом врло брзо стигла већа количина дрва са Убаљске планине. Сјећам се добро огромног складишта дрва пред самом централом. Народ се чудио шта је то да се сада ту складишти толика количина дрва. Сви смо брзо схватили да је то извор нашег свјетла којег нисмо пуно ни палили јер су тада биле ригорозне мјере. Увече се све замрачи и навуку непрозирне завјесе или „шкура“ на прозоре да се не би град примјећивао из авиона у току ноћи.

Машине нису радиле 24 сата већ је било објављено у ком периоду ће бити свијетла.

Заједно са пуштањем у погон наше мале централе треба напоменути да је било још неколико извора електричне енергије скромније снаге.

Дизел агрегат Марка Марјановића

На простору данашње поште била је велика радионица угледног индустријалца за наше доба, Марка Марјановића, коју је вјероватно наслиједио од свога оца. Како се његова радионица ширила и технички

захтјеви машина бивали су све већи. Да се што прије та механичарска радионица развија, Марко је набавио и дизел агрегат доста мале снаге. Али када је исти прорадио преко пута је била угледна кућа Мусића који су одмах пожељели и у својој кући освјетљење.

Госп. Јелка Мусић која је знала да се и ја бавим електриком, испричала је да су у договору са Марком Марјановићем повучене двије жице проводника до куће Мусића. Тако да су они добили прво освјетљење независно од наше мале централе за коју је удаљеност куће Мусића у то вријеме била непремостива препрека. Та електрификација се није даље ширила од куће Мусића све до развоја нисконапонске мреже града.

Са Марком сам увијек био у пријатељским односима, па ми је причао како га понекад Швец зове за договоре о насталим проблемима код наше централе који су доста пута били велики. Али, вриједни мајстори су то успјешно рјешавали.

Дизел агрегат Јанковића у Игалу

Када је Шпиро Јанковић заједно са сином Милошем доселио из Трста у Игалу, а по наговору Мирка Комненовића тадашњег министра у Влади Југославије, саградио је хотел Јанковића у Игалу. Хотел је слабо радио без воде и струје. Милош је тако први на Игалу купио агрегат и за струју и за воду. Хотел је добио сасвим други квалитет модернијег комфора за оно вријеме.

Добри односи са првим комшијама Коњевићима допринијели су да је струја продужена и до њихове куће. (Ово је по књизи Милоша Јанковића „Adriatic man“).

Када је Војна болница и морнарица у Кумбору и Ђеновићима добила струју и из којих извора, није ми познато. То су војни подаци, али свакако не раније од пуштања у погон струје у Херцег Новом.

Мањи извори

Важно је забиљежити и извор у мојој дједовини. Напредни мој дјед Спасоје увијек је предњачио у идејама, па је прихватио и моју акцију са ујацима да монтирамо малу динамо машину 24V једносмјерну са неког аутомобила, који је одмах освјетлио млин са два проводника и прва сијалица у дједовој кући је засвијетлила. Можда је било и других покушаја. Познат ми је случај гдје сам заједно са Швецом тако освјетлио млин Сава Глеђа на Подима. Још из тог доба учења заната потиче идеја за млин мога дједа. Слично је било и у млину Перчиновића на Челима јер је њихов син Бранко радио и учио занат код нашег Швеца. Вјероватно је било и других покушаја које нисам забиљежио.

Развој градске мреже

За развој градске мреже највише је заслужан наш суграђанин Мирко Комненовић. Поред низа градских објеката пронашао је доста средстава и могућности да се развије зрачна мрежа града и ван старог града. Како се потрошња нагло ширила, а централа није могла поднијети то ново оптерећење, нађено је рјешење за помоћ са тада јаког извора електране у Арсеналу Тиват што је и реализовано 6KV каблом преко Верига и даље далеководом до Херцег Новог и прве разводне трафо станице код Канли куле, то јест код куће Шуберића гдје је установљена и прва дежурна посада за бригу снабдијевања града струјом. Са малом дирекцијом у старој пошти код тврђаве Форте Маре била је у приземљу, „дирекција за нашу електрику“. Ту су почеле и уредне наплате потрошње сада већ по читавањима уграђених бројила. Струја је била јако скупа. У прво вријеме забиљежене су цијене да је један KWh био близу дневне зараде физичког радника. Пред сам крај Другог свјетског рата је достигао цијену око 10 динара по једном KWh.

Тако уз помоћ из Тивта синхронизована је на ту мрежу и наша централа па је то почетак првог нашег енергетског система малих даљина, али за нас врло значајног.

Ратни период 1941 - 45 године није имао никаквог развоја већ само оштећења постојеће мреже. Бомбардовање 1941. године и рушење куће Сава Терзовића у непосредној близини централе оставио је исту ван погона и прорадила је тек 1942. године али, уз скромну помоћ из Тивта. Струја је по некада стизала али смо тада сви знали када је квар на каблу код Верига. Дуго времена је требало стручно оправљати кабловске кварове на обадвије стране залива.

Како је технички разумљиво да се пренапони највише рефлектују баш на кабловским главама и наш кабл је био врло често у квару. Атмосферска пражњења у овом крају су заиста велика и ја сам их некада и мјерио на подручју јужне Херцеговине. Износили су по 5 милиона волти или 100 кило ампера. Није чудо што наш кабл није могао да издржи таква напрезања, али није било другог рјешења за пренос те енергије из Тивта.

Централа је уредно обављала своју функцију до иза Другог свјетског рата, то јест до пуштања новог великог извора у Котору 2000 KW УНРА електране у Табачини код зидина Котора. Тада је наша централа око 1947. године завршила и свој историјски рад и треба се са захвалношћу сјећати људи који су о њој уредно водили бригу.

Послијератни период од 1945. године до данас

Овај период карактерише пуно интезивнији а и различити у развоју електрификације од предратног периода који је мјерећи данашњим мјерилима био веома скроман али за оно вријеме ипак напредан и важан па му треба одати велико признање јер све ово је само наставак на ту солидну базу развоја.

Као што је раније наведено которска електрана је имала велики значај и свако је тада мислио да два агрегата по 1000 Kw за дуги низ година задовољиће потребе потрошње што је говорено и за нашу малу електрану, за коју је могу данас рећи да моја кућа на Топлој има инсталирану снагу колика је износила снага малог генератора наше мале централе.

Није чудо да је и ова которска брзо доживјела сличну судбину наше у Херцег Новом. У прво вријеме которска електрана је била повезана са оном у Арсеналу Тиват тако да је нашим старим каблом преко Верига и нас испомагала.

Пуштање у погон которске електране формирано је и предузеће Електробока чији огранак је био погон у Херцег Новом.

Ја сам тих година завршавао Електротехнички факултет у Београду и радио сам свој дипломски развој мреже Котора, па су ми из тог доба познати детаљи нашег развоја и повезивања са извором у Котору.

Постојећи далековод који је доносио енергију из Тивта убрзо је преправљен за виши напон 35 KV, што је причињавало доста потешкоћа. Далеководни стубови са повећаном изолацијом за виши напон представљали су извор невиђених прекида у напајању. Потрошња је вртоглаво расла, нови далековод и трафо станица направљени су уз садашњу зграду дистрибуције. Готово сваки мањи пренапон је далековод избацио из погона иако је било уграђено доста нових стубова за жељом да се испади смање на што мањи број. Највише штете је имало Бродоградилиште Бијела које је нагло расло и ради којег је и тај повећани напон уведен.

Организацију електродистрибуције за сада не бих описивао, али ипак треба рећи да су посао погона Електробоке водили Јанко Вукасовић са Мишом Илићем и помоћним особљем па им треба одати свако признање. Назив је био Експозитура Херцег Нови. Експозитура је брзо прешла у потрошњи своју дирекцију али за дуго је тако третирана. Брзо је доказивано да подручју треба виши напонски ниво јер потрошња нагло расте. Електропривреда Црне Горе, ваљда ради Арсенала, нашла је економско оправдање да се направи 110 KV далековод и трафо станица 110/35 KV Тиват што је знатно поправило стање у напајању. Али веза до Тивта остала је на преправљеном 35 KV далеководу. Дуги низ година је овакво стање толерисано.

Дошао сам на идеју да моме предузећу у Сарајеву у Електропреносу у тадашњем Титограду сада Подгорици предложим градњу далековода 100 KV од Требиња до Херцег Новог. Дуго је трајала израда инвестиционе документације.

Развој сеоске електромреже

Чудан систем разводне мреже требало је пронаћи али са скромним средствима, и уз велику вољу свих да припомогну да енергија дође и до њихових домова. Радећи у Сарајеву на градњи мреже далековода високог напона, видео сам да доста отпадног материјала у проводницима такозваним „рестловима“ остаје послје градње тих далековода. Увијек сам размишљао и људе питао шта се ради са том отпадном жицом великог пресека најчешће алуминијумског материјала. Одговор је био то је отпад.

Брзо сам дошао на идеју да се искористи за наша села да што прије добију енергију. Жицу је требало допремити из Сарајева, организовати њено расплетавање, поново упредање и онда покушати је искористити за ниско напонску мрежу.

Отпадну жицу сам добијао по отпадним цијенама или доста пута и као помоћ селима. Допремана је до Херцег Новог, разношена по селима. Ту је почетак те наше масовне електрификације која је заиста била историјска, али радо прихваћена.

Прво се кренуло у Суторини гдје је и била моја ђедовина. По оном старом правилу, прво опробај на себи па понуди другоме. Тако је почело.

Далековод 10KV стигао је до центра села, а мрежу је требало градити. Научио сам људе како се ти проводници од по 2.5mm квадратна лако упредају помоћу точка старих коњских кола и са четири проводника у снопу, а заједно дали су пристојан пресјек жице за електрификацију.

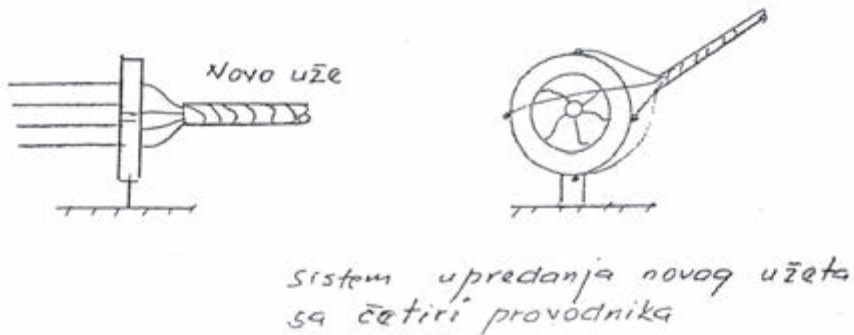
Тако је мрежа почела од куће моје бабе Анђелике, а затим кроз читаво село Лучићи. Стубове је свако бирао у својој шуми и није жалио лијепог дрвета и труда да то уради и довуче до трасе ниско напонске мреже да ископа рупу, постави стубове и уз помоћ електричара поставе изолаторе, а проводнике развуку до кућних прикључака које је свако већ раније себи уредно припремио са потребним разводом и бројилом. Велико је било весеље гледати људе који су знали предности струје када су прве сијалице засвијетлиле.

Тако послје првог успјелог експеримента жица је стизала у великим количинама из Сарајева и разношена прво на Камено, затим Мокрине, Требесин, Мојдеж, Жлијебе и друга села.

Било је негодовања зашто то не ради дистрибуција јер ћемо њој плаћати струју, а дистрибуција је негодовала јер није било средстава за одржавање, па је таква мрежа била остављена ван средстава дистрибуције

за дуго времена. Мрежа је расла неслућеном брзином а са њом и потрошња, па су понегдје биле лоше напонске прилике, а захтјеви све већи. Требало је вршити пропаганду, не користити у термичке сврхе већ само за расвјету и радио. Понегдје више једнофазни доводи са два проводника нису задовољили а четири то јест три фазе било је тешко доводити тим примитивним системом. Дистрибуција је уз велики финансијски напор разводила 10 KV мрежу јер се није могло расплетеним жицама разводити на велике удаљености са ниским напоном, тако да је тај период био врло тежак а средстава није било.

Имао сам ја и критика за те акције али сам их добронамјерно прихватао и знао сам да је то пролазно рјешење које ће једнога дана замијенити боља модернија мрежа. Убрзо су и прописи забранили овако нагло ширење мреже, али та прва електрификација је обавила своју функцију и многи учесници тих акција се и данас сјећају и свједоци су како смо то радили заједнички и са великом жељом да се наша цивилизована села ставе у ред са развијеним свијетом и да се велики проценат неелектрифицираности брзо смањи и доведе до нуле.

Слика 4

Висконапонски далековод и до Херцег Нови

Послије тих опсежних студија и инвестиционог програма требало је убједити два инвеститора из двије републике да се релативно кратак далековод 30 км изгради заједничким средствима.

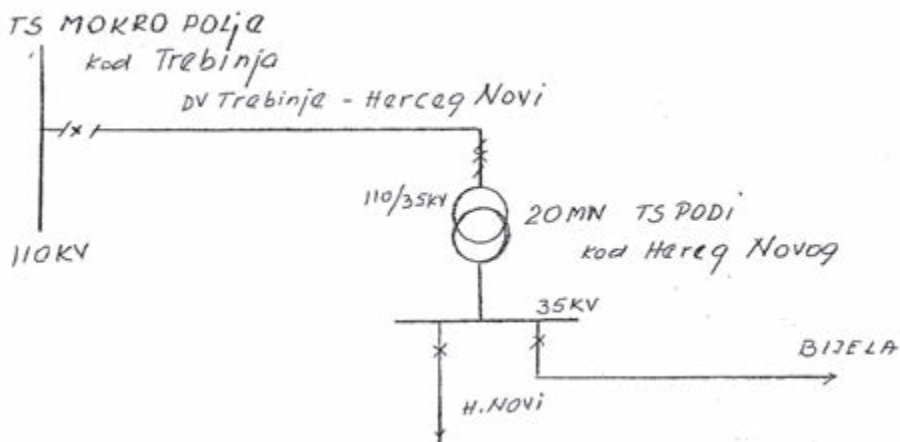
Тако је са електропреносима двије републике одлучено да се изгради 110 KV далековода Требиње-Херцег Нови. Мој велики труд уродио је реализацијом и брзом градњом тог далековода. Требало је упоредо градити и пронаћи средства за трафо станицу Поди 110/35 KV далековод. Нађена је погодна локација и градња трафо станице започета је једновремено са далеководом, а инвеститор је био електропренос

Титоград. Тако је изграђена у прво вријеме провизорна трафо станица са опремом Енергоинвеста.

Било је доста проблема допремити трансформатор 20MW производње Раде Кончар из Загреба тежине око 80 тона са уљем до трансформаторске станице на Подима. Трансформатор је допремљен великом дизалицом до луке у Грузу затим спретним људима Југошпеда Сарајево на челу са шефом Славком Телебаком. Он је допремао велики број оваквих тешких необичних терета по нашој земљи.

Сјећам се тешкоћа допреме када је вучни воз заглавио на цести код требињске раскрснице крај Дубровника и саобраћај је био у прекиду више сати. Уз дугу возњу тешки трансформатор је стигао и на Поде без којег би сва градња била узалудна. Тако је према слици изграђена и пуштена у погон и ова трафо станица са 35 KV изворима за град и Бијелу.

Снага извора на Подима тако је постала 10 пута већа од некадашње електране у Котору од 2MW. Треба рећи зашто је прикључак био на Требишњицу.

Слика 5

Пуштањем у погон система ХЕ Требишњица изграђено је разводно постројење за три електране крај Требиња звано Мокро Поље са разводом 220 KV гдје је било чвориште далековода са свих електрана на Требишњици. У том великом постројењу требало је сачекати да се угради и трансформација 220/110 KV па тек онда да се размишља о градњи далековода до Херцег Новог. Како сам у то вријеме био у Електропривреди потпредсједник за развој знао сам детаље изградње овог постројења у чијем пуштању сам и учествовао. Трансформација је

уграђена великим трансформатором 150 MW 220/110 чиме је омогућена ова реализација.

Трансформација и чвориште Требиња са моћним изворима Гранчарева и ХЕ Дубровника и везама 220 KV далековода са Мостаром, а касније и са Титоградом и ТЕ Гацко представљало је једно од најмоћнијих чворишта тадашњег енергетског система.

Тако је Херцег Нови добио своју западну везу. Године 1976. преко трансформатора 20 MW прорадила је и трафо станица Поди са два извора један према Бијелој, други према граду што је представљало велико олакшање и сигурност у снабдијевању.

Трафо станица Поди као и дио 110 KV далековода према Требињу били су власништво Електропреноса Титоград.

Електродистрибуција Титограда која је била власник дистрибутивне мреже Црне Горе тек по пуштању овог далековода је увидјела да сада енергија стиже из друге републике и да је веза са Тивтом постала готово ништавна.

Није било тешко доказати да је најбоље рјешење направити тај далековод, затворити петљу преко Тивта и Титограда новим далеководом 110 KV Херцег Нови-Тиват. Како још није била остварена веза 220 KV далековода до Требиња није било тешко доказати да је ово јужна веза два енергетска система БиХ и Црне Горе, што је годину дана по пуштању ТС Поди и урађено.

Слика 6

У градњи ове везе највише је потешкоћа било око прелаза залива на Веригама. Требало је прелаз пројектовати да се несметано обавља пролаз бродова и да се води рачуна о перспективи градње моста преко залива.

Специјалним стубовима и ужетом тај прелаз успјешно су реализовали пројектанти и извођачи градње овог релативно кратког али веома важног подухвата, чиме су дугогодишње невоље кабла и јединог снабдјевања нашег подручја била дефинитивно рјешење.

Херцег Нови је овом оствареном везом постао двострано напајано подручје и врло брзо је достигао право техничко рјешење којему су тежила многа подручја наше земље.

Изградњом горње 220 KV везе са системом Црне Горе ова јужна веза је постала мање важна и често је на једном крају један од ова два

„прстена“ отворан ради усмјеравања токова енергије по жељи и договору два система, али за напајање Херцег Новог то није представљало никакво смањење у сигурности напајања.

Развој дистрибутивне мреже и повећане потрошње на подручју Бање Игалу уследило је изградњом новог 35 KV далековода и новог постројења и Игалу.

Овим новим извором подручје Херцег Новог врло брзо се уврстило као треће по укупној потрошњи електричне енергије на подручју Црне Горе.

Ова нова повећана потрошња демантовала је раније опонирање градње оваквог система којег су опоненти стално приказивали што је давало подршку разним власницима као што су били: Електропренос Сарајево, Електропренос Титоград, Дистрибуција Титограда, ХЕ Требишњица гдје је требало свима једним економским оправдањем доказати заједнички интерес што није нимало лако понекада опречна мишљења сложити.

Овом везом је Тиват добио двострано напајање и већу сигурност са два моћна изворишта јер је и ТС Титоград представљао велико чвориште система Југославије.

Нешто више проблема представљао је договор око одржавања обзиром на више власника у основним средствима система. Тако је Електропренос Сарајево био власник пола ДВ 110 KV од Требиња до Херцег Новог, ДВ 110 KV до Тивта био је власништво Дистрибуције Титоград, по први пут су они преузели 110 KV напонску мрежу тим далеководом, даље је био власник Електропренос Титоград као и ТС Поди разводна мрежа подручја локална дистрибуција Херцег Новог. Тако је требало сложити све власнике да систем уредно ради што и данас некада представља проблем у синхронизацији свих хитних интервенција и потреба у уредном одржавању.

Моја неостварена идеја је била изградња 110/35/20 KV трансформација у Игалу са перспективном везом на систем Хрватске, што је рат одложио за дуги низ година. Подручје у Игалу знатно прелази очекивања у потрошњи, па и садашња два трансформатора по 4 MW потврђују колико је важно то потрошачко подручје. Не треба занемарити и пораст потрошње градњом нових насеља као и пораст потрошње подручја Бијеле са Бродоградилештем чији развој треба пратити и настојати да им енергија не буде ограничавајући фактор развоја и напретка.

Упоредо са овим развојем не треба занемарити развој сеоских мрежа. Мало који крајеви наше земље су цивилизовани као што је то околина Херцег Новог. То намеће већу бригу у снабдијевању потрошњом јер свако домаћинство има сва електрична помагала. Тако су и њихови

захтјеви велики да имају добар напон у вријеме вечерњег оптерећења и сигурност и несметаност у снабдијевању читавог дана.

Ово одмах намеће већи број мањих а често лоцираних трансформаторских постројења у трофазно напајање готово до сваког домаћинства. Промјена живота и захтјева у термичком оптерећењу направили су да је и ова потрошња нагло се повећала и да треба брзо заборавити онај стари почетак електрификације који је данас само историјски важан, а никако као рјешење које треба и данас да је у функцији.

Пораст потрошње наметнуо је и развој и опремање трафо станице Поди са новим улагањима. Тако од првобитне провизорне трафо станице требало је уградити нормална далеководна поља према Требињу и Тивту и изградити зградно постројење 35 KV развода како кварови на једном од прва два далеководна не би остављали читаво постројење ван погона. Уз опрему требало је постројење опремити свим потребним како би диспечерска служба из Титограда могла уредно руковати и овим постројењем као и осталом мрежом енергетског система Црне Горе.

Сјећам се, за мене једног пријатног момента, када су ме назвали диспечери у Сарајеву са рјечима: „Докторе Мандићу, имате телефонску везу са вашом трафо станицом у Херцег Новом.“, што ми је причињавало незаборавно задовољство, да се остварио и један од мојих снова да је и мој град постао дио једног великог система. На другој страни везе био је мој стари познаник и дежурни уклопничар Урош Краљевић.

За ту телефонску везу знао сам да иде високофреквентним каналима преко далеководна 110 KV и да су то оперативне везе диспечера које немају везе са поштанским линијама. Те везе су користили и диспечери из Титограда за давање налога о потребним манипулацијама што се и данас успјешно користи. Једновремено се преносе струја и телефонски говори на више страна. Ово је реализовано посебним уређајима који су постављени на сваком крају далеководна.

Ова телефонска веза одиграла је посебну улогу за вријеме земљотреса који је задесио и Херцег Нови. Сви поштански телефони су престали да раде од великог разарања готово свих објеката. Далеководи су издржали тај земљотрес врло добро (бар високо напонски стубови и постројење на Подима). И ове телефонске везе успјешно су тада радиле и обављале непроцјениву корист.

Тако је захваљујући добрим везама и солидарношћу свих са свих крајева земље и помоћ за санирање последица земљотреса брзо је стигла са свих страна.

Тако сам и ја био директно укључен да што више припомогнем јер сам још увијек радио у Електропривреди БиХ, у Сарајеву и помогао сам

да и Електропренос Сарајево прискочи у помоћ материјалом и људима да се мрежа што прије оспособи.

Не треба заборавити велике количине материјала и екипа са свих страна су пристизале из Баља Лике, Тузле, Мостара и већи број екипа из Србије са материјалом и возилима прискочиле су помогну добро оштећеном граду и околици.

Тако је и овај пут стизала жица из моје Електропривреде али овог пута не више да се расплета старо уже већ нова добро испецифирана опрема која је била потребна за ниско напонску мрежу.

Стизао је и материјал и до Луштице и не треба заборавити добровољни рад наших људи који нису гледали на радно вријеме. Тако се сјећам велике улоге за Луштицу Рада Паландрачића који је као и ја желио помоћи свом крају. Увијек је Раде говорио да ће војска довести далековод из Кртола до Клинаца, а онда ми морамо то развести.

И ова мрежа као и све на овом подручју је увијек била изложена јаким атмосферским пренапонима што је правило доста сметњи у уредном напајању. Зато није чудо што се двостранским изворима посвећивала посебна пажња и ново каблираној мрежи.

Све се ово одвијало 1974. године и нешто касније јер је требало дуго времена и уз вишестрану помоћ да се све добро санира и да буде боље него раније јер је све рађено новим савременијим материјалима и бољом стручном помоћи.

Атмосферска пражњења овог краја

Највећа атмосферска пражњења на свијету биљеже се у околини Преторије, Јужна Африка. Тамо је направљена и једна од највећих испитних лабораторија на средини Преторије и Јоханесбурга доста већа од оне испитне станице крај Париза - Фонтенбло или Хидри Квебек у Канади. У овим лабораторијама, заједно и са другим у свијету, испитује се ефекат и заштита од атмосферских пражњења то јест громава како ми кажемо.

Наш крај је забиљежен као крај са највећим падавинама у Европи (Црквице-више од 5mm годишње) па онда није чудно што се на овим просторима очекују и јаки атмосферски пренапони приликом грмљавина.

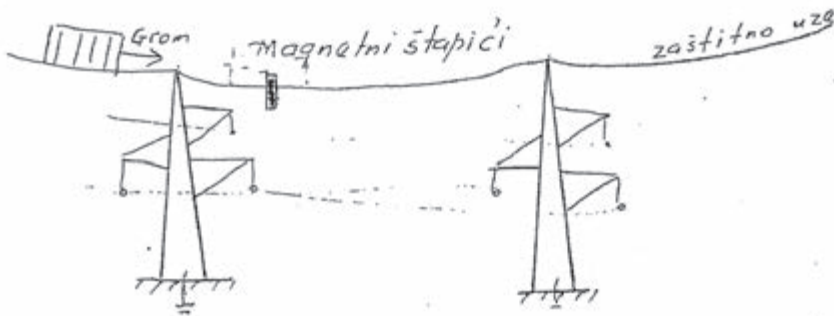
Изокерауничке карте наше земље потврђују да је заиста тако, а снимљене су након исцрпних метеоролошких и електропривредних мјерења и снимања.

Та мјерења сам лично обављао дуги низ година у заједници са Институтом „Никола Тесла“ из Београда чији стручњаци су регистровани

на свјетском нивоу а многи од њих су и академици као наш суграђанин Проф. Петар Миљанић.

Мјерења су обављана врло једноставним принципима, па је интересантно то и објаснити обичним језиком да се и нестручни људи увјере у једноставност ових мјерења.

На заштитно земљоводно уже које иначе штити дјелом далековод од грома у стакленим епруветама стављају се магнетни штапићи објешени на то уже (види слику 7).

Слика 7

Пренапонски талас који „хода“ по земљоководном ужету намагнетише постављене штапиће који су дуже времена објешени на том ужету. Најјаче пражњење намагнетише штапиће и касније мјерећи јачину магнетисања закључују се разни подаци о јачини грома у амперима и величини пренапона који је ту забиљежен.

Мјерећи ове пренапоне на нашем подручју дошли смо до невјероватно виших вриједности што је и било за очекивати. Тако је забиљежено послје вишегодишњих мјерења да се громови крећу и невјероватна величина од 5 милиона волти или 100000 ампера јачине што је у Институту „Никола Тесла“ верификовано и потврђено за ово наше подручје. Тиме је ово наше подручје ушло у највеће изокерауничко подручје Европе заједно са подацима о падавинама.

Ако је познато да су заштитни одводници који се постављају да штите од пренапона реда до 40000 ампера онда се не треба чудити када по некада код јаких грмљавина останемо без уредног напајања.

Нешто о организацији електроенергетике Херцег Новог

Тешко је тачно све описати о стању у организованости електрике овог краја јер ми нису доступни подаци како је то изгледало првих дана када је прорадила централа у „скале“. Како је то био приватни капитал

Јовићевића вјероватно да је и сам власник о томе водио рачуна и наплату водио плаћајући запослене.

Послије рата, сјећам се како је у Црној Гори сектор енергетике водило Министарство екстрадивне индустрије. Зашто се тако звало није ми познато али је оно са истакнутим пунктовима вршило и наплату продате енергије. Ја као студент електрике био сам и стипендиста тог министарства, па се сјећам и његове функције. Тако се то министарство расформирало 1954. године и ја без обзира на мој добар резултат студија останем без стипендије годину дана прије завршетка. Тада се у Котору формирала Електро Бока са малом пословницом у Херцег Новом. Експозитуру су водили Јанко Радмиловић и Вељо Копривица са пар електричара који су све одржавали колико су боље могли и умјели, наравно нашао са Митром Вуковићем и Радом Чепрњићем, дојенима наше електрике.

Први електроинжењер, који је дошао у Електро Боку као директор, био је Анто Радовић, зет угледне породице Бројичевић из Котора. Код њега сам касније радио дипломски рад - Мрежа града Котора. Касније је Електро Бока постала дио јединствене дистрибутивне организације Црне Горе, када је Анте Радовић са нашим мјештанином Миланом Ивановићем отишао да оснују дистрибутивну организацију у Титограду. На Антово мјесто долази Вуко Татар, који је дуги низ година био на тој функцији. Са њим нисам имао успјешну сарадњу јер никада није могао прихватити да наша мала пословница мора да прерасте у већи самосталнији погон поготово када је престала да ради УНРИ-на централа у Котору а потрошња нашег краја нагло се развила у знатног потрошача. Доказујући то он ме је увијек враћао ријечима: „Докторе, остави се ти организације и гледај ти ту технику. Боље ти је.“. Нажалост, и организованост је имала одражаја на развој мреже па се морало и о томе водити рачуна. Тако је Митар Татар дуги низ година био неприкосновени „газда“ у електрици овог краја и без великог разумијевања за ово наше подручје. Наш захтјев није био никакво одвајање од постојеће фирме већ само мало више самосталности и да та експозитура прерасте у ООУР (основна организација удруженог рада).

На крају упорног рада и доказивања са порастом потрошње то се ипак остварило и као самостална организација црногорске дистрибуције на челу са нашим директором Дејаном Лазаревићем, електро инжењером. Он је преузео дужност од вриједног Драга Борозана чији рад је такође био од великог значаја за развој мреже. Тако је Дистрибуција Херцег Нови добила нови статус у оквиру јединствене Дистрибуције Црне Горе а све у склопу Електропривреде Црне Горе са сједиштем у Никшићу, како и данас систем функционише. Наша дистрибуција је већ прерасла у праву организацију коју данас успјешно води Б. Самарџић са већим бројем вриједних инжењера и врло добрих мајстора електричара.

Нажалост, организација није још сва до краја срповедена јер трафостаница на Подима је друга организациона јединица електропреноса Подгорица. То ништа не утиче на уредно снабдијевање овог подручја електричном енергијом.

Нешто о цијенама електричне енергије

О цијенама електричне енергије нема пуно података. Доста је остало још из прича људи који се сјећају доба плаћања електричне енергије. Нешто је остало података и из старих сачуваних рачуна о плаћањима. Како није био велики број домаћинстава електрифициран када је пуштена наша прва централа то су тада и плаћања била доста лимитирана не неким посебним испостављеним рачунима. Прва сјећања су била да су електричари обилазили та домаћинства и бројили сијалице и тарифа је била по броју и снази сијалица. Прва индукциона бројила била су она која је фирма Сименс донијела на тржиште и која је сваки власник био дужан платити и уградити.

У периоду 1935-1940. године струја из два мала генератора била је око 8 до 10 дин/kwh. Ради упоређења са осталим трошковима живота у то вријеме то је било отприлике колико и једнодневна надница физичког радника. Значи, за један утрошени киловат сат требало је радити читав дан или у поређењу сијалица од 40W требала је да је укључена 25 сати да би потрошила тај један киловат сат. Није ни било за купити јачих сијалица, а вијек трајања им је доста кратак, не дужи од 500 сати рада. О неким електричним апаратима није ни било размишљања јер је цијена струје заиста била висока. Апарати који су се појавили у добростојећим породицама били су радио апарати, али лимитирани број корисника. Све је ово говорило о великој штедњи струје.

Једини већи потрошач струје забиљежен је 1934. године, Тон Кино.

Како сам код нашег Швеца учио механичарски занат, а он је одржавао и наше Тон Кино, био сам добро упућен и ову технику приказивања филмова и апарата који су то обављали.

Избор свјетла за пројекционе апарате били су угљени штапићи који су производили јаку пројекциону свјетлост и помоћу система огледала преносили да својим снопом зрака пројектују филм на платну. Сјећам се немиких догађаја када је од јаке топлоте угљенова целулоидна врпца често пуцала и филм се прекидао што је публика негодовањем прихваћала, па је понекада Швец морао да изађе на балкон и да каже шта се догодило: „Можете и мало изаћи напоље докле проблем ријешимо“. Филм је требало ацетоном лијепити са великом пажњом да се не настави са половичном сликом што је Швец називао, сјећам се, „fershibung“ са упозорењем „пази, Јово, на напајање“.

Народ је излазио у кафану Здрављак преко пута кина и освежавао се пићем и колачима, а онда смо ми позивали три пута звоњењем да је све у реду и да ће представа почети.

Тако је бивало обично, двије представе дневно, једна ранија за дјецу и војнике и друга каснија за озбиљне грађане. Сваки филм је обавезно имао и полувријеме јер ролне филма су биле подијељене у два дијела и за полувријеме није се нико бунио јер је то било уобичајено и обично је та пауза трајала око 15 минута док смо ми морали намонтирати другу половину филма.

Морам напоменути да смо и ту некада имали проблема па од велике журбе да то што прије намонтирамо наопачке саставимо други дио и филм почне са наopakим сликама што је била наша и лично моја грешка, на шта се опет реаговало из публике, али није било излаза, прекид па монтирај поново.

За вријеме рата 1941-45 није се одржавала друга вечерња представа јер су Италијани били прогласили „Сорги fogo“ што је значило помрачити све просторије и није дозвољено ходање по улици послије одређеног времена.

Градску расвјету су у прво вријеме представљале гасне светиљке о којима је Општина водила бригу, да раде као и вријеме када су паљене.

Тек већи извори напајања су развили и градску расвјету опет под бригом Општине што се донекле задржало до данашњих дана (мислим да је то само била пракса у нашем граду а није ми баш много јасно зашто ако нису у питању трошкови накнада?).

О послијератним цијенама највише је знао Мишо Илић који је дуго о томе водио рачуна и у Електро Боки и касније. Мој студент Момо Гаковић из Сарајева, сада врсни инжењер, систем је модернизовао и компјутеризовао уз помоћ својих сарадника.

Душан МЕДИН, Ванеса БУДИМИЋ ВУКОВИЋ

О ЗАПИСУ *НАЗИВ СТАБАЛА НАСАЂЕНИХ У ПЕТРОВЦУ* НИКА ЛУКИНА ПЕРАЗИЋА

Нико Лукин Перазић, угледни Петровчанин и Паштровић, рођен је 1885. године у селу Режевићи. Свој животни вијек провео је углавном у Петровцу, гдје је умро 1958. године. Образован и стасао у традиционалном паштровском амбијенту, много је путовао по свијету и говорио више страних језика. Био је међу главним носиоцима културних, образовних, спортских, туристичких и других активности у родном мјесту и у Кастил Ластви (од 1919. Петровац на Мору).

„Још од младих година, волио сам туризам и пољепшање мјеста и околице. Пред мојих личних послова, најрадије сам говорио о туризму и радио за њега.“, записано је у свом краћем аутобиографском тексту.¹

Иницирао је оснивање Друштва „Приморје“ за напредак и пољепшање Петровца и околице, соколског друштва у Петровцу, Друштва трезвености у Режевићима. Извјесно вријеме радио је и као секретар петровачке општине, а преко пола вијека био је члан управе мјесне Српске читаонице.²

Од посебне важности је и то што је био хроничар свога краја, чиме се придружио ријетким паштровским интелектуалцима који су имали свијест о значају биљежења и чувања података о разним завичајним темама.³

¹ Перазић, Н. Л. (1958). Завршетак. *О туризму* [рукопис], 83.

² Више биографских детаља о Нику Л. Перазићу може се наћи у: Лукетић, М. (2000). *Поменик Паштровића I*. Петровац: Банкада – Збор Паштровића, 160–161; Перазић, Н. Л. (2016) Ластва, у: *Паштровски алманах*. НВУ „Паштровски алманах“: Петровац – Свети Стефан, 412–415 (рад приредила Љиљана Зеновић Краповић).

³ На Перазићев ванредно занимљив запис „Ластва“, у ком исцрпно описује Петровац

О ПИСАНОЈ ЗАОСТАВШТИНИ НИКА ЛУКИНА ПЕРАЗИЋА

Фотокопија текста *Назив стабала насађених у Петровцу* коју смо консултовали и коју овдје у цјелости објављујемо чува се у Државном архиву Црне Горе – Архивски одсјек Будва, у оквиру збирке фотокопија (бр. 51) – Збирка Ника Лукина Перазића и породице Перазић (ПОПЕР).⁴ Збирка садржи неколико цјелина насталих углавном током 50-их година XX вијека. Овај рукопис⁵ дио је мање колекције текстова једноставно насловљених *О туризму* (инвт. бр. 5/83), написаних између 1955. и 1958.

Ауторов циљ, теоријско-методолошки кључ, као и морална одговорност коју је имао у односу на своје писаније, сажети су у својеврсној завршној ријечи записа о туризму: „Ово су била већином моја лична запажања, а нешто сам и чуо од других. Ово је лично за моју употребу и нијесам за сада ово ником казао нити га је ко читао. / Ја сам настојао и само желим, да ово буде све истина, па и ако није свакоме по вољи. Не мора бити, да је ово све баш овако, али има много ствари које постоје, а ја их нијесам уочио у позитивном или негативном погледу. Има много ствари, које ја још знадем али их нијесам написао и чисто из техничких разлога, јер се дуго би отегло писање.“⁶ Септембра 1958, приликом завршетка рада на цјелини названој *О туризму*, Нико Лукин Перазић ипак се „повјерава“ претпостављеном, будућем, читаоцу дирљивим ријечима: „Сада сам остарио, ослабио и прилично губим

средином XX стољећа описујући се ондашње куће и друге објекте, дајући биографије њихових власника до више генерација уназад, уз бројне детаље о културној историографији мјеста, указали смо у раду о петровачком Кастелу и Лазарету (*Паштровски алманах I*, Свети Стефан – Петровац, 2014). Љиљана Зеновић Краповић, недавно је и објавила овај запис, уз пригодан коментар, у другом *Паштровски алманах* (Петровац – Свети Стефан, 2016), 405–415.

⁴ Захваљујемо Јулији Бајковић, директорици Архивског одсјека Будва, и њеним колегицама, на љубазности, помоћи и разумијевању приликом истраживања Збирке, као и Нику В. Перазићу који је препознао значај објављивања рукописне заоставштине свога бједа и пружио нам подршку. Др Мирославу Лукетићу и докторандкињи Милени Давидовић, МА, хвала на помоћи при тумачењу теже читљивих мјеста у тексту. Приликом преношења записа у дигиталну форму, трудили смо се да текст пренесемо у аутентичном облику, са свим правописним и граматичким неправилностима (посматрано из угла актуелног језичког стандарда), задржавајући тиме ауторов особени стил писаног изражавања.

⁵ Подаци добијени од запослених у будваском Архиву и личним увидом у Збирку. Запис има три стране (накнадно уписана пагинација – 52, 53 и 54), исписан је на хартији „на линије“ формата приближно А4. Писмо је ћирилично, што је уобичајно за Перазићеве записе.

⁶ *Завриштак*, 83.

памћење. Нећу више никада моја запажања о туризму написати.⁷ Недуго затим је преминуо.

Богата писана заоставштина овога аутора представља, чини нам се, готово неисцрпну збирку занимљивих и важних података, не само из области туризма у завичају, већ и о мноштву других тема. У домену Перезићевог интересовања били су, поред осталог, и стара Кастеластва (ранији назив за Петровац), биографије значајнијих Паштровића из XIX и прве половине XX вијека, генеалогско стабло породице Перезић и истакнутих братственика, као што је архимандрит и добротвор Димитрије Перезић, чији је животопис саставио, затим, историјске прилике којима је свједочио и разне приче о „догађајима по чувењу на територији Општине Паштровске“ итд. Током Другог свјетског рата, иако у отежаним условима, уредно је водио дневничке забиљешке, које, као јединствена хроника ратом захваћеног Петровца, са бројним детаљима из локалног, али и ширег друштвеног контекста, заслужују да буду интегрално објављене.

Оригинална писана грађа Ника Л. Перезића данас се налази у Петровцу на Мору код његовог унука, Ника В. Перезића, који ју је прије неколико деценија уступио будванском Архиву на фотокопирање и тиме учинио доступном свим заинтересованим истраживачима и читаоцима.

О ЗАПИСУ О СТАБЛИМА НАСАЂЕНИМ У ПЕТРОВЦУ

Развијена свијест о значају истраживања ближе локалне прошлости, као и очувања сјећања на минула времена и људе, заједно са репрезентативном писаном баштином коју је оставио за собом, чине Ника Лукина Перезића једним од најважнијих хроничара Паштровића новијега доба, али и уопште.

Наведено препоручује приређивање и објављивање његове укупне руко(м)писане заоставштине, у складу са савременим историографским теоријско-методолошким захтјевима и праксама. Перезићева збирка рукописа завређује и критичко издање и тумачење од стране релевантних истраживача и познавалаца локалних тема у историјском контексту. На овај начин, стручна и шира јавност добиће незаобилазна и важна штива за боље познавање и разумијевање паштровског бића, које је Перезић добро познавао.

Невелики текст *Назив стабала насађених у Петровцу* посебно је интересантан јер доноси најстарији и најцјеловитији познати траг о врстама дрвећа које су посађене у овом мјесту, посебно у приобалном

⁷ Исто.

парку, уређеном 1926. прегалаштвом становника ове варошице.⁸ Написан је ћирилицом, једноставним језиком, лако разумљивим и читљивим, накнадно пагинираним бројевима 52, 53 и 54. Набрајајући засаде, са по неколико реченица о свакој од 23 наведене биљне врсте, аутор наводи одомаћене називе биљака, а неријетко и латинске (истина, понекад непрезицно).

Захваљујући овом запису откривамо, на примјер, да су из Херцег Новог у Петровац пресађени јудино дрво, питасфор, мимоза, олеандер и птуја, док су из Бара донесени јасен и касарина. Сазнајемо, такође, и да су многи Петровчани од извјесне госпође Миленковић (која је живјела у малој вили у маслињаку на путу до насеља Вруља)⁹ настојали да пресаде мимозу, док је, рецимо, хибискус успијевао само у њеном врту и код комшије Шпира Греговића.

Није нам познато да савремене институције и појединци овако марљиво воде рачуна о евиденцији засада у нашим градовима и парковима, па, стога, Перазићев приступ и запис представљају солидну полазну основу евентуалном оваквом настојању. У сваком случају, додатна истраживања усмјерена ка утврђивању која од наведених стабала у Петровцу и градском парку и данас постоје, била би, сигурни смо, веома занимљива, посебно имајући у виду скорија деструктивна дјеловања (у све мањем градском парку) изазвана природним и антропогеним фактором, намјерно или случајно.

*

Нико Лукин Перазић личним животним искуством и понашањем учи нас како се воли свој град и како се о њему са пажњом брине (па и остављањем писаног трага за собом). Даје примјер како се с поштовањем баштине, сјећања на прошлост завичаја и на претке који су се трудом, залагањем и одрицањем борили за бољи живот цијеле заједнице.

⁸ У овом подухвату, мјештанима су помагали и рани петровачки туристи, студенти-феријалци из Београда, чијим је радом на уређењу парка руководио управо Перазић. Више о овој теми и, уопште, старом петровачком парку у: Николић, М. и Р. Јанковић. [с. а.]. *Студентски феријални савез 1926–1940*. Београд: Михаило Николић; [Иста] Јанковић; Медиговић Стефановић, М. (2013). *Урамљена љетовања: прилог туристичкој историји Паштровића*. Београд: Удружење Паштровића и пријатеља Паштровића у Београду „Дробни пијесак“. У раду објављеном у *Паштровском алманahu I* (Свети Стефан–Петровац), Бојан Суђић указује на несвакидашњи гест свога директног претка, Петровчанима добро познатог Душана Суђића, који је између два свјетска рата разрушио породичну пекару у корист проширења петровачког парка, јер није имао земље нити баште испред своје куће на обали мора, коју би уступио градском парку, за чије се уређење залагао. Суђићев поступак с разлогом изазива дивљење.

⁹ Податак о локацији виле госпође Миленковић доноси исти аутор у поменутом запису *Ластва*.

Док је животну мисију Ника Лукина и његових савременика красила синтагма „за напредак и пољепшање“, која је често подразумевала издвајање сопственог материјалног иметка и добровољни рад за општи просперитет, данас, у турбулентним временима изгубљених начела, појединци, вођени искључиво личним интересима, увећавају приватно богатство узурпирајућу јавно добро и имовину.

Док је Нико Лукин Перазић живио и сањарио о неком другачијем Петровцу, пожелио је „да се у млађима нађе човјек, који ће радити за туризам и који воли све оно што туризам захтијева.“¹⁰, и поручио: „нека се сретно и у напретку и у туристичком погледу развије наша комуна Будва и нека се развија Петровац са околином за којег са[м] ја без икаквог личног интереса радио.“¹¹

Због свега реченог, подсјећање на лик и дјело Ника Л. Перазића, као и на друге велике људе из прошлости, важна је афирмација (готово) заборављених људских вриједности којима, свему упркос, треба тежити.

¹⁰ *Завршетак*, 83.

¹¹ Исто.

Нико Ј. Перaziћ

НАЗИВ СТАБАЛА НАСАЂЕНИХ У ПЕТРОВЦУ

„Јудино дрво“	(стабло) пренешено прво из Херцег новог, касније мјесни лугар, сабирао сјеме и шиљао га у Бару шумарском расаднику и отоле доношене саднице и насађивано у парку. Стабло даје, тамно црвене цвјетове почетком Марта мјес. Унутар цвјетова има нешто слатко (листопадно).
„Багрем“	Као културе шумске, расте у околини. Донешено у овај крај. Народ га зове „Дивља драча“. Цвијет има бијели. Исто као јудино дрво, само цвијет бијели (листопадно).
„Pitosporum“	Зимзелено стабло, може расти са поткресивањем и ниско као жива ограда, може средње високо као стабло, а крема бијели цвијет (маја). Трпи морску слану маглу. Пренешено из Х. Новога, преко шумског расадника у Бару и до Улциња.
„Пајасен“	Самоникло стабло. Није подесно за паркове, расте и велико стабло. Подесно само за обале потока – бујице.
„Pinus maritimus“	Морски бор. У ове крајеве први га насадио у гробља кап. Стијепо Медин. Добро успијева. Морска магла му не смета. Насађено у парку и шумским културама ове околине.
„Црни бор“	Ријетко га има у парку и шумске културе у општинској заједници. Бољи је код нас морски бор.
„Pinus horizontales“	или Хоризонтални Чемпрес. Одавна у Петровцу. Добро издржљив од слане морске магле. Има га ту и тамо и у шумским културама, парку и гробовљама.
Pinus piramidales	или како народ каже Селвија, расте ту и тамо у великим зеленим оградама, гробљима и т.д.

- „Pinus pinea“ Бор од којих један примјерак расте у парку испред и у правцу куће Стева В. Медина.
- „Сребренасти чемпрес“ из Милочера сјеме умножено у Бару. У Милочеру набавио из Италије инжењер Меркер (бивши код двора). У новој насади парка испред Биоскопа – Читаонице постоје два мала стабла.
- „Олеандар“ Донешено први пут 1925. год. из ХНовог. Цвјетови су разних боја. Љети кроз дуго вријеме може се на њима видјети цвијет. Расте ниско као грм а може се извести краштењем у средње стабло.
- „Софора“ Набављена 1926. г. од некуд ваљда из Босне. На данашњој раскрсници, постојала је шума стабала Софоре. Италијани посјекли у рату. Један примјерак остао код извора „Вруља“. Сјеме увећано у Барском шумском расаднику. Нових садница има код нас. Стабло по своме цвијету је медоносно.
- „Мимоза“ Најплеменитија врста постоји испред куће Гђе Миленковић у маслињаку која је ово сама донијела из Х-Новог. Касније је пред својом кућом пренијела Теодора Џамање још касније али бројније Шпиро Греговић око своје куће.
Друга врст мимозе мање племените насађена је на обали – парка бр. 2. Које су из Бара пренешене као мале саднице. У Парку – обала I постоји тако звана *asazia-mimosa*. У Мају баца *разнобојни* у нијансама цвијет мирисави као памук. Ова мимоза спада у фамилију Мимоза али није племенита. Многи у Петровцу настоје да насаде ову племениту биљку од Миленковић.
- „Хибискус“ Плави–црвени. Код куће у маслињаку Миленковића. Код Шпира Греговића. Покушавано је неколико пут насадити ово у парку али није успјело. Дјеца мала су поништавала.

„Bucksus“	Шимшир, покушавано правити живе ограде, али не успијева без воде и његе у парку. Има га пред кућом Луке Маинића и пред вилу Д. Суђића. Расте као грм.
Кан. Топола	Листопадно расте високо стабло. Има круну. Ако се поткресава, добија се густо младо грање. Има га у Петровцу свуда.
„Јасен“	обични јасен је неколико пута насађиван у парку из расадника у Бару али слабо је успио, јер првих година није његован.
„Палма“	Успијева добро у Петровцу али ако је много близу мора, то окрајке њених великих листова, морска сланоћа осуши. Која је мало подаље од мора успијева добро.
„Палме лепезаста“	пред депаданс двије. Једна на улазу у парку коју је Др. Хораждовски купио и насадио, пред кућом Стева Медина.
„Ligustro japoniko“	У правцу куће власништва насљедника Др ^а Перазића.
„Касарина“	из расадника у Бару пренешено. Није се најбоље преносила, може се видијети испред куће до биоскопске просторије и у новонасађеном парку.
„Тамарис“	или како га код нас зову „салангоч“ само расте по потоцима. Једино дрво које расте у морском пијеску. Трпи морску сланоћу, расте као грм и као стабло.
„Птуја“	пренешено из Х. Новог, из расадника Бар. Код нас расте ту и тамо кроз парк. Док је младо оно је и изгледно. Смета му морска сланоћа. Расте навише као чемпрес. Зимзелено.

Назив стабала насађених у Петровицу

- Јужно дрво** (северно) *Juniperus communis* - дрво у Петровици, може се наћи и код северокален
 и ушљива и у бору у шумама северно од Петровице у околини државне сарнице
 и насељене у селу. Седео дрва у шуми упуца у Шибове околини.
 Марит дрво. Угњетан у Шибовима има много седела (северно)
- "Бажан"** *Juniperus communis* - дрво у околини Петровице у селу. Марит дрво
 Шибове дрво. Угњетан има много седела као јужно дрво, само дрво Шибове.
- Реторомон** *Juniperus communis*, може се наћи у Шибовима и тамо, као
 и у Сремској војводини. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)
 дрво у Сремској војводини. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)
 дрво у Сремској војводини. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)
- Пажан** *Juniperus communis*. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)
 дрво у Сремској војводини. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)
- Pinus maritima** = Морски бор. Дрво у Шибовима и у околини у долинама. Марит дрво
 дрво у Шибовима. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)
 дрво у Шибовима. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)
- Морски бор** *Pinus maritima* дрво у Шибовима и у околини у долинама. Марит дрво
 дрво у Шибовима. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)
- Pinus borealis** или *Pinus sibirica* или *Pinus sibirica*. Дрво у Петровици. Дрво
 дрво у Шибовима. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)
- Pinus pyramidata** или *Pinus pyramidalis* или *Pinus pyramidalis*. Дрво у Шибовима
 дрво у Шибовима. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)
- Pinus pinaster** - Бор од околине један индивидуал дрво у Шибовима и у
 дрво у Шибовима. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)
- "Сребрнаста камиша"** дрво у Шибовима и у околини у долинама. Марит дрво
 дрво у Шибовима. Марит дрво. Угњетан има много седела (северно)

54.

- "Јасен" обилан јасен је неколико година насађиван у штарбу из расадника у Бору али само је један, из штарбу садња није остала.
- "Талпа" Гречиња дрво у Битрову али она је млада близу мора, то означава неки велики шипова, морска слањена осуши. То је и млада садња од мора четврти дрво
- "Белине лепајасица" изнад диведрене дрвце. Једна на челу у штарбу није је дрво, фомбобели шипова и пасарица, изнад путама лијева морска
- "Бизитта (оронто)" у штарбу пута власништва пасадника дрво - Бирајка
- "Пасарица" из расадника у Бору штарбено. Није се најбоље штарбена може се видјети изнад пута до биоскопа преко штарбе и у новој пасаденом штарбу.
- "Памарис" или Памариса под нас добу "саломита" само расије штарба: једна. Једна дрво није расије у штарбом штарбу. Штарба морску слањету, расије пасарица и пасадика.
- "Питија" штарбено из новог, из расадника Бор. Под ове расије није и тако проз штарба. Дрво је млада она је и штарбено. Слањета из морске слањете. Врло нов... "на штарбу. Једна дрво.

Čaba MAĐAR

PRILOG ZA BIOGRAFIJU ADORJANA MAĐARA¹

Uvod

Adorjan Magyar (1887-1978) rođen je u Budimpešti. Njegov otac dr Antal Magyar 1895. godine iz zdravstvenih razloga stalno se nastanio sa porodicom u Boki Kotorskoj, u mjestu Zelenika, tada najjužnijoj pokrajini Austro-Ugarske monarhije. Dr Antal je u Zelenici 1899. godine izgradio i privatnu vilu. Prepoznavši prirodne i klimatske vrijednosti ovog kraja već 1902. godine dogradio je vilu i otvorio pansion, tada nazvan „Pansion na zelenoj plaži“. Ovim svojim poduhvatom dr Antal je u stvari započeo jednu novu djelatnost u tadašnjoj Dalmaciji, odnosno i na budućem Crnogorskom primorju – organizovani turizam.

Poslije očeve smrti 1909. godine, Adorjan je naslijedio pansion i dalje razvijao turističku djelatnost, tako da je u međuratnom periodu 1918-1941. godine, poslovanje hotela uspješno vodio pod novim imenom hotela „Plaza Zelenika“.

Prekid rada hotela nastao je izbijanjem Drugog svjetskog rata, odnosno napadom Njemačke i Italije na Kraljevinu Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine. Nakon okupacije i prijedinja Boke Kotorske Kraljevini Italiji, Adorjan je prestao sa radom hotela ali je i odbijao svaku saradnju sa italijanskom vojskom i civilnim vlastima. Zbog nasilničkog ponašanja pukovnika Ulisse Rosatia, komandanta II artiljeriskog puka divizije „Taro“, koji je rekvirisao hotel za italijansku vojsku, Adorjan je imao hrabrosti da pukovnika izazove na dvoboju što je bio presedan hrabrosti prema okupacionoj vojsci. Posljedica ovog izazova je bilo hapšenje i internacija Adorjana u Italiju 1942. godine.

Povodom 70 godina od završetka Drugog svjetskog rata, prikazaću izvode iz Adorjanove autobiografije kao stradalnika italijanske okupacije.

Zelenika, maj 2015.

Čaba Mađar

¹ Izvor: Rukopisna autobiografija Adorjana Mađara.

Hotel "Plaža Zelenika", Zelenika 1939. godine

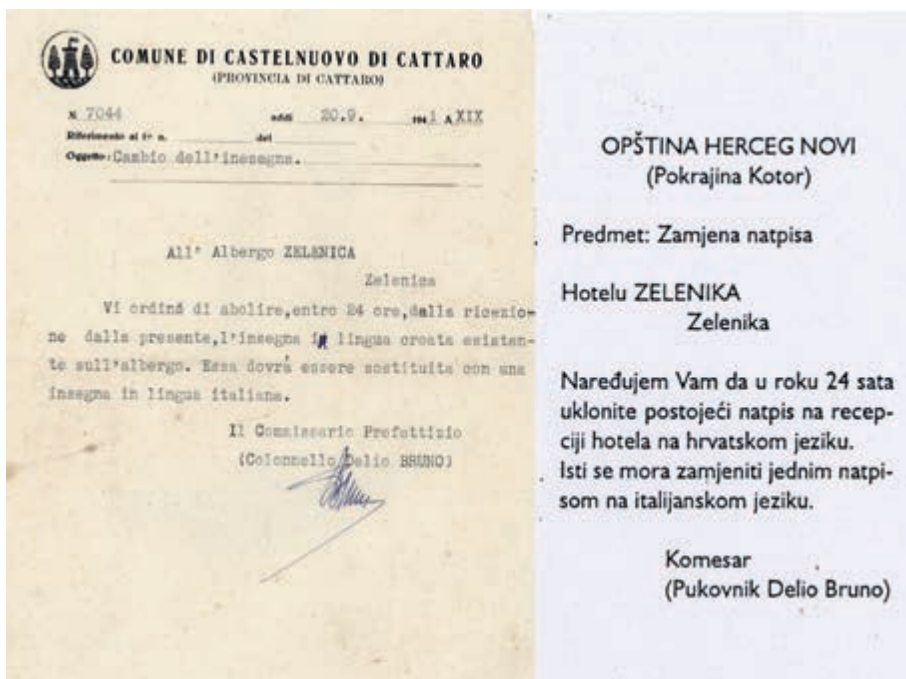
Nekoliko dana nakon kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije 14. aprila 1941. godine u Herceg Novi, odnosno i u Zeleniku, prispjeli su i prvi italijanski vojnici kao okupatori ovog kraja. Nakon konačnog prisajedinjenja dijela Dalmacije i Boke Kotorske Kraljevini Italije na osnovu Rimskog sporazuma između Italije i Njemačke 15. maja 1941. godine, uspostavljena je i italijanska civilna vlast. U Kotoru je osnovana Prefektura takozvane Kotorske provincije koja je administrativno pripadala vladi Dalmacije sa sjedištem u Zadru.

Odmah po dolasku Italijana Adorjan je upozorio članove naše porodice da se distanciramo od Italijana jer oni kao okupatori, nijesu dobrodošli kod ovdašnjih starosjedelaca. Adorjan je ovdje vidio i Austriju koja je morala da ode i da će i Italijani prije ili poslije morati otići a narod ostaje. Zato treba da se držimo ovdašnjeg naroda. Italijani su imali saznanje da je Adorjan Mađar, te su očekivali da će ga lako pridobiti za saradnju, posebno što je Adorjan bio školovan u Italiji (u Rimu) i odlično je govorio italijanski jezik. Nasuprot tome, Adorjan je učtivo, ali uporno odbijao svaku saradnju. To nije ostalo nezapaženo kod Italijana. Hotel je odmah bio pun italijanskih oficira koje je, nakon rekvizicije hotela, morao da primi na boravak.

Prvi ozbiljni nesporazum se dogodio poslije nepuna četiri mjeseca po dolasku Italijana, krajem mjeseca avgusta 1941. godine. Naime, na pročelju (na fasadi) hotela, iznad samog glavnog ulaza u hotel, velikim ćirilničnim slovima, uljanom bojom, bili je ispisano:

ХОТЕЛ „ПЛАЖА ЗЕЛЕНИКА“ ЗЕЛЕНИКА

Svi natpisi ustanova i firmi odmah, po dolasku Italijana, bili su poskidani, prebrisani i zamijenjeni italijanskim natpisima.² Jedini natpis na teritoriji Boke, na srpskom jeziku još, u avgustu mjesecu 1941. godine, bio je ovaj na hotelu u Zelenici. Kada su Italijani izgubili strpljenje da svaki dan gledaju ovaj natpis na objektu koji su takoreći pretvorili u kasarnu, komesar Opštine Herceg Novi, pukovnik Delio Bruno dao je pismeno naređenje Adorjanu, da u roku od 24 sata skine ovaj natpis na „hrvatskom“ (?) jeziku i zamjeni ga italijanskim natpisom. Da bi izbjegao odgovornost, Adorjan je samo prekrećio slova, rekavši: „Kreć ne opstoji trajno na podlozi od uljane boje. Taman kada Italijani pođu odavde, kreć će da otpadne...“.

Naređenje pukovnika Delia Bruna, mjesnog komesara

Natpis na italijanskom jeziku nikada nije postavio. Ćirilичni natpis se zaista pojavio poslije četiri godine po završetku rata.

Sljedeći događaj koji se takođe veoma loše odrazio na Adorjanov ugled kod Italijana, desio se u centru Zelenike, ispred bivše kafane „Boka“, tadašnje vlasništvo Blagoja Mićunovića.

² Neđeljko Zorić: *Roblje, ne hvala. Otpor fašističkom agresoru u Boki Kotorskoj 1941-1943. Uvod, VI, Beograd 1996.*

Kafanu su Italijani preuredili u radnički klub i sastajalište italijanskih civilnih službenika i njihovih simpatizera. Iznad ulaza u kafanu bila je postavljena tabla sa natpisom:

ORGANIZZAZIONE NAZIONALE DOPOLAVORO

Na tabli, između dva fašistička simbola – sjekire u snopu od pruća, bila je skraćena natpisa: O. N. D.

Nekoliko prisutnih Zeleničana, među kojima je bio i Adorjan, komentarisali su šta znači to: O. N. D. Adorjan je sa podsmjehom objasnio: „Ovdje nećemo dugo!“

Međutim, među ovom grupom mještana bio je i jedan policijski dostavljač koji je ovaj Adorjanov komentar dostavio italijanskoj policiji. Detalje ove dostave policiji, Adorjan je saznao mnogo kasnije.

Italijane je iznenadio ustanak 13. jula 1941. godine u Crnoj Gori. Ustanak se veoma brzo proširio i na Boku Kotorsku osnivanjem dobro poznatog Orjenskog partizanskog bataljona 8. novembra 1941. godine na Vrbanju u zaleđu Herceg Novog. Borbene aktivnosti Orjenskog bataljona ubrzo su Italijane prikovale uz samu morskou obalu, tako da su Herceg Novi, a pogotovu Zeleniku, koja je bila baza za snabdijevanje Italijana u Crnoj Gori, Italijani morali ograditi gustom bodljikavom žicom zaštićenom bunkerima.

Nakon III neprijateljske ofanzive protiv partizana, u proljeće 1942. godine, Italijani su bili prinuđeni da pojačaju svoje garnizone u Crnoj Gori. U tu svrhu sljedećih mjeseci iz Italije brodovima je pristigao veliki broj vojnika koji su se sa svojom ratnom opremom iskrcali na pristaništu u Zelenici. Među njima je bila i alpinistička divizija „Taro“. Zelenika je odjednom pretvorena u veliki vojni logor. Uslijed nedostatka kasarni za smještaj ovalikog ljudstva, vojnici su smješteni i u šatorima gdje god je bilo slobodnijeg prostora.

Dana 23. avgusta 1942. godine u hotelu se pojavio ađutant komandanta II artiljerijskog puka divizije „Taro“ poručnik Massimo Arlini i saopštio Adorjanu nalog da rekviriše cijeli hotel za komandu puka i zatražio da mu preda sve ključeve soba za smještaj oficira. Adorjan je zamolio poručnika da mu ostavi samo jedan hodnik i tri sobe gdje je stanovala njegova porodica, što mu je i obećano.

Sljedećeg dana 24. avgusta, pojavio se i komandant puka pukovnik Ulisse Rosati sa svojim oficirima i svoju komandnu kancelariju smjestio u verandu hotela. Adorjan mu je prišao i zamolio da mu preda pismeni nalog o rekviziciji da bi na osnovu toga bio oslobođen poreza. Međutim, umjesto toga pukovnik je od Adorjana zatražio da mu preda i hotelsku kuhinju kako bi uz pomoć nje osposobio i oficirsku menzu. Adorjan mu je na to odgovorio da kuhinju ne može predati jer mu ona služi za porodicu. Osim toga, da u susjednom hotelu Dunderovića koji je takođe već zauzet za vojsku, postoji oficirska menza koja može poslužiti i za njihovu komandu. Pukovnik, iznerviran ovim Adorjanim

odgovorom, zgrabio je sa stola svoj kratki oficirski bič i u prisustvu ostalih oficira, zamahnuo da udari Adorjana, ali u zadnji čas se ipak predomislio i zamahnutim bičem ošinuo samo po svojoj čizmi. Ovoj nemilnoj sceni bio sam slučajno i ja prisutan, tada još kao 11-godišnji dječak.

Na ovaj pukovnikov gest, Adorjan se bez riječi okrenuo, potražio pukovnikovog ađutanta Arlinija i saopštio mu da je on sin mađarsog husarskog oficira i da prijetnja bičem predstavlja tešku uvredu i da Arlini saopšti pukovniku da ga zbog uvrede izaziva na dvoboj. Pošto je Adorjan civil i nema oružje, neka pukovnik pošalje pištolj i svoje sekundante, zakaže mjesto i vrijeme dvoboja.³

Italijanski oficiri ispred rekvirisanog hotela "Plaža Zelenika" 1942. godine (drugi sa lijeve strane, pukovnik Franco Scassellati)

³ Dr Svetislav Marinović: Dvoboj kroz vjekove, str. 140 Stepenovanje uvrede. Tč. 2: Najteži su napadi koji se vrše udarcima gdje se ljudi namjerno ponižavaju da bi se lišili dobrog glasa. Ova kategorija lica se lišava moralnog života pa se oružana satisfakcija podrazumjeva i to pod nepovoljnim uslovima za izazivača. Ukoliko neko digne ruku da bi udario ali udarac ne uslijedi ili ga protivnik otkloni, smatra se da je kriv onaj ko je udarac htio da zada.

Italijanski oficiri na ručku u trpezariji hotela "Plaža Zelenika" (1942. godina)

Nakon što je poručnik Arlini saopštio Adorjanov izazov, pukovnik je izgleda shvatio da je preneglio i Arlinija poslao kod Adorjanove žene sa izvinjenjem za svoj postupak. Saznavši za pukovnikov odgovor, Adorjan se ponovo obratio Arlinu, rekavši da u Mađarskoj muškarci svoje međusobne nesporazume ne rješavaju posredstvom žena i ponovio poruku izazova na dvoboj. Istovremeno je saopštio svojoj ženi da je ovim izazovom raskrstio sa životom, jer, ili će poginuti u dvoboju jer pukovnik kao oficir sigurno bolje vlada pištoljem, ili, ako kojim slučajem preživi, biće streljan jer je ubio italijanskog oficira!

Do dvoboja ipak nije došlo. Međutim, među oficirima komandnog sastava komentarisano je ovaj slučaj, te je pukovnik Rosati uskoro smijenjen i prekomandovan u diviziju „Torino“. Sa ovom divizijom Rosati je poslat na Istočni front – u Rusiju. Adorjan je uslijed otvorenog suprostavljanja italijanskoj vojsci, 4. oktobra 1942. godine uhapšen i sproveden u zatvor koji se nalazio u prizemlju suda u Herceg Novom.

HercegNovski zatvor je u stvari tada bio tranzitni zatvor, gdje su zatvorenici samo kratko i privremeno boravili dok se nije odlučilo gdje će biti dalje sprovedeni. Međutim, Adorjan je u ovom zatvoru ostao čitavih šest

mjeseci, do 22. marta 1943. godine, kada je interniran u Italiju. Za vrijeme ovog dugog boravka u zatvoru sa njim su bili i mnogi mještani opštine: Veselin Mračević, Tomo Vlahović i Petar Derić iz Sutorine, Miroslav Voučko, učitelj iz Igala, Nenad Šašić, student sa Poda, Blagoje Mićunović, u gostitelj iz Zelenike, zatim Miho Katić i Marko Rilović iz Konavala i mnogi drugi. Većinu ovih zatvorenika Adorjan je, kao umjetnik po obrazovanju, portretisao, a slike su zatvorenici slali porodicama možda kao i zadnju uspomenu.

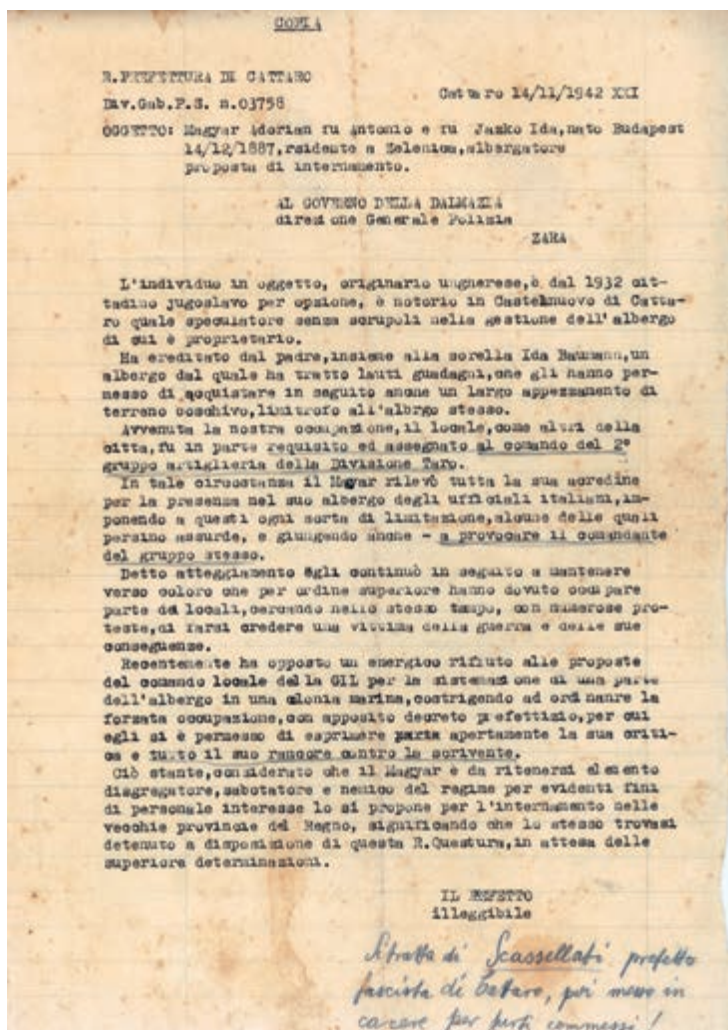
*Portret Blagoja Mićunovića, ugostitelja iz Zelenike, u hercegrovskom zatvoru 1942. godine
(u pozadini se vidi zatvorski prozor sa rešetkama)*

Adorjan je 22. marta 1943. godine, poslije šest mjeseci provedenih u zatvoru, interniran u Italiju u pokrajinu Abruzzi u malo mjesto Rocca di Mezzo koje se nalazi u blizini planine Gran Sasso, na nadmorskoj visini 1326 m, gdje praktično samo tri ljetna mjeseca nema snijega, a temperatura zimi pada i ispod 20°. Ipak, donekle je imao sreću da je proljeće bilo blizu, a i Italija je kapitulirala već 10. septembra.

Poslije kapitulacije Italije, oslobodivši se policijskog nadzora, sišao je u Aquilu (glavni grad pokrajine Abruzzo) i pošao na Policiju da zatraži podatke zašto je bio zatvoren i interniran. U to vrijeme, neposredno poslije kapitulacije, policajci su bili prilično prestrašeni za svoju sudbinu i stavili su mu na uvid cijeli njegov dosije. U predmetu se nalazio i prijedlog Prefektуре Kotor upućen

Generalnoj direkciji policije Vlade Dalmacije u Zadru za njegovo hapšenje i internaciju od 14. novembra 1942/XXI. godine, pod br. Div. gab. P. S. n.03758, potpisanog od prefekta Franca Scassellati, gdje pored ostalog stoji:

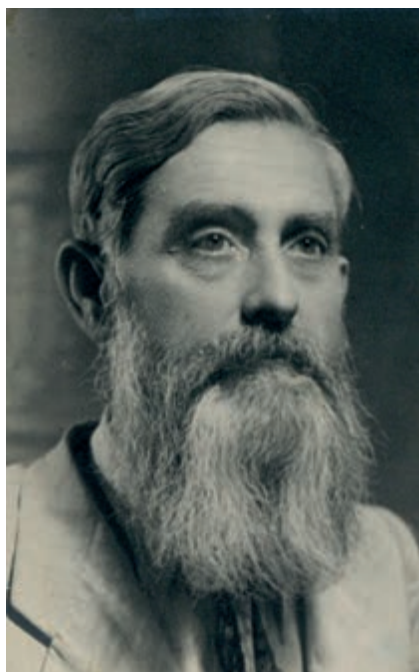
„...da je Magyar provocirao komandanta II artiljerskog puka divizije „Taro“... da je Magyar destruktivan element, saboter i neprijatelj režima (elemento disgregatore, sabotatore e nemico dell regime)... da je otvoreno izrazio svu svoju mržnju prema potpisniku (Scassellatiu)... pa na osnovu toga predlaže interniranje Magyara u stare pokrajine Italije, a do internacije da se zadrži u zatvoru na raspolaganju ove Prefekture...“

Predlog Prefekture Kotor Generalnoj direkciji policije Vlade Dalmacije u Zadru za hapšenje i internaciju Adorjana Magyara

Adorjan je zatražio prepis ovog dokumenta, što su mu bez ikakvog ustručavanja i dali. U međuvremenu, prelistao je i ostale spise dosijea gdje su bila priložena i razna druga optužujuća dokumenta o njegovom neprijateljskom ponašanju. Pored ostalog i dostava tumačenja skraćenice O. N. D. u Zelenici. Zatim su slijedila i imena dostavljača, ali je Adorjan brzo preklopio listove i nije htio da pročita njihova imena, da ne bi došao u iskušenje da im se osveti!

Uskoro poslije kapitulacije Italije u Abruzzo je pristigla njemačka okupaciona vojska i zaposjela borbene položaje protiv nastupajućih savezničkih snaga. Adorjan je doznao da Njemci prikupljaju odbjegle internirce i sprovode ih u Njemačku u logore, na prisilni rad. Da bi izbjegao ponovno hapšenje, prikrio se u pećini planine Gran Sasso i tek povremeno silazio u sela da traži pomoć u hrani da bi preživio dok Njemci ne odu. Pošto je govorio italijanski, seljacima se predstavljao kao izbjeglica bombardovanja Rima, što su seljaci bez sumnje vjerovali i bili mu od pomoći.

Adorjan Magyar se poslije hapšenja zarekao da se neće brijati do propasti fašističke vlasti u Italiji. Bradu je obrijao nakon kapitulacije Italije 10. septembra 1943. godine

Nakon povlačenja Njemaca iz Abruzzo, da bi preživio do kraja rata i vratio se u Jugoslaviju koja je još bila pod okupacijom, prihvatio se restauracija seoskih crkava uz naknadu samo za hranu i smještaj, što su mu seoski župnici rado pružali.

*Zidna slika u župnoj crkvi Madonna del' Rosario u selu Terranera
(rad Adorjana Magyara 1944. godine)*

U slobodno vrijeme prelistavao je stare časopise u župskim prostorijama i na svoje veliko iznenađenje u časopisu “Il Messaggero” od 19.05.1943. godine, naišao je na članak o junačkoj pogibiji pukovnika Rosatia od granate “Kačuše” na istočnom frontu! Članak je izrezao iz časopisa i sačuvalao.

IL MESSAGGERO 19-05-1943 XXI.

SOLDATI ROMANI IN RUSSIA

Il colonnello Rosati e gli artiglieri del 52°

Colpito insieme agli altri due colonnelli della "Torino", ha la gamba amputata con mezzi di fortuna - Rimasto ugualmente fra i soldati un colpo di "katiuscia", incendia la sua autovettura - Ricoverato su un autocarro è ferito mortalmente

Era venuto in Russia alla Divisione «Torino» sulla fine della primavera del 1942. Elogiatissimo anche quando restava la sbaglia distesa di combattimento, dalla operaia faceva onoraria e quasi sempre attempato di una terribile meditazione ispirava forza e gentilezza ad un tempo. Sempre con un leggero scudicchio in mano e la bastina un poco sulla mentire parlava con voce calma e suadente.

Tutto ancora abbronzato dal caldo sole ellenico, guardava con un certo stupore, nei primi giorni, le infelici architetture delle case operaie sovietiche e le enormi piramidi di detriti all'ingresso delle miniere di carbon fossile. Rapidamente però aveva preso dimetichezza con le collinette rosolate e le piccole libe e dall'alto del suo cameramento di Jumi-Kouuner, posto alla vetta di un'altissima piramide, aveva finito per dimenticare l'Eretrco o il Partonone e trovare belli ed affascinanti anche gli immensi, selceggi posaronni del bosco del Donce.

«Stipatico questo nuovo comandante del 52. Artiglieria» dicevano tutti.

La prima azione

L'azione offensiva del 22 luglio 1942 fu il culmine della sua popolarità. Quando l'11. e l'12. fanteria, dopo essere stati quasi un'ora in appoggio sotto gli archi fucilanti dei protettori sparati dai bravi artiglieri del colonnello Rosati, passarono all'attacco delle posizioni avversarie, trovarono che i russi, presi sotto il fuoco preciso delle batterie del 52., avevano già abbandonato in massa le proprie trincee e, salso

riarsi. Lo aiutano. Si rialza. Il colpo gli ha quasi amputata una gamba. Bisogna a tutti i costi staccare il tronco mozo. Non bastano ferri chirurgici e l'attesa l'aria gli viene tagliata con mezzi di fortuna senza che il ferito mandi un lamento.

Per poter seguire a stare fra i suoi artiglieri egli, dopo che il moncone della gamba è stato fasciato alla meglio, si fa mettere dentro una autovetture, una delle pochissime superstiti. Giocché ormai quasi tutti i pezzi del suo bel reggimento sono spariti nella mischia che isturia da parecchi giorni, egli ordina che i superstiti delle diverse batterie si organizzino come fanti e con i feriti combattano.

Così, fra un maggiore continuo di assalti e contrassalti, passò il resto del 22 dicembre e tutta la notte. Alla mattinata del 23 il bombardamento delle artiglierie russe diventò più furioso. Cominciarono a piovere anche granate di grosso calibro e ad insperanzare rabbiosa raffiche di «katiuscia». Appunto un colpo di katiuscia incendiaria prese in pieno l'autovettura in cui il colonnello Rosati si trovava.

Soldati italiani e tedeschi accorsero intorno alla macchina che prendeva fuoco. Il Colonnello fu tratto fuori e, in un primo tempo, salvato, raso d'altro sangue, sulla neve marcia. Mentre alcuni tedeschi, domati l'incendio, trascinavano l'autovettura per cercare di ripararla un secondo colpo di katiuscia la prese nuovamente in pieno sfondandola da parte a parte e incendiandola irrimediabilmente.

Il Colonnello Rosati fu allora deposto nell'interno di uno dei pochissimi autocarri che ancora

«Mi feci amputare sul posto».

Tale spirito e tale fermezza aveva il colonnello Rosati saputo infondere a tutti i suoi dipendenti: tale forza di abnegazione, tale incondizionato amor di Patria. Del resto egli stesso, quando, nella fatale notte di Arbusso, il 22 dicembre, venne la prova suprema, seppe essere ai vertici del più stoico eroismo.

Erano le tre del pomeriggio. Nell'immensa distesa di neve una tenue nebbia rendeva opaca la visibilità. La divisione «Torino», con elementi delle divisioni «Pavullo» e «Celere», reparti del XXXV corpo d'armata e truppe d'armata, nonché un'altissima

“IL MESSAGGERO” 19.maj 1943.XXI.

Rimski vojnici u Rusiji

Pukovnik Rosati I artiljercji 52°

Ranjen je sa još dva pukovnika divizije “Torino”. I pored toga što su mu amputirali nogu ostao je sa svojim vojnicima, kada je jedna granata “kačuše” pogodila njegov auto.

Preneli su ga u drugi kamion gdje je smrtno ranjen.

Poslije izvjesnog vremena doznao je da je u Rimu uspostavljena Jugoslovenska vojna misija koja je, pored ostalog, imala i zadatak prikupljanje i repatriaciju ratnih zarobljenika i interniraca za Jugoslaviju. Iskoristio je priliku i sa jednim američkim vojnim kamionom otišao u Rim i prijavio se za povratak. Vojna misija ga je zatim uputila u Bari gdje je bio sabirni centar za prikupljanje povratnika i gdje se čekalo na mogućnost prelaska brodovima koji su prevozili UNRRA pomoć za ratom stradale krajeve u Jugoslaviji.

Krajem decembra 1945. godine ukazala se prilika da se preveze preko Jadranskog mora sa jednim brodom u Trogir (kod Splita). U Trogiru je obavio formalnosti povratka iz internacije, a zatim je lokalnim brodom doputovao do Dubrovnika i željeznicom do Herceg Novog. U Herceg Novom ga je primio Milan Čerović, tada povjerenik Opštine za unutrašnje poslove koji je odmah obavijestio mjesni odbor Zelenike. Adorjan je stigao kući poslije dvije i po godine provedenih u Internaciji, tačno na Badnje večer 24. decembra 1945. godine. Sa sobom je doneo članak o pogibiji pukovnika Rosatia, rekavši:

„Ja imam zadovoljenje za uvredu. Pukovnik Rosati je ostavio kosti u Rusiji a ja sam se živ vratio iz Italije...“.

ПРИКАЗИ

Милан Р. МИЛАНОВИЋ

ЈЕДНО СТАРО ЗАВЈЕШТАЊЕ КОД МОНАСТИРА САВИНА Крушевичка завјетна вечера

ИСХОДИШТЕ КРУШЕВИЧКЕ ВЕЧЕРЕ

Већ више од два вијека, у окриљу Великоуспенског манастира Савина, на завјетној вечери, уочи манастирске славе Госпођиндана, окупљају се племеници парохије Бајкове Крушевице. Ова велика духовна привилегија коју Крушевичани уживају, заслуга је једног њиховог знаменитог земљака, потоњег Архимандрита савинског Инокентија Дабовића, веома заслужног за изградњу велике цркве овог манастира (која је грађена од 1777. до 1799. године).

Крушевичани су захвални претходном (дечанском и савинском) игуману Јустину (Тасићу) и садашњем игуману Варнави (Гвозденовићу) и братству Савинског манастира што, уз њихов благослов за одржавање ове завјетне вечере, чувају успомену на свога веома заслужног, већ давно блаженопочившег, оца Инокентија. Посебно стога што се тако и на простору старе Бокоторске епископије чува завјет према његовим завичајним Крушевицама, које су, иако не много далеко од овог манастира, историјском судбином и канонима Српске православне цркве, и сада смјештене у другој епархији – Захумско-херцеговачкој. У времену када је отац Инокентије био настојатељ манастира (и још дуго потом), његов завичај и манастир су били рездвојени туђинском државном границом. Крушевице су биле „далеко у Турској Ерцеговини“, а Савина у Млетачкој Боки. И зато је ово свакако риједак, а можда и јединствен примјер да парохијани из једне епархије уживају такву духовну привилегију у другој епархији, и то не било којом, него великом пригодом, да буду гости на вечери уочи манастирске славе.

Након вишедеценијског благог заборавља овог завјештања, од прије десетак година, Крушевичани и њихови пријатељи, поново се о Госпођиндану масовније окупљају у окриљу манастира Савина, уз несебичну помоћ људи добре воље и посебно Кола српских сестара. Завјетна вечера сваке године првенствено има одређени духовни садржај. Крушевичка духовна заједница у завичају и у расејању, овим великим

поводом, окупља се на овом светом мјесту, да би чували успомену на велике заслуге и подвиге својих знаменитих предака, посебно оца Инокентија, да би уздизали и себе и свој завичај, ка добру и слози, ка свеколикој православној саборности.

КО ЈЕ БИО ИНОКЕНТИЈЕ ДАБОВИЋ?

Животопис архимандрита савинског Инокентија, нажалост, још увјек није потпуније истражен. Можда је узрок томе и „извјесна празнина у грађи манастирског архива 18. вијека“ (Г.Комар).

У једној манастирској читуљи је записано: „Инокентије Дабовић је родом из Крушевица а његови рођаци настанише се у Сасовићима; учио је у Манастиру Савини, ту се подстригао, био настојатељ и архимандрит; цијелог живота прикупљао је милостињу за манастир Савину; кад се почела градити велика црква био је јеромонах.“

Пишући о манастиру Савина, у књизи „Српске задужбине: далматински манастири“ (Бошко Стрика, Загреб, 1930.), наглашава да се између лица која су за напредак манастира заслужна истиче „*Архимандрит Инокентије Дабовић, који је за свега свог живота скупљао прилоге за подизање велике цркве манастира Савине. За његово су време Млечићи покушали да разоре манастир Савину*“ (стр. 239). И даље: „*Савински калуђер Јосип Троповић, учитељ Владике Рада, родио се године 1775. у Пресјеци код Ерцег Новог. Ујак му је био савински архимандрит Инокентије Дабовић, који се међу осталим савинским калуђерима истицао својим знањем, које је стекао путујући четири пута у Русију, где се сваки пут задржао по неколико година и долазио у дотицај са руским свештеницима и калуђерима и осталим отменим руским светом*“ (стр. 240). Инокентије је, према овом извору, у Савину увео црквено појање које је научио у фрушкогорским манастирума („гречески гласови“), али уз велики отпор међу савинским калуђерима. Једини који је од њега научио то појање био је његов сестрић, онда већ савински калуђер. „*Кад је једном приликом о Спасову дану калуђер Јосип Троповић пошао са својим ујаком архимандритом Инокентијем у Топлу, па кад су Топљани код литургије чули Троповићево појање, затраже одмах други дан од архимандрита, да им исходи да Троповић дође за њихова пароха. Настојањем архимандрита Инокентија убрзо је млади Троповић дошао у Топлу као парох*“ (стр. 241).

У краткој, али садржајној студији „Светоуспенски манастир Савина у Мељинама код Херцег Новог“ (Горан Комар, издање Манастир Савина, 2001.), аутор цитира један документ Управе комунитаци Топаљске, из новембра 1773. године (дакле, четири године прије почетка градње велике цркве), којим се оцу Инокентију Дабовићу издаје пуномоћ за путовање

у Угарску: „Чинимо вјеру ми капетан и суђе од превјерне комунитади од Топле државе Новске, с нашом заклетвом, коме се чека, како часњјелиши отац Инокентије Богданов Дабовић, јес дошао ођен у његово ђетињство учити се. И поставио се свештеником у овоме нашем манастиру Свето Успенскоме од Савине, по закону Свете Матере Цркве Восточне Јерусалимске, и свеђер чинио живот смирени и добродјетелни, и учио ови пук закону Божијему и вјерности свом природном и превредром принципу. И ово му допуштамо на питање вишереченога оца Дабовића који има поћи с допуштењем свога вишереченога манастира у Унгарију за прифатити лемозину од оца Симеона Марковића, кога су послали како брата од истога манастира у церку прошилије година у више речену Унгорију...“ (стр. 67). На другом мјесту, у истој студији се наводи, када се градња велике цркве приводила крају, да се манастирско братство усредредило на израду иконостаса, те да је управо архимандрит Инокентије за тај посао ангажовао Симеона Лазовића (свештеника из Бијелог Поља) и са овим живописцем јула 1795. године склопио уговор.

Отац Инокентије је, како се види, и прије почетка и током изградње велике цркве, био потпуно посвећен том великом подухвату. Три године након завршетка градње (1802) упокојио се у 81. години и сахрањен уз апсиду овог великог храма.

Братство савинског манастира, као успомену на заслуге и дужност према завичају Архимандрита Инокентија (Дабовића), Крушевичанима су завјештали велику духовну привилегију - свечану вечеру уочи манастирске славе.

ДУХОВНИ САДРЖАЈ ЗАВЈЕШТАЊА

У настојању да Крушевичка вечера има одређени духовни и културни садржај, у протеклих неколико година, уз присуство високих гостију (епскопа, игумана, амбасадора, конзула, локалних званичника, представника завичајних удружења), биле су представљене нове књиге, монографије или пјесничке збирке, аутора рођених у Крушевицама или потомака Крушевичких (Илије Павловића, Милана Милановића, Драгољуба-Миша Милошевића).

Године 2013. окупљање је посебно обиљежено радосним саопштењем да је један Крушевичанин заслужио Орден Св. Саве, као и самим присуством носиоца овог великог одликовања - Душана Радовића. Он је то високо признање заслужио својим ктиторством обновљене (из темеља поново подигнуте) завјетне цркве Лазарице на Видовом Врху (која је административно у парохији Крушевичкој). Обновљени храм Св.

Великомученика Косовског цара Лазара, освећен је дан по Видовдану 29. јуна 2013. године. И ово је несумњиво велики допринос да ова завјетна вечера настави своју мисију чувања традиционалног духовног наслеђа, задужбинарства и добротинства.

Тако смо 2012. године, поред старе велике духовне привилегије коју нам је даровао отац Инокентије, имали још једну привилегију, да уз присуство пријатеља из Ваљева, представимо ново издање књиге *Моје успомене из Боке* владике Николаја Велимировића. Зашто баш ово дјело, и зашто баш у окриљу Савинског манастира¹. Било је неколико разлога.

Моје успомене из Боке, Николај Велимировић написао је и објавио 1904. године, по завршетку једног боравка и учитељевања у Херцег Новом. Иако тај период владичиног животописа и посебно разлози његовог боравка у Боки нису потпуније истражени², сматра се да је то била прва његова објављена књига. Радећи као декан једног факултета у Ваљеву утврдио сам да ниједна ваљевска библиотека нема ту прву владичину књигу³. Пошто је ово дјело Владике Николаја настало за вријеме његовог учитељевања у нашем завичају, осјетио сам се дужним да покушам да те импресивне записе, чија стилска и садржајна љепота засјењује море страница исписаних о Боки, учиним доступним новим читаоцима на српским просторима. И да би се тако, неким скромним својим удјелом, одужио великим духовним тековинама које је отац Николај још почетком протеклог столећа оставио о „нашој милој Боки“ и посебно о Савинском манастиру. То је био први разлог припреме новог издања првог владичиног објављеног дјела и његовог представљања у окриљу овог манастира.

Други, а заправо суштински разлог је, што је већи дио овог списка инспирисан људима и догађајима везаним за прослављање крсног имена манастира Савина, Успенија Св. Богоматере. У том контексту Владика

¹ Ово издање се може сматрати малим ваљевско-бокешким заједничким издавачким подухватом. Приређено је, с благословом Епископа Ваљевског Господина Милутина, а трудом прегалаца четири установе: Факултет за пословну економију, Ваљево; Српско-руско братство „Светог Николаја Српског и Светог Јована Шангајског“, Ваљево; Арс Клуб Нова, Ваљево и Матица Боке, Херцег-Нови.

² О књизи је говорила професор књижевности Мр Снежана Адамовић, један од приређивача, која је за ову прилику написала биографију Владике Николаја; магистрирала је на делу Владике Николаја а приводи крају докторску дисертацију о Његошевом делу; председник је Српско-Руског братства „Светог Николаја Српског и Светог Јована Шангајског“ у Ваљеву

³ На идеју да се припреми ново издање овог дјела Владике Николаја - Моје успомене из Боке, дошао сам као декан Факултета за пословну економију у Ваљеву, припремајући се за свечаност уручења диплома. Тада сам, констатујући изненађујућу чињеницу да ниједна ваљевска библиотека нема ту прву владичину књигу, подсјетио да су преци већине тамошњих дипломаца у живописне ваљевске „чарне горе“ дошли из Старе Херцеговине и Црне Горе.

Николај, врло сликовито, описује управо и догађај уочи манастирске славе – Крушевичку вечеру, која духовно повезује овај манастир и наше Крушевице, о чему иначе нема много записа. Ево само неколико детаља које је Владика Николај о томе записао:

„Око доњих стубова стајаху са погнутим главама и изразом највећег страхопоштовања и побожности људи у богатом херцеговачком руху. То су Крушевљани...“

Како су дични ови кришници Херцеговци! На лицу им се може прочитати израз тихе среће и блаженства, као на јагњету, које, вијано и гоњено од вукова, утруђено и намучено, обре се у тору са осталим сродницима и познаницима својим...“

У дворцишту манастирском запалише се многи лучеви. Ту беху поседали за вечеру Херцеговци, који су манастиру на конак дошли. Не памти се већ од када постоји обичај, да се у манастиру спрема вечера уочи Велике Госпође и даје даљним гостима, а од ових нарочито Херцеговцима из околине некадашњег Тврдоша...“

Крушевљани већ беху ушли у храм и пре звоњења, изљубили све иконе редом, па се повукли у дно храма и почели своју тајну молитву.“

Ове ријечи владике Николаја, који сликовито описује људе у богатом херцеговачком руху, дичне и кришне Херцеговце, који су у дворцишту манастирском поседали за вечеру, аутентично свједоче управо о овом обичају, којег ми светкујемо као Крушевичку завјетну вечеру уочи Госпођиндана. Временом се и овај обичај измијенио, тадашња Херцеговина сада за намјернике није тако далеко, па Херцеговци више не долазе манастиру на конак. Братство савинског манастира, као успомену на заслуге и дужност према завичају Архимандрита Инокентија, Крушевичанима су завјештали велику духовну привилегију - свечану вечеру уочи манастирске славе.

Као трећи разлог овог заједничког ваљевско-бокешког издања, послужио је један илустративан детаљ, који говори да су се у ваљевски крај насељавали људи и из наших Крушевица. У познатој антропо-географској студији Обрена Ђурића-Козића „Шума, Површ и Зупци у Херцеговини“, објављеној 1903. године, у Српском етнографском зборнику (који уређује чувени Јован Цвијић, а издаје Српска краљевска академија), пишући о клими и земљишту ових крајева, аутор описује и вјетар „посунчаник“ који дува љети (креће се за сунцем), а који не доноси кише, те проузрокује неродне године, па га народ зове „торбомеља“. Козић дословно наводи: „Прича се, кад се некад једна породица из Крушевица одселила у Србију, негде код Ваљева, да је дошао један Крушевичанин да ту породицу обиђе. Између осталог, упита га једна баба од тих: ‘Који вам вјетар сада пува, синко?’ – Богме, баба, посунчаник, -одговорио је он. – ‘Знам, сине,

торбомеља, који ме је и оћерао из оне земље. Тако је, веле, остало то име овом ветру“. А тако је записао Обрен Ђурић, прије више од сто година, а то је било само годину дана (1903) прије него је Владика Николај објавио ову, своју прву, књигу (1904).

Поводи за припрему овог издања Владичиних Успомена, и његовог представљања на Крушевичкој вечери, дакле, јесу и подсјећања на заједничке етничке и духовне корјене, образовну и животописну везаност старих и нових генерација западне Србије, Старе Херцеговине, Боке и Црне Горе, са увјерењем да ова богоугодна књига и данас доприноси везама „приморске и сувоземне браће“ а у жељи да се ови дивни записи, можда најимпресивнији међу многим томовима исписаним о Боки, учине доступним новим нараштајима на српским духовним просторима.

ПОВЕЗАНОСТ СВЕШТЕНИКА ДАБОВИЋА И ВЛАДИКЕ НИКОЛАЈА

Ново издање Владичиних *Успомена* припремано је са увјерењем да ова богоугодна књига и данас доприноси везама и разумјевању „приморске и сувоземне браће“. Притом и једна занимљивост: Архимандриту Инокентију (Дабовићу), као и Владици Николају (Велимировићу), крштено име је било Никола. А саборни храм у Крушевицама, који је иначе знатно старији од њих, посвећен је Светом Николи.

Владика Николај, колико је познато, није оставио посебне записе о Инокентију Дабовићу, али јесте о једном другом познатом архимандриту из породице Дабовића. О томе пише један учени Бокелј, Славо Стојковић („Прилози за биографију архимандрита Севастијана Дабовића“; зборник „Бока“ бр. 31, 2011).

Инокентије се, као што знамо, у 81. години, упокојио на самом почетку 19. вијека. Средином тог вијека (1853) једна породица Дабовића из Сасовића, супружници Илија и Јелена, одселили су у Америку. У Сан Франциску је 1863. рођен њихов син Јован, који је име добио вјероватно по крсној слави Дабовића (6. октобра, Зачеће светог Јована Претече и Крститеља). Мали Јован се замонашио у својој 12. години, и добио име Севастијан, у Руској православној цркви, пошто СПЦ све до 1921. године у Америци није имала своје епархије.

Севастијан Дабовић је први и једини Србин, рођен у Америци, који се замонашио, и први је поглавар српске православне мисије у тој земљи. Као мисионар, пропутовао је цио свијет. Крстарио је Америком и Канадом, више пута је посећивао Русију и Јапан, Антиохију, Јерусалим и Цариград, посјетио је и митрополита Митрофана Бана на Цетињу, петнаест пута препловио је Атлански и више пута Тихи океан, крштавао је Ескиме на Аљасци гдје је подигао двије цркве. Прву српску цркву подигао је у

Калифорнији (у Џексону), посветио је Светом Сави, а звона за ту цркву поклонили су православни Индијанци са Аљаске.

О животу Архимандрита Севастијана доста сазнајемо управо из сјећања, тада Владике Жичког, Николаја Велимировића, које је објавила „Политика“ од 12. јануара 1941. године. Владика Николај описује њихов први сусрет у Сан Франциску још 1915. године, Севастијанов лик, његов живот и његове последње године, које је провео као сиромах, потуцајући се по нашим манастирима. Непосредно пред упокојење, крајем новембра 1940. године, Севастијан, како пише Николај *„Пожелео је сунце сунчане Боке. Вукла га је жеља у прадедовски крај.“* Послије само неколико дана, већ изнемогао, хитно се вратио у манастир Жичу. Владика Николај је записао: *„Тачно у 12 сати, 30. новембра, предао је душу своју Богу у Светосавској Жичи отац Севастијан, највећи мисионар Србин модерног времена, мисионар светског стила и светског значаја.“* Послије много година, посмртни остаци архимандрита Севастијана Дабовића, пренијети су из манастира Жиче у цркву Светог Саве у Џексону, прву цркву коју је он, уз помоћ православних вјерника, подигао давне 1894. године.

Подсјећање на ово старо завјештање манастира Савине, надамо се, доприноси да Крушевичка завјетна вечера настави своју мисију чувања традиционалног духовног наслеђа и постане истинска трпеза братске и пријатељске љубави.

Ana M. ZEČEVIĆ

**O ZBORNIKU RADOVA O PAŠTROVSKOJ I BUDVANSKOJ
MUZIČKOJ TRADICIJI I KULTURI
ZAČUH VILU U DUBRAVU ĐE PJESAN POJE**

Knjigu *Začuh vilu u dubravu đe pjesan poje: zbornik radova o paštrovskoj i budvanskoj muzičkoj tradiciji i srodnim temama* na proleće 2016. godine priredili su etnomuzikolog, dr Zlata Marjanović, i Dušan Medin, arheolog i master menadžer u kulturi i medijima. Urednica izdanja je mr Ana M. Zečević, teoretičarka muzike, dok su recenzenti nedavno počivši akademik Petar Vlahović, etnolog, prof. dr Anika Vukčević Skovran, istoričarka umetnosti, i mr Dobrila Popović, muzikolog. Stručni saradnici u radu na zborniku su Stanka Janković Pivljanin, dipl. filolog srpskog jezika i književnosti – master, i Davor Sedlarević, spec. vaspitač tradicionalnih igara. Zbornik je objavljen u okviru Biblioteke „Kulturno nasleđe Paštrovića“, čiji je urednik Dušan Medin, MA, recenzent dirigent, maestro Bojan Sudić, a izdavači Udruženje Paštrovića i prijatelja Paštrovića u Beogradu „Drobni pijesak“ i Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ iz Petrovca na Moru

(za izdavače dr Pavle R. Anđus i Mila Medin). Lekturu i korekturu potpisuje Katarina Pišteljić, dizajn korica i tehničko uređenje Jasmina Živković, štampu „Topalović“, Valjevo. Tiraž prvog izdanja, koje ima 392 stranice (deblje hartije), B5 formata, uokvirenog mekim povezom – 200 primeraka. Treba pomenuti i to da je zbornik rezultat rada dva multidisciplinarna okrugla stola „Paštrovske

muzičke teme“, održanih u Beogradu i Petrovcu na Moru s proleća i leta 2014. godine.¹

Već po podnaslovu zbornika može se dobiti uvid u širok spektar zanimljivih tema, obrađenih u ovoj publikaciji. Ideja priređivača bila je da prikažu relevantne podatke o do sada prikupljenom paštrovskom i budvanskom kulturnom i muzičkom nasleđu, kao i novijem stvaralaštvu, te da ga afirmišu i popularišu kroz različite vidove naučnih i stručnih radova, sakupljenih i zapisanih sećanja i svedočenja naroda Primorja, Budve i Paštovića, te kroz niz priloga, pre svega, muzičkih. Već u uvodnom slovu „Muzička škrinja Paštovića i Budve“, priređivači ističu da je u zborniku prikazan svega deo istražene građe i da sadržaj zbornika treba „više da ukaže na one muzičke osobenosti koje su autorima u trenutku bile istraživački privlačne, nego i da ponudi konačan uvid u izabrane teme“. Cilj ovde objedinjene građe jeste da se prikažu „muzičke teme“ Budve i bliskog paštrovskog područja nekada i danas, ali i da se ponudi prostor za buduće naučne i stvaralačke poduhvate.

U zborniku se nalazi ukupno 35 radova uklopljenih u devet tematskih celina (glava), naslovljenih prema poetskim melostihovima „istrgnutim“ iz paštrovskih i budvanskih tradicionalnih i autorskih pesama.

Prva glava zove se simbolično, „Propjevajte tanka grla: kultura i muzika“ i sadrži šest priloga o kulturnoj istoriji Budve i paštrovskog kraja, kao i o njihovoj muzici i kulturnom sadržaju, od davnina, pa sve do XX veka. Autori: Ivan S. Vukčević, MA, Stanka Janković Pivljanin, MA, dr Zlata Marjanović, dr Slobodan Jerkov, dr Mila Medigović Stefanović i dr Miroslav Luketić.

Druga glava, sa naslovom „Fatajte se b'jele ruke: muzika i igra“, sadrži tri rada koja se bave proučavanjem paštrovske igre, kao običaja i kao muzičke numere koja može danas da se izvodi, u što izvornijem vidu ili u vidu tzv. stilizovanog folklornog dela. Zanimljivo je da ova celina, kako navode priređivači, „nakon više decenija sabira stručna znanja o tradicionalnim igrama u Paštovićima“, a „po prvi put im pristupajući ne samo deskriptivno“, već i analitički. Autori: Mila Medin, Davor Sedlarević i Darinka Ljubiša.

Naredna celina, „L'jepi su sjenki horizonta: sagledavanje muzičke baštine i stvaralaštva“, sadrži tri priloga koji govore o stepenu praktične primene paštrovske muzike u obrazovanju, kao i o načinima popularizacije muzike u savremenom dobu. Autori: Kaća Zenović Šćekić, Đorđe V. Gregović i Bojan Sudić.

„I pjevam gradu svom pjesmu dragu: muzičke institucije i organizacije“ objedinjuje, takođe, tri rada koja opisuju aktivnosti tri budvanske institucije

¹ Više o ovim okruglim stolovima na linkovima: <http://butua.com/izvjestaji-reportaze/beograd-odrznana-manifestacija-u-pocast-ljubisi-pastrovske-muzicke-teme/> i <http://butua.com/izvjestaji-reportaze/petrovac-pastrovske-muzicke-teme/>. U ovom zborniku, u tekstu Dušana Medina i Danijele Medigović Kuč, do detalja se prikazuje rad oba okruga stola.

i organizacije, a to su: niža muzička škola, Gradska muzika i vokalna grupa „Harmonija“, ponosi grada. Autori: Ninoslava Zlatković, Branka Medin Stanić, Nikola Vučković, MA, Itana Lalović i Mirjana Pajović.

Peta glava – „Vesel’mo se veselimo: muzičke manifestacije“ obuhvata dva rada koja se bave savremenijim, popularnijim muzičkim pravcima, manifestovanim kroz različite muzičke i kulturne događaje u Budvi i Petrovcu. Autori: Željko Milović i Vinko Mihailović.

Naredna cjelina, „Pjesme, tanzon, vodmo hora: muzički projekti“, sadrži četiri priloga koja se bave scenskim izvođenjima različitih muzičko-dramskih sadržaja. Autori: mr Ana M. Zečević (dva rada), Dušan Medin, Danijela Medigović Kuč i Srđa Zlopaša.

Sedma glava se zove „Svako ga zrno po dukat valja: muzičke kompozicije“ pravi je biser u ovoj publikaciji, jer kroz pet radova objedinjuje veliki broj do sada neštampanih kompozicija, kako starije paštrovske muzičke tradicije, tako i novijeg doba. Autori: mr Ana M. Zečević, Dr Zlata Marjanović, Mirjana Pajović, Vjera Nikolić, Natalija Zenović i Sonja Mićunović.

Osma glava zbornika, pod naslovom „Zvijezda će ti svijetliti: muzički portreti“ sadrži četiri rada posvećena pojedincima – Paštrovića i Budve, koji su svojim talentom i marljivim radom umnogome uticali na razvoj muzičke kulture u Crnoj Gori i izvan nje. Autori: mr Marko Rogošić, dr Zlata Marjanović, Trivo Zolak i Vojislav Pantić.

„Ljubav je pjesma: prikazi knjiga i kompakt-diskova“, posljednja glava zbornika, objedinjuje četiri prikaza. U pitanju su knjige i kompakt-diskovi sa paštrovskom tematikom. Autori: dr Zlata Marjanović (dva rada), Aleksandar Radović i mr Ana M. Zečević.

Zbornik *Začuh vilu u dubravu đe pjesan poje* prati nekoliko priloga.

Prvi u nizu je rad bibliografa Milorada T. Milovića – „Muzika u Paštrovićima: prilog bibliografiji“. Nakon uvodnih napomena, autor daje sto šezdeset četiri bibliografske jedinice paštrovske građe, od toga 61 posebna i 102 elektronska izdanja. U nastavku je priložen Imenski registar. Autor je priredio znatno dužu bibliografiju o muzici u Paštrovićima, koja će mu u doglednoj budućnosti biti i objavljena.

Ostali prilozidnose se na niz fotografija i plakata sa održanih okruglih stolova „Paštrovske muzičke teme“ u Petrovcu na Moru i Beogradu 2014. godine. Zbornik sadrži i tri recenzije.

Priredivači su, kao posebno dragocen dokumentarni materijal, priložili i sledeću građu: plakate i fotografije učesnika i posetilaca okruglih stolova „Paštrovske muzičke teme“, otrgnuvši od zaborava trenutke tih inicijalnih projekata koji su rezultirali ovim zbornikom. Inače, ova publikacija obiluje reprezentativnim vizuelnim materijalom – starim i novijim fotografijama, uglavnom poteklim iz privatnih paštrovskih i budvanskih kolekcija, kojima se

pojačava impresija čitalaca i stiče bolji uvid u odabrane teme. U duhu ispravnog izdavačkog kodeksa, sve ilustracije su ne samo pravilno potpisane, već je uz svaku navedeno i odakle je preuzeta, tj. čijom je ljubaznošću ustupljena.

Osim biografije priređivača – Zlate i Dušana, u finalu zbornika nalazi se i pogovor „Paštrovići i muzika“, potekao iz pera prof. dr Pavla R. Anđusa, predsednika Udruženja Paštrovića i prijatelja Paštrovića u Beogradu „Drobni pijesak“.

Na kraju bismo dodali da, s obzirom na to da je u ovoj „maloj enciklopediji“ obrađeno i priloženo samo dvadeset procenata sakupljene građe, u budućnosti možemo očekivati novi tom istog izdanja, korisnog kako istraživačima, kulturnim pregaocima, tako i izvođačima paštrovske muzičke baštine. Time se sukcesivno neguje ukus publike i utiče na opšti razvoj kulture jednog podneblja i šire.

Мирјана БЛАГОЈЕВИЋ

НЕВЈЕСТА У СВАДБЕНОМ КРУГУ

Миле Медиговић Стефановић

- Приказ књиге -

Књига Миле Медиговић Стефановић (издавачи: *Дробни пијесак и Бауо*, Београд-Петровац на Мору, 2016. године) велики је допринос изучавању свадбених песама и обичаја Паштровића. Ауторка је у овој дубокој студији, једној од најзначајнијих животних догађаја, надарено и речито, приказала и више од онога чиме се на први поглед бавила. Успела је да покаже и да читаоцу приближи положај Паштровки, не само током свадбене церемоније, него и у породици и друштву ове особене приморске заједнице.

Свадба као културни феномен, садржи социјалне, религиозне и митске садржаје. Циљ свадбеног ритуала свакако јесте спајање младенаца, али је други, можда још значајнији, да се пре свега преко њихове везе споје две фамилије и да тако почне дуги период њиховог орођавања.

Паштровска свадба издваја се по својој форми и садржини, сачуваним вековима. Свадбени ритуал код Паштровића, праћен је традиционалном драмском, вербалном и музичком матрицом. Њихов смисао је отклањање негативних утицаја, да се лоше силе умилостиве и да младенци добију само добро у заједничком животу.

У својој књизи *Невјеста у свадбеном кругу*, ауторка говори о ова три кода која прате утврђени свадбени образац, али нам посебно скреће пажњу на овај трећи, на свадбену песму.

Као изворну грађу, служећи се сватовским народним песмама Паштровског приморја које је забележио Вук Караџић, а које су штампане у Бечу 1841. године, под називом *Српске песме*, као и песмама из етнографског списка Дионисија Миковића *Паштровска свадба*, који је објављен у Босанској вили 1891. године и, на крају, користећи део о свадбеном ритуалу из антропогеографско-етнолошке студије Јована Вукмановића *Паштровићи*, Мила Медиговић Стефановић у овој књизи истиче, да су жене биле принуђене да се изборе за *писмо* душе, емоције, жеље и надања, оставивши на тај начин величанствен траг у поезици

свадбене лирике, чије порекло је у најближој корелацији са свадбеним обичајима као важним догађајем за њих. У тој поезији, на изванредан начин, Паштровки јесте дата предност, али без икаквог индивидуалног одређења и њене различитости, што опет значи да је њена савршеност и потпуност могућа једино и само у симбиози са мушкарцем. Због чега? Јер је она од његовог ребра и настала.

Почев од припрема за свадбу, тако и током целог *свадбеног пута*, женском песмом и женским певањем, пропраћене су све целине које то путовање карактеришу. Ауторка подвлачи да је женски посао у свадбеној активности управо песма и да је искључиво *жена* надлежна у сфери певања, у сфери надградње и да је она дух тог свадбеног тела. Јер, она не пева само за себе, већ пева и о себи, у име мушкарца.

Те песме нису исте, већ су подешене према одређеном тренутку. Оне између прошње и свадбе, изражавају женску стрепњу, страх од непознатог, од оног што је очекује у мужевљевом дому. Оне су и путоказ за невестино понашање код нових родитеља, указују на унапред установљене захтеве које мора да испуни, да се прилагоди зарад своје егзистенције.

Мила Медиговић Стефановић скреће пажњу да на *свадбеном путу* постоје и два момента без певања, упечатљива, испуњена црквеном тишином, када *сватовима од пута* представљају невесту и по прстеновању. Између њих, када девер невести ставља зелени венац, симбол женске пасивности, пева се песма која симболизује живот и љубав, али којом се означава и смрт, те је стога она у најтешњој вези са тужбалицом, песмом из другог обичајног круга.

Песме у којима је невеста у средишту пажње и кроз које ће бити изражено колективно задовољство, певаће се током заједничког пута младенаца и по њиховом доласку у дом младожењиних родитеља. Има, међутим, тренутака када то није тако и када се у момачкој кући уочи свадбе певају песме мушких ознака, с намером да се жена искључи, јер у тој мушкој, епској песми, на првом месту стоји јунаштво.

Због чега круг и у њему невеста? Шта чини поруку? На изванредан начин Мила Медиговић Стефановић показала нам је, да је сиже сватовских песама, пре свега, утемељен на свадбеном догађају и да је само и искључиво женски глас тај који доноси празничну атмосферу и заокружује цео обред.

Поруци ауторке ту није крај: У тврдој племенској заједници, каква је паштровска, све оно што није могло да се каже и покаже, могло је да се изрази једино кроз женску свадбену лирику, која је вазда изражавала стрепњу, надање, жудњу, тежњу за спајањем у срећи и благостању, жељу за љубављу као основном људском потребом.

Свесно желећи, или можда не, Мила Медиговић Стефановић,

разгрнула је још један ништа мање вредан слој ове књиге, бацивши светло на положај жене у паштровском друштву. Паштровка је, показује нам ауторка, бледа линија круга у чијем средишту је увек мушкарац.

Њу, коју гора роди, сунце доји и роса узгоји, свилу међу свилама, злато међу златарима, наш цветак наранџе, нашу виолу, ружу, виту јелу, пауницу, вилу Приморкињу, Скочидјевојку..., нашу невјесту висока струка, црне косе и очију, румена лица, и ону без које круга нема, као што рече Мила Медиговић Стефановић, уздигла је до највећих висина само песма коју испеваше женска уста.

IN MEMORIAM

In memoriam

ILIJA PUŠIĆ
(1922 – 2015)

Teško je u ovom trenutku izreći neprijatnu istinu da naš dragi, visoko cijenjeni i uvažavani kolega, neumorni istraživač, naučnik, muzeolog, vrsni organizator i nadasve odani i iskreni prijatelj, magistar arheologije Ilija Pušić, više nije sa nama i da se izuzetno dug i višestruko plodan životni vijek ovog neumornog borca za naučnu istinu, ugasio 29. avgusta 2015. godine.

Ilija Pušić je rođen 1922. godine u Kumboru, nadomak Herceg Novog, grada kome će ostati vjeran sve do kraja svog života i kome će nesebično podariti sve ono što je kao izuzetan čovjek pun ljudskih vrlina i kao ugledni naučnik i neumorni istraživač kulturne prošlosti svog grada i čitave Boke Kotorske, posjedovao.

Radnu karijeru je započeo kao učitelj, da bi kasnije čitav svoj radni vijek posvetio arheologiji, nauci koja od čovjeka koji se njome bavi zahtijeva upornost, znanje, istraživački duh, iskren odnos, potpunu predanost, upravo ono što je uvaženog Iliju Pušića, kao arheologa odlikovalo. Svoj iskreni odnos prema arheologiji nadopunio je magistraturom, koju je 1978. godine odbranio na Sveučilištu u Zadru sa tezom “Preromanička arhitektura i skulptura Boke Kotorske”, pokazujući time da raspon njegovog interesovanja u izučavanju naslijeđenih kulturnih vrijednosti Bokokotorskog zaliva ne obuhvata samo periode praistorije i antike, već da dopire do srednjeg vijeka.

U želji da pruži svoj puni doprinos u isticanju naslijeđenih kulturnih vrijednosti svog grada, ali i čitave Boke Kotorske, dobar dio svog radnog vijeka, odnosno do odlaska u penziju, magistar Ilija Pušić je proveo kao

direktor Zavičajnog muzeja u Herceg Novom, gdje se pored svog osnovnog opredjeljenja kao arheolog, pokazao kao vrstan organizator i muzeolog, koji je svojim zalaganjem ovu ustanovu podigao na zavidan nivo, bogateći njene zbirke, posebno arheološku, novim eksponatima, koji su najčešće poticali sa brojnih arheoloških istraživanja u kojima je Ilija učestvovao ili kao rukovodilac ili kao član stručne ekipe. Istovremeno, uviđajući potrebu za afirmacijom umjetničkih vrijednosti svog grada, pokrenuo je ideju za osnivanje umjetničke galerije u Herceg Novom, koja je ubrzo pod imenom "Josip Bepo Benković" osnovana i koja je u okviru Zavičajnog muzeja pružila gostoprimstvo brojnim istaknutim umjetničkim stvaraocima, ne samo iz Herceg Novog, već i iz cijele ondašnje Jugoslavije.

Kako se, po riječima uvaženog Ilije Pušića, Boka Kotorska ne bi doživljavala samo kao turistička atrakcija prepuna prirodnih ljepota i fenomena, već i kao bogata riznica kulturnih i umjetničkih vrijednosti, koje su iz prošlih vremena doprle do nas i koje zahtijevaju da budu na pravi način sagledane i izučavane, čiji značaj i vrijednosti zaslužuju da budu saopšteni široj stručnoj i naučnoj javnosti, magistar Ilija Pušić je kao direktor Zavičajnog muzeja, u okviru ove institucije, pokrenuo izdavanje posebnog zbornika radova iz nauke, kulture i umjetnosti pod nazivom "Boka", čiji je prvi broj izašao davne 1969. godine. Pri tome treba naglasiti da je u prvom broju ove popularne edicije, koja izlazi i danas, Ilija Pušić, kao arheolog sa dovoljno stečenog terenskog i stručnog iskustva, dao opis arheoloških lokaliteta identifikovanih na prostoru Boke Kotorske, počev od praistorijskih pa sve do rano srednjovjekovnih, sa posebnim osvrtom na stanje arheološke nauke na ovom prostoru. Među pobrojanim i opisanim lokalitetima pominje se i jedan izuzetnih vrijednosti, koji je u arheološkoj nauci Crne Gore, kao svojevrsna naučna dragocjenost svjetskog renomea, izazvao posebnu pažnju sa većim brojem objavljenih stručnih i naučnih rasprava. Riječ je o praistorijskim crtežima koji se nalaze na jednoj stijeni u Lipcima, na koje je, kao izuzetno zanimljive i jedinstvene umjetničke kreacije praistorijskog čovjeka na ovim prostorima, kolega Pušić još ranije skrenuo pažnju, dajući u svom prilogu pod naslovom "Praistorijski crteži na stijeni u Lipcima", objavljenim 1966. godine, po prvi put sa stručnog aspekta njihov kraći opis, uz naglasak na njihov značaj za arheološku nauku u cjelini.

Nošen željom za produbljivanje svojih saznanja o arheološkim vrijednostima Boke Kotorske, uvaženi Ilija Pušić je tokom svog radnog vijeka pristupio istraživanjima većeg broja arheoloških lokaliteta sa područja Boke Kotorske, kako onih iz praistorije, tako i onih iz vremena antike i ranog srednjeg vijeka, iz čega je proistekao veći broj stručnih rasprava i saopštenja, koji su objavljeni u različitim stručnim i naučnim publikacijama Crne Gore i šire. Iz relativno širokog opusa objavljenih stručnih radova, svojim

doprinosom u razotkrivanju kulturne prošlosti Boke Kotorske izdvajaju se dva monografska rada u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Jedna monografija pod nazivom “Pećina Vranjaj, praistorijsko stanište iznad Herceg Novog”, objavljena 1999. godine, obuhvata rezultate istraživanja ovog pećinskog staništa u masivu Orjena, dok je druga, pod nazivom “Preromanička umjetnost na tlu Crne Gore”, objavljena 2006. godine, posvećena izučavanju preromaničke umjetnosti na prostoru Crne Gore, u kojoj je sažeto i instruktivno prikazana prikupljena građa o preromaničkoj umjetnosti i u kojoj su na osnovu stilskih karakteristika predložena rješenja određenih problema vezanih za osobenost, nastanak, razvoj i hronologiju tog umjetničkog stila prisutnog na tlu Crne Gore. Navedene monografije, uz veći broj objavljenih stručnih priloga, dovoljno ubjedljivo govore o Iliji Pušiću kao izuzetnom arheologu i vrsnom poznavacu kulturne prošlosti svog grada i Boke Kotorske, koji je svojim zalaganjem i kao naučnik i kao istraživač pružio dragocjen doprinos u izučavanju i razvoju arheološke nauke u Crnoj Gori.

Kao izuzetan stručnjak sa bogatim iskustvom stečenim u istraživanju i izučavanju kulturne prošlosti Boke Kotorske, magistar Ilija Pušić je dio svog stručnog angažmana posvetio i istraživanju i izučavanju arhitektonskih spomenika Starog grada Herceg Novog, posebno tvrđava Forte Mare i Kanli kule, na kojima je svojevremeno obavio i određene istraživačke zahvate, da bi se kasnije, s dozom kritičnosti, osvrnuo na njihova stanja i izgled nakon obavljenih restauracija.

I pored pune posvećenosti arheologiji i arheološkim istraživanjima, uvaženi kolega Pušić je nalazio vremena i za druge, dodatne aktivnosti. Bio je aktivan član Društva arheologa Crne Gore, dajući svoj puni doprinos njegovom osnivanju i član Odbora za arheologiju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Kao posebno uvažavani i cijenjeni arheolog iz Crne Gore, često je sa svojim stručnim priložima o saopštenjima uzimao učešća na savjetovanjima, simpozijumima i kongresima arheologa, koji bi se tokom godine organizovali u gotovo svim veći centrima ondašnje Jugoslavije.

Na kraju, prisjećajući se svega onoga što je naš dragi kolega i doajen arheologije Crne Gore, magistar Ilija Pušić učinio u afirmisanju ove značajne i ozbiljne nauke, koji je pored stručnog i naučnog doprinosa za njen dalji razvoj, svojim ukupnim ponašanjem i ozbiljnim pristupom u radu, mlađim kolegama služio, ne samo kao izvor saznanja, već i kao primjer časnog i odgovornog čovjeka, istraživača i naučnika, na čemu smo mu iskreno zahvalni.

Čedomir Marković

ILIJA (IŠO) PUŠIĆ, magistar arheoloških nauka

Sjećanja na druženje duže od pola vijeka

Govoriti danas o dragom prijatelju i kolegi Iliji Pušiću, o našem Išu kako su ga svi od milošte zvali, značilo bi vratiti se nekim čarobnim vanvremenskim vremenoplovom unazad za više od pola vijeka, u one davne dane s početaka šezdesetih godina prošlog stoljeća kada je u crnogorske muzejske institucije počela da pristiže prva generacija školovanih kustosa – arheologa, historičara, historičara umjetnosti, etnologa. Ta generacija je postepeno počela da zamjenjuje naše časne starce, profesore historije, geografije ili književnosti koji su svojim marljivim radom i osjećajem za poštovanje starina uspjeli da sačuvaju veoma fragmentirane i ugrožene ostatke naše prošlosti i tradicije. Velika je zasluga tih pionira naše muzeologije, ne samo to što su spasili nacionalno blago u ratnim vihorima, već i to što su u zamasima poslijeratne obnove razorene zemlje našli snage da nametnu ideju o potrebi razvijanja i jačanja slabašne mreže muzejskih ustanova u svim opštinskim centrima. Zato se s dužnim pijetetom moramo sjećati imena kulturnih poslanika te stare generacije, Milutina Plamenca, Jovana Vukmanovića, Jovana Ivovića, Dušana Popovića, Ignja Zlokovića i nekolicine drugih koji su bili pioniri crnogorske muzeologije i zaštite. Istovremeno je nova država počela da donosi čitav niz zakona iz oblasti muzeologije i zaštite spomenika kao dijela sistema i da ih vrlo rigorozno sprovodi, a u tome su prvorazrednu ulogu igrali prvi školovani i obučeni mozealci i zaštitari pružajući svesrdnu pomoć starijim kolegama i postepeno ih zamjenjujući u ovim odgovornim poslovima.

Početak moje saradnje i drugovanja sa Išom Pušićem datira od ljeta 1961. godine kada sam kao kustos pripravnik Pomorskog muzeja u Kotoru počeo da pripremam za izlaganje do tada neopravdano zapuštenu zburku kamenih spomenika gradskog Lapidarija, no kako sam morao otići na odsluženje vojnog roka to je dovršenje izložbene postavke optimalno izveo moj dragi prijatelj Išo, istovremeno pronašavši u preromaničkom fundusu dragocjeni materijal za svoje docnije rasprave i magistarsku tezu. Druženje se nastavilo i kasnije i preraslo u trajno kućno i porodično prijateljstvo, a uskoro nam se pridružio još jedan mladi kolega arheolog Čedo Marković iz Republičkog zavoda za zaštitu spomenika. Nas trojica smo sami organizovali u Herceg Novom septembra 1966. godine VII Kongres Društva arheologa Jugoslavije, koji je

svim učesnicima ostao u dubokom sjećanju ne samo zbog odlične organizacije, već prije svega zbog uspjele ribarske večeri u uvali Malo Rose koju je, naravno, organizovao Ilija sa svojim prijateljima ribarima iz Baošića. Naime, oni su žegli pod svijeću u samoj uvali i zaokolili mrežom jato gavica, a u potezanju mreže na obalu zdušno su im pomagali i naši arheolozi kongresisti, neki od njih se toliko zaniјeli da su ugazili u more skoro do pasa, a gavice su se direktno iz mreže bacale u vrelo ulje i poslije obilno zalivane vinom iz nekoliko demižana – da triput plivaju!

Taj isti tercet je iduće godine po nalogu Republičkog zavoda za zaštitu spomenika rukovodio dvomjesečnim arheološkim istraživanjem polja Carine u Risnu, koje je dalo toliko značajne rezultate da je država morala da odustane od planirane gradnje fabričkih hala Konfekcije Jadran Perast na ovoj lokaciji – naime, tada se striktno poštovao Zakon o zaštiti spomenika kulture!

Tekle su tako spokojne sedamdesete godine prošloga vijeka, pomalo se radilo i saradivalo, ali još više družilo uz šalu i pjesmu. Počinju da naviru zapretana sjećanja. Tada su u Herceg Novom ljeti boravili naši čuveni pisci Ivo Andrić, Branko Ćopić, Dušan Kostić, Zuko Džumhur i mnogi drugi, a često su uživali u Ilijinom društvu i duhovitosti. Jedne večeri je ta grupa bila gost predsjednika opštine Pera Stijepčića, a kada su u sitne ure izašli vanka iz „Amerikanca“, Pero je nastavio da se hvali kako je Herceg Novi postao pravi grad. Ilija ga je prekinuo pitanjem da li je istina to što je rekao, a kad je Pero potvrdio, Išo je zalupao rukama po bedrima kao kokot i glasno zakukurikao, a kada su mu iz mnogih dvorišta odgovorili drugi pijetli, samo je rekao predsjedniku: „Evo ti tvoga grada!“. Jednog ljeta su u Kotor došle slikarke konzervatorke iz beogradskog Zavoda da rade na konzervaciji novootkrivenih fresaka u crkvi svetog Luke, sa njima je došao naš dragi profesor Voja Đurić, pa nas je onda Išo sve pozvao da dođemo jedno veče kod njega na mušuljadu. Mi smo sa dvojica kola otišli u Novi, spustili se skalinama do kuće, pozvonili i zatekli njegovu divnu Boku samu i potpuno nespremnu za posjetu, jer je Išo te večeri otišao u Tivat na koncert sa klapom Bokelji i jednostavno zaboravio da joj kaže za poziv i večeru. Ali, Boka se nije dala zbuniti, odmah je pripremila posluženje i iznijela piće. U neko zlo doba pojavio se Ilija u tamnoplavom veštiti sa leptiricom, noseći vreću sa mušuljama, odmah su Andrija i Toni otrčali u podrum po veliki lonac za otkuvavanje robe da bi se napravila mušuljada na buzaru, a u međuvremenu je pala pjesma za nezaborav. Kad pomenuh Tonija sjetih se jedne šaljive zgode – Toni, kasniji čuveni Rambo Amadeus što je naslijedio duhovitost oca i suptilnu poetičnost majke, jednom je skočio s lumbrelom sa ravnog krova kuće u vrt i – naravno – slomio nogu. Kad je noga ozdravila, trebalo je vratiti štake u Risan pa je Ilija zbog toga otišao na autobusku stanicu, a kako mu đavo nije dao mira stavio je štake pod pazuha i tobože cotao po stanici savivši jednu nogu u koljenu. Naišao odnekud

drugi novski šeret i špicaškandalo Vito Sager pa ga u čudu pita što je, a Išo odgovori da je slomio nogu, pokuca se po čašici savijenog koljena kao da je to gips i reče da se na tu nogu ne može oprijeti niti poskočiti, a sve pokazujući te pokrete tom istom nogom. Vito se izvini da nije znao i da mu je žao, ali kad je ukopčao da Išo skače na onoj tobože slomljenoj nozi, promijeni kolure i poče da beštima jer da ga je namagarčio.

Vrlo često smo zajedno išli na razna savezna savjetovanja i kongrese arheologa, muzeologa i konzervatora širom nekadašnje velike zemlje, od Ljubljane do Ohrida, Prilepa, Peći ... Najčešće smo išli mojim kolima u kojima nije bilo radija, ali je zato na zadnjem sjedištu bio Išo koji nas je razveseljavao i zabavljao čitavim putem. Bio je od nas stariji po desetak i više godina ali nije dozvoljavao da se to primijeti, već je baš naprotiv prednjačio u šeretlucima, improvizovao čitave smiješne zgode i škerce, uvijek izvodio šale i štosove, ali je znao i da ih podnosi na svoj račun. Jednom je uz pomoć mornarice izvadio iz jednog pristaništa kod Rosa dvije topovske cijevi što su služile kao bitve za privez brodova, da bi ih prenio u Novi. Ja sam saznao za to i uspio da ga preduhitrim, unajmio sam od Iva Baka iz Tivta brod pjeskar sa jakim vinčem da ih ukrca sa mula u Rosama i preveze u Kotor, a tamo sam ih prevezao u zatvoreni klostar Dominikanskog samostana i dobro sakrio. Kada je Išo saznao da su mu topovi nestali, odmah je posumnjao u mene i dojurio u Kotor da ih nađe, ja sam mu nevinog lica odgovorio da nemam pojma o čemu se radi i dozvolio da pregleda zgradu Muzeja od vrha do dna, naravno bezuspješno. Tek su mnogo kasnije, u septembru 1989. godine, kod otvaranja Kotora poslije restauracije od posljedica zemljotresa, te famozne cijevi naprasno osvanule i bile postavljene na kamena postolja ispred Morskih vrata, odakle su nedavno sasvim nepotrebno uklonjene.

Odlaskom u penziju Ilija nije prestao da se bavi arheologijom, opsesijom svoje mladosti i zrelog doba. Uzimao je vidnog učešća na godišnjim sesijama Društva arheologa Crne Gore, aktivno sudjelujući u radu skupova zapaženim referatima i priložima. Radio je mnogo podvlačeći crte pod pojedine odsjeke svoje djelatnosti, pisao i objavljivao naučne radove u brojnim časopisima. Da bi se odmorio, izlazio je barkom put Luštice i Ponte Oštro na ribanje i meditiranje pučkajući svoju omiljenu lulu, koja je i sahranjena u more na tom prostoru.

Naš drugar Ilija bio je izuzetno dosljedan, nije dozvoljavao ni da njegova sjenka nekome zasmeta, ali takođe ni da na njegov lik padne nikakva mrlja. Ovaj Nestor crnogorske arheologije ostao je svima u sjećanju kao uzor časnosti i poštenja, istrajnosti i akribije. Nama koji smo imali čast i sreću da ga poznajemo i s njim drugujemo ostaće u trajnoj uspomeni kao svjetionik i putokaz.

Лектор
Слободанка Песторић

Превод резимеа
Соња Ракић

Тираж
500 примјерака

Штампа
Штампарииа „Обод” А.Д. Цетиње

CIP – Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

008

ISSN 0350-7769 (Print)

ISSN 2336-9868 (Online)

Бока (Херцег Нови)

COBISS.CG-ID 7761922

Редакција задржава сва права редактуре текстова, наслова, међунаслова и техничког уређења примљеног материјала. Рукописи се не враћају и не хонораришу. Прештампавање из часописа дозвољено уз навођење извора.

